

317.287

6

VÁROSANTROPOLÓGIA I.

Kultúra és Közösség

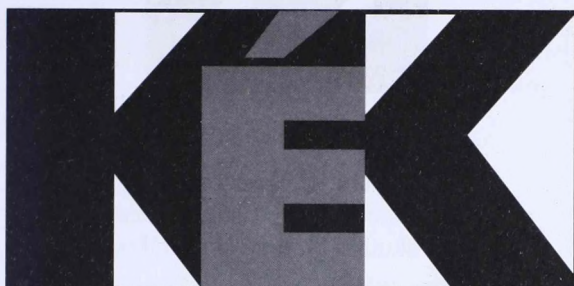
művelődéselméleti folyóirat

III. folyam VIII. évfolyam

2004. III. szám

Ára 800 Ft

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

III. folyam VIII. évfolyam 2004. III. szám Ára 800 Ft

Lapunk szerkesztősége:
az MTA Szociológiai Kutatóintézetének
Kultúrakutató Műhelyében működik.

Alapító és a szerkesztőbizottság elnöke: Vitányi Iván
Főszerkesztő: Tibori Tímea
Főszerkesztő-helyettes: Németh István

A szerkesztőbizottság tagjai: Antalóczy Tímea, Farkas Mária,
A. Gergely András, Kraiciné dr. Szokoly Mária, Schneider Márta, Szirmai Viktória,
Tamási Péter, T. Kiss Tamás, Utasi Ágnes.

Szerkesztőségünk címe:
MTA Szociológiai Kutatóintézet
1014 Budapest, Úri utca 49. Tel./fax: 224 0797

Felelős kiadó: Németh István

A kiadó címe:
Új Mandátum Lap- és Könyvkiadó
1149 Budapest, Fráter György tér 11.
Tel./fax: 221-0951, 221-8099
www.ujmandatum.hu

Olvasószerkesztő: Knoch László
Fotó: Hajnal László Endre
Nyomás, kötés: Dico nyomda
Felelős vezető: Korándi József

A 2004. évi négy szám 2000 Ft-os előfizetési díjáról szóló átutalásukat az alábbi bankszámla számon
kérjük teljesíteni: 10032000-01731172-00000000

A szám megjelenését
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alapprogram,
és Budapest Főváros Főpolgármesteri Hivatala támogatta.

ISSN 0133-2597

Tartalom

VÁROSANTROPOLÓGIA

- A. Gergely András: Az eltűnt idő (és a Terézváros) nyomában 5
Bethlenfalvy Adám: Bölcsesség, értelem, tudás 41

BUDAPEST

- Diósi Pál: A nagyérdemű 47

FELNŐTTOKTATÁS

- Laki Ildikó: Life Long Learning 61
Lendvai Katalin: Egy kereső és tanuló szervezet 64

SZEMLE

- A. Gergely András: Munkásantropológia... (?) 77

SZABADALMAZOTT ÖNÁLLÓ

REKAMIÉK

FOTELOK

HEVERŐK

KÉSZÍTÉSE, JAVÍTÁSA

Bevezető

Egy város vagy egy nagyvárosi kerület leírását látszólag meg lehet oldani a közigazgatási határok ismertetése, demográfiai mutatók felsorolása, emlékművek vagy szobrok, történeti vagy szociális adatok révén. Talán „le” lehet írni egy kerületet vagy egy városrészt – de a maga teljességében megjeleníteni aligha. Meg lehet számolni, hány fa van a közterületen, hány autó vagy

kritériuma a *benne-való-létezés kellemsége*. S a téri kiterjedés épp az állandóság, a megismerhetőség, az átélhetőség révén kap átlátható és kezelhető tartalmat, illetve lesz az idő része, az időtartam megformálódásának dinamikus tartozéka.

Amikor egy városkutatás nem elsősorban arra kíváncsi, milyen tömegek élnek a helyszínen, hanem azt a változó és sokszínű felületet, árnyalt mélységet keresi, amelyet a városlakók a vá-

A. Gergely András

Az eltűnt idő (és a Terézváros) nyomában

5

K É K

hajléktalan tölti meg naponta, hány kávéháza vagy színháza működik. Meg lehet nevezni a fejlesztési vagy rehabilitációs költségvetés teteleit, a kutyák vagy az emlékművek nagyságrendjét, a kisebbségi önkormányzatok csoportjait vagy az adózó állampolgárok adóhányadát is... Egy városi térség (és főként annak lakosai) viszont elsősorban *az idővel mérik magukat*. Az állandósággal, a változással, a lét ritmusával, a társadalmi tempóval. Átélik, használják, kiélvezik vagy elszenvedik azt a „keretet”, amely a teret felosztja, legyen az utca, tűzfal, átkelőhely, fasor vagy kert – s épp így tesznek belső tereikkel is, lépcsőházaik, kukatárolóik, erkélykorlátaik, ablakrácsaik vagy udvari falikútjaik sokféle egységével. A város az ott lakók, a benne (és sokszor általa, érte) élők számára elsősorban természetes élettér, amely minden mesterségessége, épített-konstruált volta mellett is egyfajta „biometrikus” tér, melynek fő

ros „beépített”, elsajátított képében, a városi lét ritmusának és a városi tér labirintusának hullámzásában neveznek meg, akkor valójában a lakók és a város „életútját” faggatja. Az életút, akár emberről, akár városrésztől van szó, nemcsak egyfajta sajátos hullámmás a térben és az időben, foszló múltban és remélt jövőben, hanem az építészeti tér, a megtervezett ritmika és dekoráció, vagyis a „diszletek” mögötti érzelmi és hangulati elemeket is befolyásoló hatások egyvelege. S bár a házak, utcák, kerületek, sugárutak statikus mérhetősége az *állandóság* bizonyossága is, de ez szintúgy az idő múlása révén kap hangot, méghozzá érthető, kommunikálható „formát”. A város képe sosem lehet elvontabb, mint lakosainak „épített birtoka”, magán-univerzuma abban a formában, ahogyan a város az emberrel „beszél”, s ahogy „neki” válszolnak, mintegy megszemélyesítve, sőt magánértékűvé téve, szinte privatizálva vagy perszonalizálva „öt”.

Kis- és nagyváros-, sőt falu- és tanya-kutatásokban is megfigyelték már, hogy noha a hétköznapi beszéd mintegy harmadik személyként vagy általános alanyként szól a település egészéről, valójában a „lakópolgár” mindig valamely saját teréről, mikro-univerzumáról nyilatkozik, mondandójának lényegi eleme egy imaginárius térszelethez, emlékananyaghoz vagy élményháttérhez kötődik. A városantropológiában sem lehet „a” várost kutatni, mert az túl nagy, mert túl megfoghatatlan, mert hiányzik az átélhetősége, és mert változik a funkciója, értéke, belakhatósága, szellemisége ebből a

szere is, ez csupán történeti létének kettős arca, nem pedig ellentmondás... – de jellege korántsem az épületek anyagától, formáitól, távolságától függ, hanem inkább a benne helyet kapott emberek intuíciónak, érzelmeinek, szellemiségének dinamikájától. A „mi városunk” vagy „városrészsünk”, „kerületünk” nemcsak hivatalosan határolt keret, földrajzi vagy igazgatási elem, hanem valamiképp sajátos módon megélt tartalom, értékrend, orientáció is. Persze, ahogy az építészet a teret az idővel méri, miközben elemi egységekre osztja, ugyanúgy az idő és az események gravitációja határozza meg a statikus térbeliséget és a térkihasználás dinamikáját is: a távolság – ahogyan azt E. T. Hall írja kiváló könyvében – az emberek közötti (proxemikai) fizikai tér ezzel együtt is a mozgások révén válik lényegileg átélhetővé. Ezért van az, hogy a város ritmusa és labirintus-jellegének észlelése olyan (kevésbé egyértelmű, és nehezen kutatható-bizonyítható) benyomások sorozatából áll, amilyen például a távolság illetve közelség élménye, az elkülönítés-megkülönböztetés, illetve befogadottság igénye, a házak és utcák térbeli egymásutánja, a szomszédosság illetve idegenség viszonylatai, a közrefogottság kényszere, a házak-házsorok folyamatoságának figyelem- és mozgásterelő biztonságá stb.

megközelítésből. Ha egy óbudai lakótelepi, úpesti vagy Rákospatak menti kertvárosi, sorokszári vagy csepeli gyárvárosi mikrovilágról van szó, vagy ha a lipótvárosi vagy budavári identitásról, egyaránt azt tapasztaljuk, hogy a belátható tér horizontja és az átélhető idő változás-élménye adja a városkép tartalmát, az odatartozás tudatát, vagyis magát az *identitást*.

Városinak lenni nemcsak morfológiai, fizikai, építészeti vagy közlekedési helyzet, hanem érzelmi konstrukció, sajátos szellemiség és társadalmi idea is, olyan konvenció, amely a városalakók és „objektumaik”, házaik és intézményeik együtteséből tömörül egybe, párhuzamosságokból és kölcsönhatásokból, együttállásokból és különbözőségekből formálódik. A városiségben nemcsak emberek és tárgyak, hanem a környezet kitöltésére alkalmas elemek minőségei is integrált formába kívánóznak. Lehet a város hagyományos vagy modern, esetleg mindkettő egy-

szédmód értő partnere is „lefordítja” a sajátját (utalja Vidor 1994:129–132). A város nyelve éppoly metaforikus, mint a virágoké vagy a mozié, értelmezni viszont csak saját igényeink és térbeli tájékozódásunk szerint tudjuk. Az építészeti szemiotika ehhez részben (ugyancsak nyelvként és stílusként értelmezve a hangsúlyos és hangsúlytalan elemeket) azzal járul hozzá, hogy általános formanyelvi szabályrendszert formál meg, amelyben a várostervező a maga egyéni beszédmódját alkalmazza, s az összhangban van vagy vitatkozik a korábbi építészek „szintagmáival”. A stílusok rendszere (vagy egyvelege) valamiféle *horizontális* univerzumot kínál, s egy-egy épület egysége a maga *vertikális* szabályosságával kiegészíti vagy pontosítja ezt a horizontot... – nem véletlen ezért, hogy a társadalomföldrajzok a városalakók mentális térképeit akként gyűjtik és rendszerezik, amit ebből a tagoltságból a lakosok (vagy csupán ott közlekedők) megőriznek, mint saját „kozmoszok” jelentésszerű tartalmait.

A városnak ez a kissé „kozmo-centrikus” szemlélete, a természeti és művi elemek egységéből kiben-kiben összeépülő élménye azt is jelzi, hogy a házak és utak az emberi mozgások és a statikus egységek architektúrájaként állnak össze, maga a város ennek az architektúrának szabályozó kerete, serkentő közege, egyúttal olyan „imázs” tehát, amely orientálja létünket meg fizikai funkcióinkat, és transzformálja élményeinket, emlékeinket is. Mi több, ma már alapfunkciója egyre inkább az, hogy ne csak védelmet nyújtson (mint a korai városok, lásd Mumford), ne csak erődje legyen létformánknak (lásd Virilio), hanem egzisztenciális jelentőségű szimbolikával felruházott értékek lelőhelye-búvóhelye is (mint Eliade írja), valamint hogy a kollektív emlékek kommunikációjának olyan sűrítmenyét adja, amely segíti a közvetlen élmények és emlékek tapasztalati anyagát együttthatássá, kölcsönhatássá szervezni (lásd Lynch), továbbá

az emberi életút hullámzásait (születés és halál ciklikus váltakozását, a természeti és a társadalmi jelenségek összhangját) testesíti meg egy ritmusban. E társadalmi lét-tempó rendkívül látványosan megformálódik naponta (például a közlekedésben, lásd A. Gergely 1999:262–275), nagyobb ciklusokban (például városi ritusok, ünneplések, bolthálózat-nyitvatartási idők, lakáspiaci szabályozások, szemétszállítás, faültetés, homlokzat-felújítás stb. során, lásd ehhez Lichtenberger – Cséfalvay – Paal 1995), vagy akár emberöltőnyi időiségben (parkosítás, foghíjtelkek beépítése, építkezések indítása, hidépítés, közlekedési útvonalak és konvenciók átalakítása stb., lásd Ráday 1998; Táll 1998; Böhm 1998). A létfeltételek ciklikus vagy (olykor) hektikus-kiszámíthatatlan folyamatai, az építészeti elemek (a ház vagy a lakás, a műhely vagy a vendéglő) esetén változásai persze nemcsak a külső (társadalmi) ritmust hatják át, hanem a belső, családi életmódra, egyéni életút-hullámokra is kihatnak.

A lakás mint barlang, szilárd falú, elrejtőzésre és a külső rendtől-rendtelenségtől független magánlétre, intimításra teret adó „határolt térdarab”, így nemcsak a köz- és a saját tér közötti különbség meghatározásához fontos elem, hanem értékőrző funkciójú is. Amikor tehát egy városrészeről beszélünk, egyúttal ez értéktartalmak őrzésére módot adó mikro-univerzumról is szólnunk, amely csak egyik funkcióját tekintve tartozik az önkormányzati tulajdonhoz, az épített fizikai valósághoz, ám másik (bizonyos mértékben „szakrális”) funkciója már nem a városépítéssel vagy területi közigazgatás hatásterében áll, hanem teljességgel a „burokban” élő emberi csoportoktól függ. Mert hát a város a városlakók számára egyfajta „burok”, átölelő, elringató, kellemes atmoszféra tud lenni – sokszor még akkor is, ha az autók túlközlése, surranása, fékcsikorgása, vagy a kukáskocsi zaja kellemetlen élményként telepszik rá erre a

privát világra, magántérbe és közösségi időiségbe zárközött társadalmi együttesre. Ez a „burok” persze éppen ezért nem pusztán „fizikai”, praktikus építészeti vagy funkcionális történetipolitikai (ámbar, hogy mennyire ez is, azt jól mutatja a Terézváros és Budapest egész várostörténeti épülésfolyamata!), hanem az emberi közösségek, csoportok, családok, szomszédságok, barátságok, alkalmi köszöntések, társas kapcsolatok vagy látásbéli ismeretség révén úgy tölti meg magát a „burokolt” emberi létet, hogy annak már-már minőségét is adja. S e minőség, meg a tartalmat hordozó kommunikációk, gesztusok, befogadások, ellenkezések, kitolások és összeesküvések, szívességek és viszonzások – magyarul a mindennapi lét ezernyi apró kifejeződési formái – olyan montázs-formán alakulnak teljes képpé, hogy e kép már reprezentálójává lesz a konkrét kerületi, körzeti, utcabéli vagy házi történelemnek, transzcendens értékévé válik, szimbolikus hordozói pedig mintegy messzire tükrözik az érzelmi-kapcsolati ritusok egészét.

A város mint montázs (bővebben lásd Vidor 1994: 133–138, 154–156) ugyanakkor nemcsak a házak mentén, nem csupán az épületek szintjei vagy az épülés sorrendje szerint rétegződik. A Terézvárosba beköltöző társadalmi csoportok már a letelepedéskor, az egymás mellé vagy „fölé” költözéskor is gyarapítják, színesítik a montázt, de a városrész elavuló és pusztuló, megújuló és modernizálódó körzetei, utcasorai, sorházai maguk is újabb szintekkel, rétegekkel tartósítják a montázs-jelleget. Ebben a városnövkedés folyamata játszsa talán a főszerepet, ahogy az alacsonyabb épületekre rátelepülnek a kiegészítések, emeletek, tetőterek és beépített padlások. A szintek közötti, sőt lakóterek és lakosok közötti harmónia szintűgy a montázs szerves tartozéka, az egyes

rétegek közötti konfliktus vagy harmónia maga szabja meg a társadalmi ritmus főbb képleteit. „Montáznak tekinthetjük egy adott ember vagy társadalom tudatában nem összetartozó dolgoknak a feltűnő, meglepő találkozását is” – írja Hankiss Elemér. Ahogy az előzőleg kialakult rendszerbe új elemek kerülnek, totális hatások épülnek, ez megeremti a korábbi harmónia felbomlási folyamatát, de egyúttal létrehoz egy új harmóniát is. A történelmi, igazgatási vagy építészeti vázától a transzcendentális szintekig konfliktusok és harmóniák formájában épül egybe mindez, akkor is, ha

7

K É K

közben változik a ritmikája, átalakulnak formái vagy stílári elemei. Ha a terézvárosi népességnek korábban megvoltak a kiemelt lakókörzetei, és az egyes népcsoportoknak, szubkulturáknak a betelepülés és beilleszkedés folyamatában kialakultak a hatókörzetei, akkor ez meg is teremtette a felismerhetőség, az otthonosság, az érvényesség, lakályosság, vagy épp a szépség élményét is – legalább azok számára, akiknek a kerülethez-városrészhez közük volt (erre számos példa olvasható Létay 1998; S. Nagy 2000; H. Sas 2003, Gábor 2002; Gyáni 1995, 1998, 1999; Szakál 2002; Katus 1999; Táll 1998; Fleischer 2002. tanulmányaiban). Nem is lehet kétséges, hogy a harmóniák elrendeződése, az egyes társadalmi vagy társas csoportok által átélhető identitástudat miként tagolódik az idő által, változik vagy marad meg az időben.

Ezért, és épp ezek alapján tekintet fontosnak, hogy kereső kérdéseit

met, tájékozódó és résztvevő megfigyelői nyitottságomat először az idő köré fonjam. Úgy látom, hogy a társas térben átélhető (átélt és megváltozott, vagy állandósult, hullámzó, vagy épp elveszített) társadalmi ritmus-érzékelés adja (részben vagy javarészt) annak alapját is, mit tekintenek maguk a városrész lakói *rend*nek és felfordulásnak, rendszernek és összevisszaságnak, egységnek és *káosz*nak, kezelhetőnek és nyomasztónak, tisztának és tisztátalannak. Ahhoz, hogy eljussak a terézvárosi polgárok tér- és időképéhez, először saját „idő-képzetemet” kellett elrendeznem. Az időről való

titik rá a kerület historikumára és Budapest várostörténetére is. Hogy ezt miként teszik, s minderre maguknak a lakópolgároknak mi a saját válasza, ki kell derülnön az alábbi fejezetekből. S mindaz, ami mégsem lehet tündöklően áttetsző vagy ívelten megkonstruált ebben a mikrotérben, annak talán majd maga az idő adja kiegészítéseit, újabb montázs-elemeit, másként hangolt konstrukcióit. Ha ehhez nem többlel, csupán egyetlen lehetséges adalékkal is hozzá tudok járulni, már nem érezhetem magam hálátlannak a terézvárosiaktól kapott vallomások, históriák és értelmezések színes sokaságáért...

Idők elméleti, elméletek korszakai

Az idő jelensége, koravén természete és lassan vagy gyorsan tova-iramadó szeszélyessége sokak által aprólékosan leírt, megintcsak sokak által vitatott, ám egész minéműségét a szűkkeblű definíciókkal aligha lehetett érdemben kimeríteni. Az idők létét és az egyéni időink múlásának nyomait bőrünkön érezzük, változását szinte halljuk, de magát a hordozót megragadni a legkevésbé sem tudjuk. Mert bár virtuálisan megannyi formában jelen van, de valóságát mégsem tarthatjuk kezünkben, hiszen kevésbé „fizikai” létező, inkább perszónálisan felfogható, és méginkább kollektívan átélhető jelenvalóság...

Az idő múltó, megállíthatatlan és korlátozhatatlan természete kapcsol össze minden fizikailag ténylegesen létezőt, s állandósulásától vagy szeszélyes változásaitól függ a létező világ(ok) egysége és minden módosulása. Ezek tartama, illetve a létezők egymásra következése adja az időbeliség olyan teljességét, amelyet egyetlen jól kifundált tudományos (példaképp: filozófiai, logikai, történeti, pszicholó-

giai stb.) nézőpontból átfogni lényegében lehetetlen kísérlet lenne. Vannak persze kísérletek, történetiek is, művészetiek is, fizikaiak vagy természetrajziak is, de leginkább talán az irodalom s a zene közelíti meg vagy ejti fogságba az időiséget. Amit tehetünk, ha tudományos fogódzót keresünk, szinte nem több, mint hogy kanyarogva a különböző időfelfogások közt, minduntalan rákérdezzünk az *antropológiai* időfogalom sajátosságára, amely állandóság és megszakitottság formájában tartalmazza a lét élményét, saját előtörténetét és annak meghosszabbítását a jelenig. Együttal pedig a cselekvések sajátosságát is ezzel méri: ami megtörténik, az elvileg nem megsemmisített múltat/múló időt jelent, hanem a belátás, megnevezés (és így az elválasztás) révén pusztán megkülönböztetést, gyakorlatias felnyalabolást végezhetünk el, s ha látszólag „rabul” ejtettük már, remélhetjük egy kevéssé, hogy a belőle következők tartalmát, vagy legalább keretét is megnevezhetjük. Keretét csupán, nem biztosan a lényegét.

A történész merészsége (Gyáni, Katus), a szociológus vagy a geográfus bátorsága (S.Nagy, Saád, Cséfalvay és mtsai), az építész fantázia-horizontja (Tétényi), az antropológus relativizáló hajlandósága (Komjáthy, Udvarhelyi) is kevés ahhoz, hogy a városrész teljes kulturális, emlékezeti és érték-örökségét megnevezze. Mert ezek bármily széles skálán rajzolják is fel Terézváros helyi „világörökségét”, ezt maguk a városlakók (számukra és ezért számunkra is olykor sokkal érvényesebben) mégiscsak inkább azzal mérik, milyen sütemények voltak kaphatók az Opera presszóban, milyen illatok vágták orrba a Vörösmarty utcai kapualjak előtt elhaladókat, milyen énekhangok harsogtak ki a Zeneakadémia próbatermeiből vagy az operaházi ablakokból, milyen madarak jelezték a hajnalt az Epreskert-széli villák lakóinak, vagy milyen tankok vonulását nézték végig az ablakból az Andrássy út 77. lakói.

8

K É K

felfogásunk közismerten meglehetősen egyéni, „szubjektív”, vagyis nem kivetithető, nem számonkérhető, nem szolgálhat könnyen elfogadható mintaként mások számára – épp emiatt nem is „kutatható” a maga sterilen tiszta módján. Ha ellenkezőleg hittem volna is, a terézvárosiakkal készített interjúk, életleírások, vagy a helyzetmegfigyelő és változáskövető érdeklődés meg kellett győzőn arról: időképeink egyéniak, kisközösségek, korszakosak, átvettek, másoltak és manipuláltak egyszerre... – de kinek-kinek saját időérzékelése sok szálon függ össze létformájának, környezetének, társas kapcsolatainak sokszereplős rendszerével és e rendszerben a saját visszahatásával is.

Nincs tehát „objektív” mérhető idő, még a történészek munkáiban sincs, még kevésbé a helytörténészekében, akik a maguk szűkebb körének, belterjes világának érvényességét, jelentőségét okkal és szándékosan ve-

Egyszerre társadalmi és természeti, strukturakifejező és szerkezetet-rendszert teremtő ugyanis az idő. Mint az emberi cselekvésformák talán legszilárdabb rendje, az egyénre jellemző világlátás mögöttes feltétele, szocializáció és kultúra, térben elfoglalt helyzet és az átélhető folyamat szervezője is. Hétköznapi vagy történeti cselekvéseink rendszerét nem az időn kívül, kimerevített vagy határok közé zárt jelenségként értelmezzük, hanem olyan állapotnak látjuk, amelyben az egyes elemek viszonya (és ismerete) nagy valószínűséggel igéri a Nagy Egész további fennmaradását (esetleg ennek csak hitét, reményét), azon belül pedig a struktúra elemeinek relatív állandóságát is, amely elemek egyike éppen mi vagyunk a környezetünk rendszerében.

E relatív állandóság pedig talán éppen az a rendszer, amelyet Weizsäcker a város „rendszerbetegségei” között nevez meg: a kis változások, bajok, gondok eltűnnek a nagy városi zűrzavarban és zajban, a nagyok megbénítják vagy leállítják a működést, ezért mindenki igyekszik őket elhárítani, kikerülni, sürgősen megoldani; de a közepes gondok önfenntartóak, parazita módon működnek, s mindig oda telepsznek be, ahol megmaradásuk feltételei legalább részben megvannak (utalja Vidor 1994:171–172). S mert a város kialakulásának, létének és fejlődésének (bonyolódásának, sűrűsödésének), minden változásának eredendően az volt az oka, hogy az építészeti funkció a hőmérsékleti ingadozást és a táplálékraktározást kellett szolgálja (Mezei 1966), illetve védvarként nyújtott biztos hátteret a belül és a környéken lakóknak, ez a fellegvár- és raktárfunkció más ökológiai hangsúlyt kapott attól kezdve, hogy a város (sőt: a főváros) vonzása, mágneszerepe végtelenül megnőtt a 19–20. század fordulójára, és e nagy kuszaság méginkább kívánta-követelte a tervszerű építkezést, a tervezett fenntartást, a rendszerszerű gondoskodást.

Ami Terézváros mai létében a legfőbb gondokat okozza, az épp e hajdan pompázatosabban működő rendszerszerűség elavulása, idejétmúlt volta, lepusztulása, vagyis a mágneshatás révén tömegessé vált együttlét sokkoló körülmény-együttese. Ilyen korszakos, „idői” kérdések ma az épített környezet pusztulásának nyomai (homlokzatok, épített szerkezetek, csőrendszerek, útfelületek masszív megromlásának módjai), a társadalmi kapcsolatok egykor szabályozott rendjének fölbomlása (korosztályok kapcsolata, etnikulturális csoportok konfliktusai, kisiparosok és időskorúak perifériára kerülése, magányos emberek vagy fölbomlott családok mennyiségi növekedése, környezeti aggodalmak és tisztaságihiány, közbiztonsági és jóközérzeti arányok megbomlása), valamint a tulajdoni és irányítási jogosultságok kiismerhetetlenné válása (állami és privatizált intézmények sorsfordulója, önkormányzati lakásvagyon megváltozása, tőkeberuházók érdekeinek érvényesülése, értékfelszámolás és értékrendváltozás jelenségei, nyilvánosságot érintő kérdések kezelésmódja, területi rekonstrukciós tervek és azok társadalmi támogatottsága stb.).

A városrész pusztulása és megújulása olyan módon lett az idő kérdése, hogy közben a múlt idője, az új (piaci versengő) érdekfelfogásoké, a forráshiányos értékmentésé is lett egyúttal. Terézváros azért, hogy megmaradjon olyannak, amilyennek lakói szeretik, amilyen funkciót a főváros területén belül betöltött, amilyen rangon létezhetett korábban, s amilyen értékei még ma is menthetőknek látszanak, kénytelen versenyt futni a múlt idővel, s minél távolabbra fut, annál jobban érzékelheti, hogy veszít egykori jelentőségéből, súlyából, szerethetőségéből is...

A városrész és lakói persze küzdenek ezellen. Küzdenek azért, hogy a korábban meglévő társadalmi és morális,

üzleti és köztéri rend – vagy akár annak csupán képzete, reménye, igénye is – megmaradhasson, és megőrizhesse Terézvárost olyannak, amilyen a múlt időbe öltözve volt. Ám ki küzdhet az idő, e mindennél hatalmasabb úr ellen...? Mivel létezni csak az időben lehet, maga a társas cselekvésforma kap „temporális” jelleget (valamiféle tartamot), s e visszafordíthatatlan szociális időszint érzékelése az élménytartalmainak növeléséhez és önregulációs mechanizmusokhoz segíti hozzá a lakosokat, akiknek időisége és társadalmisága etnikai és kulturális örökséghez, szocializációhoz kötött, s

9

K É K

a történelmileg is átélhető szociális idő reprodukciós ciklusait kínálja. Menténék, ami volt... – de mi is volt ez? És mikor is volt?

Az Epreskert helyén talált őskori szerszámok, vagy a Nyugati pályaudvar mellett talált római pénzérmék ideje? Vagy az a korszak, amikor még Terézváros a 18. század első harmadában szántóföld és kertváros volt, szerszámokkamrákkal és a pesti polgárok majorjaival? Amikor még az Operakörnyék és a „Pesti Broadway” helyén terméketlen homok volt, a mai Nyugati téren téglágetető, s az először betelepülő Madách-téri csücsöktől a Nagykörútig vagy háromszáz falusias házikó állt a 19. század elején? Esetleg a reformkorszakban a Városligeti fasor tájékán kialakult díszkertés-szőlős előkelő negyed maradt volna az ideálkép? Avagy a vargák, szabók és asztalosok lakta, bérkocsisok és istállók, kalapos és fémöntő-kovácsműhelyek benépesítette szolgáltatóipari környék

volna a Theresien-Stadt igazi arca? De hisz a kiegyezés környékén a beáramló és letelepedő munkásréteg, a kereskedők és kézművesek többsége (62%-a) nem is itt született, meg aztán az ipari munkások, vasúti dolgozók, napszámosok, városi cselédek több mint fele túlnépesedett és nyomorúságos házakban-lakásokban élt...! Vagy talán a századvég Nagymező utca környéki kis- és középpolgári, iparos, művészember, orvos, gyógyszerész, zenész-társadalom emléke maradt meg az „igazi” Terézvárosként? (Létay 1998: 19–35, Gyáni 1995:101)

Ma már ezt kevésbé tudhatjuk... Idő-

század, kinek a biztos megmaradást, kinek a pusztulást hozta. S az idő és az állandóság újabb cáfolatai megteremtik az egyenlőtlen fejlődési ritmusok és szakaszok, a közösségek, társas kultúrák, civilizációk közötti viszonylatok aszinkronitását, s ezzel a morál, a közösségi kapcsolatok, az előítéletek vagy az időátélés legegyszerűbb módjai is a mentalitásokban és viselkedésben megragadható különbségeket tartósítják, a kölcsönhatásokat teszik inkább marandóvá, nem pedig a megrögzöttségeket.

Az idő múlását, avagy az idők másságát – hogy védekezzünk ellene vagy értelmezni próbáljuk – olykor-olykor beszorítjuk valamely tudományterület elemzési mezőjébe, hátha ott már leleményesebben megragadható. Hányféle időfogalom lehet érvényes Terézváros lakott terében?

A történettudomány, a lélektan, fizika, filozófia, politika, esztétika, nyelvészet, zene vagy földrajz időfogalmi könyvespolcokat töltenek meg, de a mai városi lét kutatója mégis szorong olykor, mert mégsem érte tetten eledig azt a formát, melyet megnyugtatóan könyvbe zárhatna, vagy értelmező „munkára” foghatna. Megszökik, arculatot vált, sokszorozódik, kisurran a kezünk közül az idő, mégha csupán egy „kerületé”, városrészé, Pest-tájéké is. Szétterül a térben, bebúvik az élő lelkek ráncai mögé, elvegyül az emlékezetben, lerakódik a házfalakon, beleivódik a vaskos lakónyilvántartó könyvekbe. Várossá, udvarrá, folyosóvá lesz, lepereg, ha vakolat, színét veszti, ha rácsozat, kicsorbul, ha kőpadka, megreped, ha opálüveg válik belőle. Kora lesz, velünk él, megöregszik, de nálunk is tovább él, örök megállíthatatlan...

Városépülés, várospusztulás, felújítás – értékkeremtő és értékmentő folyamatok neve, mióta csak az első üledék- és mocsárlecsapolások végbementek ezen az egykor „Pesti Városhalon kívüli” tá-

jon. S azóta is állandósult tartalma, formája, feladata ez a városrész lakóinak, irányítóinak, tervezőinek és használóinak. A történelemben az állandósult tartalom, s maga az idő a *tartam*-ban konkretizálódik, amelynek fő jellemvonása (sok-sok teória szerint) a fejlődés elve, valamint a múlt és jövő fogalmi közötti *mozgás* megtestesítése: a (meg)történetés, a „múlás” élménye tölti ki a közösségi létminőségben mérhető változásokat, s annak élményét, hogy (az egyiptomiak és a görögök óta közbeszéd tárgyaként) az idő maga a lét, s az „időn kívül” lévő pedig ellentétes az időiséggel, nem hordozhatja a marandóság igazságértéket sem. Az időt a közéletben, a politikában ugyancsak *ciklusok* és terminusok, demokratikus hagyományokra hivatkozás, „ancienitás” alapján kiérdemelt történeti legitimitás hordozza, állandóság és változás osztja meg a társas törekvéseket, érdekcélok és dicső küzdelmek teremtenek alapot az „újrakezdéshez”, minden korábbi létező eltörléséhez, a nemzeti-kulturális örökséghez, a kollektív emlékezethez. A mikro- és makroszintű politizálás, vagy a választási koalícióban gondolkodás, a népszavazások és választások, ünnepek és emléknapok egyaránt az időhasználat politikai kötöttségét mutatják.

A társadalmi „tökéletesedésben” korunk már a végtelenségig hajszolta az időmegtakarítást, a sürgetettség élménye és az azonnaliság mániája azonban mégsem a karnyújtásnyira közel került dolgokat eredményezi, hanem a szabadság elvesztését, az időbeliség éréktelenedését, a tágasság redukálását a *tér nélküli időre*... Ennek élményét a nyelvfilozófia, a társadalmi osztálytagozódás teóriái, az építész-filozófus elemék és a tervező-közgazdász lelkek egyaránt részletesen elemezték (elegendő itt Paul Ricoeur, Raymond Aron, Herbert Marcuse vagy Paul Virilio korszakos elméleteire utalni), de az *időiség jelentéstartalmait* a társadalom egyes csoportjainak élményei szempontjából csak az antropológusok merészelhetik érdemben megkö-

szakok, korok emlékei, és időfelfogások elméleti vezethetnek talán közelebb ahhoz, ami a kollektív emlékezetben, az értékrendszerben, a vágyképekben megmaradt... Az időkoordináció, az időirányítás joga és felelőssége azonban mégsem egyértelműen az egyén kezében van, de mégcsak nem is a közösségében: valahogyan „magától” alakul az, s alakítja a róla való tudatot, a megőrzött emlékeket, a „valódit” pótolni-kiegészíteni képes „eszmeit” is. A ma itt élők körében a terézvárosi történelem – bármily eszményíthető lenne is – mégsem valami egyirányú folyamat, hanem valami vegyes, hullámzó-hömpölygő sodrás, történő történelem és emlékező vágyakozás együttese. A kutató, ha a terézvárosi családok, házak, élmények, események hullámaiba veti magát, egyhamar rá kell jöjjön, hogy nem minden társadalom vagy komplex kultúra számára egyformán átélhető az átmenet az egyes időállapotok között. Kinek örömlibb, kinek keservesebb a huszadik

zelíteni. Ez a terézvárosi „időtlenység”-élmény persze korántsem mindenkit jellemez: az idő lassú hengergőzését ma már számosan inkább praktikus és pragmatikus városrekonstrukciós folyamatá alakítanák, s ha fölmerül a terézvárosi tájra oly jellemző belső udvaros építkezés menthetőségének kérdése, akkor a kő-és-kolonnád-és-kovácsoltvas városrész helyett rezzenetlen arccal az üveg-beton-csőhuzal posztmodernes téralakítás mellett szavaznának.

Az idő érzékelése, mérése, értelmezése, átélésének közvetítése persze csak annyiban az antropológusok dolga, amennyiben hajlandók is vállalni a különböző, eltérő időhasználatok, térjáratok, mozgási pályák és szereplők emberközeli képét adni. Emberközeli mondok, bár több embert, városnyi tömeget, a kerület népességét vagy méginkább a lakosok tömegét értem alatta. Magam is szeretném az időt az emberekben látni, változásokban megfigyelni, lakosi létükben szemügyre venni; s ha lehet, bővíteném a kérdéskör horizontját nemcsak a feltűnő és eltűnő polgárok, szubkultúrák, etnikai csoportok időiségének belátásával, hanem magának az időfogalomnak általuk értelmezett változataival, vagy általuk átélt élményeivel is.

Nyilvánvalóan *tolmács-szerep* ez, vállaltan a megfigyelő és értelmező, aki már megérteni is inkább csak úgy szokott, hogy „átfordítja” a hallottakat abba a tudásmezőbe, amelyen az általa feltett kérdések laknak, s abba az értelmezési tartományba, amely nem akar és nem is tud eltávolodni a kultúrák fontosságától, együttes és egyidejű jelenlététől, kihívó vagy alattomos hatásától, kölcsönkapcsolataitól, korok és emberek városi hálózatától. Egyszóval maguktól az élő emberektől. S ezúttal – itt és most – a Terézvárost lakó és a maguk „saját Terézvárosát” megfogalmazó polgároktól.

Ehhez a „fordítási” vállalkozáshoz korántsem könnyen használható, de más megfontolásban kiválóan és megvilágítóan alkalmas a terézvárosi cso-

portkultúrák megnevezésének hátterül Derrida szofisztikált leírása: „A teret az időben, az időt viszont térben olvasuk. Ami térben elhelyezett, tehát poliszémikus, azt az idő (a több-mint-jelen) hozza létre, ami pedig eleve idői (imperfectum/aoristos), vagyis elkülönbözött, az a negyedik felületen, a térben állítja színpadra magát”. Merészség kell ahhoz, hogy Derridát magát is időben és térben „vetítsük ki”, de erre éppen sokrétű üzenete készíthet: a terézvárosi *társadalmi mezőben* a jelentéshordozó elemek vagy jelenségek éppúgy a térben jelennek meg, miként az időben is megnevezik, „színpadra” állítják magukat: hol iparosként, hol lakosként, vásárlóként vagy kutyasétáltatóként, templomjáróként és étteremhasználóként jelenik meg egy-és-ugyanaz az ember azon a mikroszínpadon, ahol jelenléte, gesztusai, ismeretiségei, mozgásai és más önmegjelenítő formái épp a többiek számára birkaként „olvasható” jelentéssel.

S ha e jelentés a múltban (akár a percekkel ezelőttiben vagy az évtizedekkel korábbiiban) formálódik meg, akkor a kutatónak „látania” kell a múltat, „hallania” a kapcsolatokat, éreznie a tömeghatást vagy a magányt, a szakralitást vagy a profán élethelyzeteket. Ha pedig erről kérdéseinkkel „kitüntetett” szereplőnk maga is véleményekkel szolgál, akkor a „fordítónak” mindezt együttesen kell tolmácsolnia, s mellette korántsem feledheti a szomszéd, a vendéglős, a boltos, a presbiterek vagy a rabbi, a kutyasétáltatók vagy a házimester emlékezetét illetve hatását is beépíteni az egyszem emberről formálódó képbe.

A Terézváros tehát nem csupán impozáns épületei, reprezentatív övezetei, lepusztult utcái vagy fasorai, hamvasztott szobrai vagy tetőteraszai révén lesz városi téré az efféle kutató számára, hanem ember és környezete, etnikai-vallási csoportok és kulturális beállítódások, világnézetek és hétköz-

napi létmódok együttese révén, amelyek éppenséggel egy kívülről és távolról megnevezett térkép-szeleten sűrűsödnek össze, melyet a közmegegyezés vagy az igazgatási-politikai szemléletmód Terézvárosként nevez meg.

Idő, mikrotörténet és narratívák

Családi fotók, közgyűjteményi dokumentáció, mai filmfelvételek és mennyi városrész-emlékkép őrzi azt, amit a történelem és a helytörténet „kitüntetett szereplői” terézvárosi időnek neveznek, vagy néha nem is neveznek,

11

K É K

csupán éreznek. A hatvanas évek nőikabát-dívatja a Párizsi Nagyáruház (egykori Petánovics-ház) kirakatában, a Városerdőig (a Ligetig) vezető Király utca platánosításának öröme, a Központi Indóház (a Nyugati pályaudvar) mentén épült vasutaslakások korabeli pompája vagy a Zeneakadémia szecessziós dekorációi aligha érzékelhetők egyetlen lakos, egyetlen korosztály, egyetlen értékrend részleteiként, s bizonytalannal nem voltak jelen így mind együttesen a terézvárosiak huszadik századában. De az emlékezet ölelésében mégis egybesimulnak; egyházak és vallások tolkodásai, kereskedők és házalók piaci és lépcsőházi zsidóságai, kisipari műhelyek és manufaktúrák zajai, kisvendéglői cigányzenészek és zenedei művészek hegedűfutamai, háborús belövések és óvóhelyekre omló épületek robaja, meg a váci vasút vonatfüttye és a körüli villamosok fékzaja, sőt a Lendvai utcai és Hunyadi téri madárdalok is mind-mind fölfoltnak,

egymásra rakódnak, közös élményegyüttesként alkotják a város(rész) történeti atmoszféráját és mai emlék-özonét. Kutatható-e mindez? Megismerhető-e az élmények archeológiai rétegei? Megszólalnak-e az érintettek, s vannak-e, akik őket még meghallgatják? Akarja-e egyáltalán a városka, hogy őt megőrizték, megismerjék, megnevezzék? Város-e Terézváros?

Az utóbbi évtized városkutatói irányai között mind a városlakó társadalmak huszadik századi helyzete, változásai és konfliktusai, mind pedig a városlakók interakciói kiemelt helyet, érdeklődési felületet foglalnak el –

12 K É K

Londonban, Lundban vagy Aix-en-Provence-ban éppúgy, mint magyar kis- vagy nagyvárosokban. A város – mint „urbanisztikai” fogalom, mint igazgatási egység, mint lakóter vagy területfejlesztési keret – sok szempontból mégis ismeretlen maradt a tudományos vizsgálatok kezdeményezői számára. Megengedhetetlenül tüleghyszerűsítve a „miért?” kérdésre adható válaszokat, erre az mondható, hogy általában a városlakó emberek időtérképének, a városi térhasználók mozgásának feltárására, a kognitív térképek megrajzolására, a szolgáltatáscentrikus kereskedelempolitikai célok kivitelezésére vagy éppen a kulturális blokkok megismerésére irányuló elemzések minduntalan valamely „kifelé” megmutatózó, *külsődleges kommunikáció* regisztrálható felületét igyekeztek feltárni, egyfajta látszatot neveztek meg csupán.

Ezzel „teljesítették” feladatukat, ám homályban hagyták eközben az em-

bercsoportok közötti interkulturális kommunikáció rejtett tartalmait: például leírták a helytörténeti folyamatban megnevezhető eseményeket, városfejlesztési eredményeket, mennyiségi növekedést – de a csoport-csoport és ember-ember viszonyokat túl magasról nézték, elsiklottak a hangok és csendek, sóhajok és vágyképek, stilbütörök és cseléd-kamrák, udvari ecetfák és Sugár úti platánok közti különbségek fölött. Másfelől pedig a városi térben együtt élő csoportok kapcsolatait, belső kommunikációját, ellenségességeit vagy barátságait is elsimították a réteg- vagy osztálykategóriák segítségével – pedig minden terézvárosinak alighanem megvolt a maga saját képzete arról, milyen kölcsönkapcsolat volt-van-lehet szomszéd és szomszéd, öreg és fiatal, keresztény és zsidó, középpolgár és proli, barát és idegen, szegény és gazdag stb. között.

A külsőlegességek és a valódi, mély tartalmak közötti különbség meglátása, megnevezése ezért éppen az antropológus dolga. A kulturális antropológia és a városantropológia kutatóinak (olykor csak szakirodalmi forrásokra, máskor közvetlen emlékanyagra vagy elbeszélések hozadékára alapuló) meggyőződése, hogy a belső, interaktív és (bár kevésbé látványos, de annál lényegesebb) interkulturális közlésmódok megismerése, megértése nélkül aligha lehet érvényes várospolitikai, városvezetési, modernizációs vagy multikulturális kiterjedésű terveket szőni vagy tevékenységi tereket befolyásolni, és nem lehet várost formálni, városképet vagy kerületi kulturális örökséget megnevezni.

Pedig a „pesti Broadway” jelentése, az Epreskert kultusza, az Andrássy út polgári lakásbelsőinek megmaradása és mindezen „kerületi” helyszínek ismerete, használata, élvezete vagy elutasítása más és más csoportminőségeket eredményez, más kulturális előképet erősít meg vagy gyengít el. E rejtett tar-

talmak sajátos „üzenetek” formájában mindennaposan jelen vannak a városi térben, s megfejthetők szemiotikai, antropológiai, városnéprajzi, diskurzuselméleti vagy episztemológiai szempontú megközelítésekkel. Egyszerűbben szólva: figyelő és értelmező jelenléttel, részvétellel, odafigyeléssel. Úgyannyira, hogy e megfetések azután kézenfekvő vagy áttételes (tudományos) hatásmechanizmusok révén akár beépíthetők lennének a várostervezési, önkormányzati, városfejlesztési, igazgatási, „revitalizálási”, környezetökológiai döntéshozatal gyakorlatába is. Ebbe ugyanis ezideig aligha fért bele a helyi társadalom érzelmi-képzleti mezőinek, mentális struktúráinak, kulturális ökológiai egységének és sokszínűségének, illetve a kölcsönhatásokra épülő interkulturális dimenzióknak feltárása, melyeket megismerhet (elvileg) bárki, aki hajlandó közelebb menni egy rozoga lifthez, egy bezsozsdásodott falikúthoz, egy tartását vesztett porolóhoz vagy az emeleti gangon őszirapszékben még tartalék energiákat gyűjtögető nénikéhez.

Mindez persze éppúgy Terézváros, ahogyan lehetne Újlipótváros vagy Erzsébetváros is. Többemeletes házak, az égre nyitott és szögletesen zárt belső udvarok, kutyasétáltató nyugdíjasok, hajléktalan kóborlók, parki padon sakkozó bácsikák itt is, meg ott is vannak. Mitől Terézváros mégis, amiről beszélünk? Ki adta és ki fogadta/utasította el a név használatát, ki illette közös névvel egykor vagy nevezte meg ma a Hajós utca vagy a MÁV-kórház környékét, a Benczúr utcai palotákat és a Szív utcai szobakonyhákat úgy, hogy együttesüket Mária Teréziáról elnevezve higgye is valamelyest térbeli összetartozásuk képzetét?

A kérdés persze így nem okvetlenül gyakorlatias. Kezdjük az ellenoldalról: átlátható-e ekkora tömegű ember és lakás, térbeli elem és kultúra-típus? Összevethető-e a Sugár úti nagypolgári szobabelső, stukkók és kapuzatok sokarcú, de egységesen impozáns képe az időben korábbi, vagy térben

kényszerűbben betelepült „kültelki” (például Podmaniczky és Szondy utcai) részekkel? S egyáltalán: lehet-e kerületben gondolkodni? Jelent-e valóban „megfogható” térbeli egységet a Terézváros mint igazgatási entitás? „Átmege-e” a másik kerületbe, aki a Király utca jobboldaláról a baloldalra ugrik át egy kávéra? Átlépi-e a kerület-határt, aki a Westend City Váci úti részén (az egykori Terézváros-határon) kóborol, majd a vízesés felől bukkan ki, s néhány lépésre van csupán tőle a Belváros-Lipótváros, az Újlipótváros és a Terézváros csücske? És mi a jelentősége, tartalma, jelentése mindennek azok számára, akik valamely más „határon” jönnek át: körüti villamossal érkeznek vagy zuglói kéregvasúttal, belvárosi séta során vagy budai autóbusszal, városligeti bicikliúton vagy váci-szolnoki gyorsvonaton...?

És város-e már (vagy még) Terézváros, ahová mindezek megérkeznek? Nem inkább kerület ez? Vagy fővárosrészlet? S nem inkább csak utcákról, terekről, útvonalokról, épülettömbökről van itt szó?

Az bizonyos, hogy a városi terek használatának elemzése jöszereivel sehol nem végezhető el „általános” településen, mégcsak egyetlen város vagy kerület egész terében sem, csakis egy topológiai kijelölhető térben. Bizonytalán kiterjedt vizsgálódás lenne indítható a budapesti agglomeráció és a kertvárosi „övezetek” megannyi társadalmi terében (pl. Rákoskeresztúron, Óbudán, Budafokon, Zuglóban, Pasáreten vagy Pesterzsébeten) anélkül, hogy hasonlóságokat találhatnánk közöttük, s ugyanakkor egy sor négy- vagy ötelemezű nagykörüti épület is látszólag számtalan hasonlóságot mutat – de vajon ténylegesen életkeret-azonosságot kínálnak-e ezek az épített életkeretek? Bizonytalán igen – ha kellő távolságból, a körüton robogó villamosból vagy madárperspektívából nézzük őket. De a nagyjából méret-azonosság adott esetben éppoly nehezen lenne helyettesíthető olyan paraméterekkel, mint térbeli elhelyezkedés

(lakóhelyi presztízs, közlekedési és piaci centrum-szerep stb.), mint a budapesti kerületek között betöltött (igazgatási, vonzaskörzeti, kelet-nyugati összekötő, ellátó vagy lakó) funkció, mint a városnövekedés jelen szakaszában kialakult történeti hely (egykori agrár-ipari külváros, történeti lakosság-koncentráció helyszíne, középpolgári lakónépeség többségének szálláshelye stb.). Ezek a kutató számára talán inkább *történeti értékek* vagy a jelen összehasonlítás szempontjából csupán járulékos tartalmaknak minősülnek. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a makrogazdasági és makropolitikai tendenciák miképpen maradnak függetlenek épp a települések belső terében, kerületekben, körzetekben, városnegyedekben lakó népeség kommunikációs stratégiái számára... „Járulékos” tartalmak annyiban is, hogy *akik* felmutatják, *azok* a fontosak, *azokról* van itt szó, azok városlakói felfogása, tér-érzékelése, térhasználata válik fontosabbá, vagyis az, *ahogyan számukra Terézváros átélhető*, ellentétben azokkal, akik számára átmenőforgalmi helyszín, szomszéd kerület vagy alkalmi parkolóhely színházi előadás idejére...

A terézvárosi kutatásban a magánterek és nyilvános terek használóinak identifikációs stratégiáit, csoportszinten kiépült-megmaradt kommunikációs gyakorlatát, beállítódásait és praktikáit vettük szemügyre. (Kutatócsoportunk tagjai rendszerint egy-egy térbeli egységet – házat, piacot, funkcionálisan elkülönült teret – választottak ki, tapasztalataink és sokasodó kérdéseink egymásra hangolása viszonylag állandó program volt, a közelítésmódok harmóniája, tagolása vagy hangoltsága azonban többször is változott, s még árnyaltabban alakult minden kutató „tematikus” érdeklődése). Kiindulópontunk az volt, hogy a *városi térrel bánás megtanulása, eszköz-szintű alkalmazá-*

sa szociokulturális hagyományok, kultúrávátlási integrációs mechanizmusok, kultúraspecifikus gyakorlat és szimbolizációs felkészültség függvénye és eredménye. Mindezek ugyanakkor a mindennapi életben nemcsak az interaktív társadalmi kommunikációt, a térhasználat és a térkiszájtítás mintáit, a térbeli reprezentációt foglalják magukba, hanem egyúttal térszervező hatásúak, vagyis a *térbeli diskurzus valószínűsítő diskurzussal jár együtt.* A valószínűsítő konstrukció pedig az elfoglalt és „beélt” térben kialakuló társadalmi-kulturális *identitás újratemelője*, me-
nedéke és a pszicho-klimatikus egyen-

13
K É K

súlyok meghatározó eleme is. Elegendő itt arra utalni, hogy a városi térben lakók kulturálisan kiszájtított terei (pl. a kutyasétáltatók saját útvonalai, a városi bandák szubkulturális övezetei, a hajléktalanok menedékhelyei vagy kuckói, a piac- vagy templomlátogatók csoportszerű szerveződése, a bár- és diszkóélet helyszínei stb.) egyúttal a szóbanforgó térről kialakuló *imaginárius képzetek*, információk, azonosulási vagy eltávolodási tartományok konstruálói is (pl. a robbanásveszélyes belvárosi bandaélet helyszínére kevésbé szívesen mennek a békés légkört kereső nyugdíjasok; a leromló állagú lakóövezetek vonzzák a marginális kultúrában otthonos egyéneket és csoportokat; a kereskedés és iparüzés egykori helyszínei és formái helyett a szolgáltatások és irodák, rakatárak és bankok veszik át a szerepet, megszerzik és formálisan is „kiszájtítják” az ingatlanokat; az öregek számára egyre „lakhatatlanabb” a megszo-

kott városi tér, a fiatalok számára pedig egyre perspektívátlanabb stb.).

E kulturálisan és mentálisan is térképre rajzolható identitás-blokkok jelen vannak a történeti irodalomban, a szép-irodalomban, a kerület vagy környék helytörténetében – azonban még korántsem ismertek belülről, maguk a térlakói, használói felől. A kutatásban erre a nyilvános kommunikációs diskurzustól gyakorta elzárt, rejtőzködő vagy *marginalizált identitás-térre* került át a fő hangsúly, megismerve, fölhasználva természetesen a (hely)történeti szakirodalmat, helyi sajtót, önkormányzati terveket, lakossági kezdeményezéseket,

Városantropológia

alakul a mentális szinten mindezek kezelése, kiépítése, védelme, átstrukturálása, milyen a környezettel mint értékkel bánás, a város mint tér kezelése, a térbeli eligazodás és a társadalmi kapcsolatháló használata, a lakókörnyezet kulturális installációja és ennek személyes-egyéni igényei, a csoport-kötöttségű kulturális megnyilvánulásmódok (pl. köztér-rongálás, fal-firkák, szemétkerítés, kerítés, reklámtevékenység, dominancia-igény közvetítése, térfigyelő rendszer kiépítése stb.). Ezt követte a *nyilvános uralmi beszédmódok* megfigyelése: a hatalmi szimbólumok tükröződése az épületeken (nagyság, ékítmények, térkiképzés, jelképes közlésmódok, zártság stb.), az uralkodói „fent” és az alattvalói „lent” között zajló kommunikáció értelmezése, az önkormányzati képviselet és testületi politika alakulása, a párhuzamos vagy horizontális egyensúlyok kialakításának és védelmének elemzése, a nyílt és zárt világok megjelenésmódjának, illetve az interperszonális kommunikáció hordozóinak „lefényképezése”, a turisztikai és a kulturális ipar jelzéseinek, valamint az etnikulturális kölcsönhatásokban formálódó diskurzusok hatásának feltárása.

A cél ebben a kutatási szakaszban a pszichokulturális viszonyok és a pszicho-klimatikus környezeti hatások áttekintése, leképezhető sajátosságaik összegyűjtése és reprezentációs módjaik-modelljeik tipológiája volt, amely persze nem lehetett merev, formalizált, plakátszerűen leegyszerűsített, hisz éppen a lakosok „belső horizontja”, életmód- és kultúra-függő közérzete határozta meg a lehetséges későbbi válasz keretét.

Egy következő, immár a perszonális térbe mélyebben hatoló kutatási etapban a *városi léthez fűződő képzetek* („a városi élet szabaddá tesz”, „a város elveszejt”, „a város veszélyes” stb. régi-es felfogásmód) tesztelése következett

olyan csoportkulturális miliókben, amilyenek pl. az élvezeti kultúrát szolgáló intézmények (bárok, diszkók, éttermek, videokölcsönzők, mozik, presszók, peep-show-k stb.), a speciális fogyasztási kultúrát szolgáló kegyhelyek (pl. templomok, butikok, köztertek, antikváriumok, színházak, könyvtárak, piacok, múzeumok, régiségboltok stb.). Ebben a kulturális milióban kerülhetett elemzésre a modern nagyváros „zsákmányolóinak” (kukázók, gyűjtőgetők), „jóságtartóinak” (prostituációból élőknél, MÉH-telepvezetőknek, építkezési vállalkozóknak, kereskedelmi hálózatépítőknél stb.), a munkahelyi- és szabadidő-ritusok helyszíneinek (üzletek, telephelyek, piacok, boltok, műhelyek, raktarak, csereviszonyok színterei), továbbá az ezeken folyó kapcsolatitőke-befektetések rendszere... – de immár belátható, hogy e témakörök szinte mindegyike külön-külön tanulmányokat érdemelne, így „összletük” megformálása több szempontból is hiányérzeteket hagyhat maga után azokban, akik saját városrészük, jól ismert saját terük, kedvelt útvonalai vagy épületeik „korrekt leírását” kérik számon a kutatók elbeszéléseitől.

Egy későbbi, a tapasztalatok komplexebb anyagát tartalmazó földolgozásban bizonyosan lehetne cél az egyes *nyelvi kódok archeológiájának* megismerése, melyek az univerzális és a helyi közlési-nyilvánossági diskurzusokat jelenítik meg. Ilyenek például az „amerikanizálódás” és „nyugatosodás” szimbolikus üzenetei a reklámfelületeken (a régi magyar boltfeliratok, cégerek helyett angol divatnevek, fölismerhetetlen cég-képviselések, magyarított „trendi”-szövegek, butik-kultusz jelei, harsányság és a „minden eladó” hangulata – ezekről a kerület szülötte és egykori lakosa, a szociológus-művészettörténész S. Nagy Katalin részletesebb tanulmányt írt 2000-ben), vagy a nyelvi háború a plakátok és üzenet-hordozók révén (így a politikai párt-harcok „lenyomatait” a falakon, kirakatokon, közterületi felületeken). A

14 K É K

sőt más indittatású – szociológiai, várostervezési, „táj”rekonstrukciós programokat, lakossági vágyképeket – is. Első közelítésben, a *szimbolikus diskurzusok* feltárásának elméleti alapvonalait egyeztetve, majd a társadalmi ill. szociokulturális térhasználat (térkiszájtítás, térkijelölés) proxemikai dimenzióira koncentrálna annak áttekintése kezdődött: miként zajlik a térbeli kommunikáció egy nagyvárosi kerületben, mik a jellemző eltérések és helyi sajátosságok, harmóniák és diszharmoniók, kik a szereplők és milyenek a kölcsönhatások alapformái ebben az emberi közléstartományban és együttműködési térben. Ezután a *fizikai és pszichikai lenyomatok* regisztrálása következett, fotók, tervek, vélemények, törekvések és programok alapján: miképpen formálódik a „homlokzati”, dekorációs cselekvésmód, vagyis a kereskedők portal-politikája vagy a városi tértervezők rekonstrukciós stratégiája, miként

„nyelv” persze nemcsak a beszélt vagy írott nyelv lehet, hanem ebbe a megismerési-kutatási tartományba tartoznak a gesztusok, tárgyi jelentésgyűttesek, arányok, tömegesség és szingularitás szimbolikus konfliktusai, az öltözködési, ékítési, díszítési, és a csoportstruktúrát építő formalizációs jelkészletek használati módjai, s ezért nehezen nélkülözhető ezek (legalább futólagos) áttekintése is.

A kutatás egyik kézenfekvő esetelemzése, illetőleg egy lehetséges kelet-nyugati városantropológiai összehasonlítás kiinduló pontja lehet néhány jellegzetes (vagy hétköznapi) térbeli-társadalmi egység, konkrétan néhány *lakóház komplex elemzése* a maga relatív kulturális totalitásában. A belső erőviszonyoktól, folyamatos kapcsolati ritusoktól meghatározott helyi történelegyüttes nemcsak izgalmas szociológiai megismerési egység lehet (mint ezt kutatási előmunkálatai során H. Sas Judit megtette egy Andrassy úti villa történeti megközelítésével, lásd H. Sas 2003), hanem a lakóházakon belüli társas kapcsolatok összehasonlítható szintjei is, a személyi dominanciáktól a tárgyi tranzakciókig, a családi tárgyalománytól a mentális sajátosságokig, a festményektől és családi fotóktól a szomszédsági kapcsolatokig, a kollektív emlékezettől a köztéri viselkedésig megannyi témakör. (Ezt a szétágazó témakört részben egyetemi hallgatók vállalták feltárni, de néhány helyszíni rész munkát leszámítva alig készült el több, s még kevesebb összefoglaló elemzés a térhasználat e sajátos módjairól, átjáróházakról, udvarok és házbelső működéséről. A kutatások egyik igen izgalmas eredménye Horváth Kata munkája, amely egy konkrét ház belső, lakótéri-történeti momentumaira is részletesebben kitér.)

Úgy gondoltuk, ebben a megismerési mezőben megvalósítható talán a nagyvárosi társadalmi diskurzusok és szociokulturális sajátosságok egy sajátos körének összehasonlító elemzése, egyfelől a háztípusok belső struktúrája alapján, s abban a szomszédsági kap-

csolatok, rokonsági viszonyok, tulajdoni formák, birtokviszonyok, köz- és magántér speciális formáinak áttekintése révén. Összehasonlítható a kis ház is a nagygal, elegáns sugárút a kopott kis utcával, s nemcsak a méretek, homlokzatok alapján, hanem a térben közeli, de különböző lakóházak sajátosságai szerint is (így például a négy-ötemeletes polgári tömbházak és a villaszerű életmódok együttese a Körönd és a Városligeti fasor tájékán, vagy a lakótelepszerű létforma és a munkáslakás szomszédsága a Podmaniczky utca és Székely Bertalan vagy Munkácsy utca környékén, vagy a műhely-udvaros Király utcai házak és a diszudvaros házak mássága az Andrassy út Operakörnyeki részén). Szintúgy ennek a külső és belső, azonos és eltérő, egyszerűbb és komplex lakótér-együttesnek megismerése és funkcióváltozása követhető akár ugyanannak az utcának két vége, két oldala között is (például a Paulay Ede vagy a Szondy utcában, a Király utca két végén és két oldalán).

Ha pedig nemcsak a lakóházak belső és külső térkiképzése által meghatározott funkciókat és dinamikákat nézzük, hanem a változást magában az emberitárgyi környezetben is rögzítjük, még időlenebb kutatásnak nézünk elébe, s kérdés marad: mennyiben regisztrálható az átalakulás-folyamat a látványban, szerepekben, *jelentésekben* – és ráadás-képpen az *időben* is? Vajon a Szondy utcai cipész, kinek kirakatában immár több új Adidas kínálkozik, mint amennyi bőrcipőt évente reparál, vajon nem az „idők szelére” fogja-e a stílusváltást?

S az egykori pályaudvari hordár, aki még a hatvanas években is elcsiphetett naponta egynehány „puccos” dämát, kinek kosarát még hazasegíthette némi jutalomért, vagy a hajdani boltosinas, aki még emlékszik a házak cselédlépcsőire, ahol a konyháig cipelve a „rendelést” még egy szelet vajás kalácsot is

remélhetett néha – vajon nem az „idők változására” panaszkodhatnak? És a parkőr a Hunyadi-térről, akinek szöges botjára rákerülhetett az a kevés szemét, amit széthagytak a népek, vajon nem a korszakváltások időbeliségét és az erkölcsök elmúltát sérelmezi-e? Vagy a Király utcai hangszerkészítő, akinek festett bádorgéjére még akkor is ott tündökölt rozsdálló pompájában, mikor már a házat is bontásra ítélték, vajon nem abban reménykedett-e, hogy mégsem halad túl rajta az idő?

Tárgyak, sorsok, határok, jelentések sok-sok változása az időben, a helyi

15
K É K

társadalmi csoportok történeiseiben, s mindezek sokszínű jelentésere... – talán fölmérhetetlenül gazdag kutatási terület. Biztosan csak annyi állítható, hogy mindazt a végtelen gazdagságot, melyet emborsorsok, társkapcsolatok, rokonsági hálók, együvértartozások és válaszok, eltűnések és megmaradások tartományaként akár egyetlen „kerület”, körzet, háztömb vagy utca magába foglal, lehetetlen feltárni, megismerni és leírni. Amit talán részben vállalni lehet, az annyi, hogy egyes történesekben, egyes házakban, egyes sorsokban meglévő gazdagságot úgy s amennyire a kutatótól telik, meg lehet próbálni megismerni, majd az idő zajló sodrában értelmezni, összehasonlítani, árnyalt jelentéstartományait megkísérelve átölelni és egyes részleteiben felmutatni. Épp ezért lett a jelenségek jelentésének egyik „élettartománya” az idő, melyet megérteni vagy megismerni amúgy sem lehetne másként, mint a

térben kiterjedő formáit és emberekre gyakorolt hatásait tekintve.

Az időről szólva sem tudjuk azonban elkerülni, hogy sorsokban, eseményekben, vagy ezek elbeszéléseiben tegyünk felfedező sétákat. Az idő, mely amúgy sem egészében, hanem tagolt alakzataiban létezik, az időegységek révén a tevékenységek komplex rendszerét alkotja. E komplexitásban a tér- és az időhasználat az, ami az emlékező emberen vagy tárgyi lenyomatokon túl megnevezhetővé teszi a létezés formáit és tartalmait. Már az időt és teret is olyan (magukban véve is többretegű, többjelentésű, komplex) eseményso-

16

K É K

rok szabályozzák, mint például az átmeneti rítusok, a hagyományformálás, a kulturális-etnikai vagy szimbolikus határok és határátlépések, a mítoszok, a revival-jelenségek, a diffúziók, vagy az adaptációk, amelyek keretet kapnak az időtől. Ide tartozik a közösség-átélés élménye, a család hétköznapiságának vagy „evidenciájának” (egyre kevésbé az!) feltételezése, a szubkulturák létformái és szabályozó mechanizmusai, az etnicitás-megmaradás problematikája, a nyelvi vagy szociális onmeghatározás is. Durkheim óta a térről és az időről (mint mindenfajta gondolkodás szilárd kereteiről) aligha filozofálhatunk más-képp, mint *társadalmi tényekről*, s társadalmi tényként nemigen tudunk elképzelni olyan objektivációkat, amelyek ne a tér és idő függvényében léteznének.

Ha pedig az idő a világegyetem vagy a saját környezetünk, a „sugar-útnyi” népesség vagy a végtelenül átélhető emberi szabadság képzetét (illetve re-

konstrukcióját) kínálja, bizonytalán megkülönböztethetők ezeknek fázisai is, eltérő természetű mozzanatai pedig többjelentéssel bírnak: a lakosság egyes csoportjaihoz, az egyes szociokulturális vagy etnokulturális típusokhoz eltérő időképek társíthatók, akik „valamiben” egyeznek, de el is térnek valami másban („használják” az időt a maguk szubjektív módján, de elbeszélnek közös történekként és „egészében” mérhetővé tett egységként – például helytörténetként, nemzeti történelemként, családtörténetként –, illetve elfogadják a közös történet jelentéseit, de magukra csak egyes szeleteit, hatásait vonatkoztatják...). Mindenesetre úgy tűnhet: a történekek és jelentések ekként „megfoghatóságát” talán kevésbé kell itt részletezni, elég a Terézvárosról az ő sokszínű mivoltában szólni. Holott épp a társas kapcsolatokban rendkívüli intenzitással jön elő az idő múlásának és az idő által hordozott jelentés- és értékváltozásoknak számos momentuma.

Gondoljunk csak egy hosszú házasság történetére, egy unoka fölcsepesedésére, vagy a háború és a hadifogság éveire, a társbérletek korszakára, a tévé „születésének” és házon belüli közös használatának történeire, a kapuzárás és házmester viszonyára, a lakásatalkítások lakóközösségi eseményeire, a szét- és összeköltözések, albérletek és lakásprivatizációk „mikrotörténetére” – ezek a maguk töredékes teljességében végtelen és varázsos gazdagságban hordozzák szép és jó, baljós és riasztó, szánalmas és biztató történekek folyamatgyűttesét.

Hogyan is lehetne ezt függetleníteni magának a múlt időnek felfogásától vagy érzékelésétől? Akár egy utcában, házban, játszótéren vagy templomban is kétségtelen jelentősége van a statikus időfelfogásnak és a ciklikusnak, az idők személyes és közös, magánérdekű és kollektív átélésének, reprezentálásának is, amelyet mérhetnek órával, metronómmal, harangszóval, évszakokkal

és napokkal, nyomtatott naptárral vagy tv-műsorrenddel akár – de mindenképpen elemi egységekkel, *ritmussal* és *állandósággal* tagolt formában használják... S annyiban használják, amennyiben meg is őrzi, el is beszél, át is él és közössé is teszik akár a személyes idő jelentéseit („későn értem haza”; „bezárt előttem a közért”; „kiültem a parkba a meleg őszi napsütésben”; „rossz már a szemem az esti olvasáshoz”), akár a társas időt („egyesületünk 10 éve működik”; „az ötvenes években történt az...”; „minden ház magán viseli még a forradalom és a háború lenyomatát”... stb.). A személyes és társas, a közös és egyetemes idő pedig nem ritkán a korok és események folyamatában, vagy jelentésének és értékének múlásában-megmaradásában átélhető, vagy szabályosságában és szabálytalanságában értékelhető... – abban, ahogyan már nem a Nikolitsék laknak a harmadikon, nem az Östreicher bácsi húzza ki a kukát az utcára, nem az Eszter néni jön kosárral a hátán a tejfölt-túrót hozva, s nem emlékszünk már arra sem, hány családos társbérlet volt kialakítva az első emeleti erkélyes utcai lakásban...

Mióta ritmus és állandóság van, létezik ezek hiányaként a *vissza-nem-térés*, a *mulandóság* is, amelyek mint *természeti* jelenségek *ismétlődnek*, s mint *életfolyamatok* visszafordíthatatlanok. Épp így létezik az „világ rendjét”, a működés rendszerét fenntartó állandóság és ciklikusság, de a társadalmi egyed életében megélt időszakok is elemekre tagolhatók (születés, házasság, halál, vagy csecsemőkor, gyermekkor, felnőttkor, öregkor, vagy költőibben: virágzás, érés, elhullás), s a mindennapi élet „kapaszkodóivá” válnak a napszakok, az évszakok, a munkaidő-szabadidő-pihenőidő tagolású napirend, a zajok és fények crescendo-ja és diminuendo-ja. Az idő *értékké válásának* folyamata indul meg, aminek nemcsak a hétköznapi tudás szintjein, hanem az „ünnepnapis tudás” formáiban is kialakul a helye. Közismertek a polgári életforma idő-

gazdálkodási normái (szabályozottság, megbízható állandóság, „pontos” és előírt elvárások rendszere, társadalmi életritmus stb.), s szociálisan is elkülönülnek a „másfajta időben” élők (iparosok, lelkészek, zenészek, színészek, trolibuszvezetők, vendéglősök és pincérek, portások és éjjeliőrök, csarnoki kofák és hajléktalanok stb.). Sőt, kialakulnak a városi-polgári lét belső periferiáin másfajta időfüggőségben élők növekvő tömegei a munkások mellett is (pl. az értelmiségiek, szabadfoglalkozásúak, művészek, kereskedők és funkcionáriusok rétegei). Mindeme időhasználati készlet, mintaválasztás és (főképp) a változtatás lehetősége nem jut mindenkinek egyformán az egyes társadalmi szférákban. Napjaink középosztályi kommunikációs stratégiái vagy normái már nem igazán tudnak ellenállni az időbefolyásolás lehetőségének, az idő uralásának, „kitöltésének” vagy átszervezésének. Egyre jellemzőbbé válik, hogy az idő kezelése egyfajta ökonómiát kínál, tanult vagy ellesett, követett és átvett modelleket, egyre növekvő számú készletet; vagyis az egyén védekezésére szorul az idő ellen, az időben vagy az időiséget relativizáló modernitás sebességét illetően (lásd Virilio megriasztó ökoszodásait erről).

Kétségtelenül már maga a kutatás, az etnológiai munka, az etnográfiai leírás is fölborít egy időrendiséget, amennyiben a jelen megismerése kedvéért régi forrásokból tájékozódik, régi mesékre épít, régi folyamatok máig nyúló hatására koncentrálnak, vagyis egyszerűbben szólva: visszatekeri az idő kerekét, az ismétlés konstruált formájában keresi a jelen értelmezési lehetőségeit, s a tűnő pillanatokot a napról napra változó világban egy jólfésült rendbe simitja, holott azok kuszasága természetesebb állapot volt, mint eme „re-konstrukció”. Jellemző, hogy az emberi és kulturális jelenségek összefüggéseinek tudományaként értelmezett antropológia korai szakaszában a „Másikról” megformált leírások valamiért ragaszkodtak ahhoz, hogy időben távoli, de tér-

ben lokalizálható jelenségekről beszéljenek, vagyis a nyugati történetírás szakmai normatívái alapján egy feltételezett fejlődésfolyamat korábbi szakaszán helyezték el „vizsgálati alanyaikat”. Kivételes kevesek (így pl. Raymond Firth, Claude Lévi-Strauss, Clifford Geertz, Hermann Bausinger, Elias Canetti vagy Szentkuthy Miklós) szállnak csupán szembe a „sűrű leírások” pontoskodó időiségével, s avatják témává húsz-negyven oldalon keresztül a tenger hullámzását vagy a naplementét (mely esetleg túl-litteralizált esszéizmusnak tűnik, ám épp a fókuszba kerülő kultúra leglényegehez tartozik). Az idő nyomában járva persze itt nemcsak a *megértés* és a *narrációk* érvényességének problematikájába ütközünk, hanem mindez magának az időfelfogásnak kérdéskörében is érint bennünket. Egészen más az ideje a terézvárosi zsidóságnak és cigányságnak, lengyeleknek és örményeknek, görögöknek és németeknek, mint „a magyaroknak”.

Egészen más a (történeti) magánidő, más a közösségi, a kerületi, a fővárosi... A Nagy (nemzeti, globális, historikus) Történeteket a Kis (helyi, csoportszintű, mikroméretű, magánjellegű) Történetek megismerésére konvertáló kutatói magatartás ezért először is magának a lokális múltnak felülvizsgálatára kell elszánja magát, vagyis a személyes történeteket társadalmi horderejüként kénytelen kezelni.

A jelen vizsgálatában a tagolt múlt folytonossá konvertálódik, egész időisége megváltozik, új narratívaként jelenik meg a régi, s szinte lehetetlené válik immár „ugyanazt” a történetet mesélni tovább, vagyis teljesíteni az „úgy, ahogyan történt” továbbadásának erkölcsi parancsát. Mert hát sosem egyféleképpen történt, sosem ugyanazon jelentését érzékelt a történeteknek minden résztvevője. S ha mégis ugyanúgy érzékelt, akkor sem bizonyos, hogy ugyanúgy fogja azt el-

beszélni, ugyanúgy emlékszik, ugyanazt emeli ki vagy hangsúlyozza akkor, midőn a dolgoknak jelentést ad, vagy az embereket történések szereplőiként jellemzi.

A narratívák nemcsak jelentések struktúrái, hanem a társadalmi együttélés, a kommunikációk, az értékek vagy éppen a hatalom struktúrái is. A (kisebbségi) asszimilációs történetek például az elnyomás elfedésére, az álvettek manipulálására is lehet használni, így a narratíva nemcsak két- vagy többélű fegyverré válik olykor, de ugyanannak a társadalmi ténynek két aspektusa, ellenpontozása, idői átfor-

17
K É K

málása is megmaradt általa. (Hogy ne általánosságban szóljon ez itt, hadd utaljak a terézvárosi kisebbségek saját történetére és intézményes kezelésük feltétel-együttesére, mondjuk az örményekére, németekére, cigányokéra és a zsidóságera).

Legfontosabb formai elemei szerint a narratívában történet, diskurzus és elmondás játszik főszerepet: a történet *idői eseménykapcsolatok absztrakt sorozata*, a diskurzus a *megjelenített szöveg* (képen, előadásban, filmben, vitában), az elmondás pedig maga a *történet*, mely a diskurzushoz épül. Ámde modell és viselkedés, tény és megértett esemény, felidézett kutatói tapasztalat vagy védekező technikával előadott nyilatkozat szinte véletlenül kerülhet csak azonos gondolatmenetbe: az időiség, az idősíkok megváltozása, az értelmezési struktúrájába beépülő kutatói tökéletlenség teszi, hogy korántsem mindegy, ki és mit emel ki fontosként saját élettörténetéből vagy

a kollektív emlékezet csoport-históriájából, még akkor sem, ha látszatra ugyanaz a személyes és helyi társadalomtörténet hangzik el, akármilyen koncepcionálisan kérdezzünk rá az emlékezet tényeire, vagy akármilyen közelről vizsgáljuk is a lét adott formáit. Az időiség a hétköznapiakban a társadalmi tempóban, a kultúra funkcionálásának ritmusában jelenik meg, s ennek felfedezéséhez a saját kutatói ritmusunk átalakítása, „zárójelbe” tétele is szükséges.

Terézváros ritmusa szabálytalan, cikk-cakkos, külső hatásoktól éppúgy függő, mint saját, lassú, mállatag tör-

18
K É K

ténelme örökségétől. Lám csak a Liszt Ferenc teret, kora reggel és középeste, pénteken éjjel és hétfő hajnalban, vásárkor vagy az Ede Napok idején, megzord májusi esőben – hát ki állíthatná, hogy egyhangúan zajlik élete? Vagy az Andrásy út egyik s másik vége – mindkettő még a kerületé, de vajon egyformán lüktet-e akár csak a két közepső térség, az Oktogon és a Körönd? S az Aradi utca vagy a Király utca a Felsőerdősornál ugyanúgy hullámszik-e, mint a Körút „magasában”?

A napi, heti, éves ritmus mellett a történelmi korok ritmikája is ott ül a tájon: mozgás, forgalom, költözés, építkezés, betelepülés, elvándorlás, népek eltérő életritmusa, hangzsvilága, belső csendje vagy harsány létmódja...

A társadalmi ritmus (a görög „rheo” szótóból) ugyanakkor irányjellegű áramlást-özönlést körvonalaz: eredetileg a görög életritmus szabályozásában főszerepet játszó „jó és rossz”, a

pompás és egyhangú napok közti egyensúly, egyfajta meggyökeresedett dinamika formájában értelmezték. A ritmus elemi tartozéka a *follyamat* mellett a *megszakadás* (a statikus állapot), s e kettő „ellentmondásossága” adja a belső, stílusként átélhető morális értéket, a formák erkölcsi tartalmát, ezen belül (vagy ezáltal) például az emberek nevelési céljait, a normákat, a szokásokat, az érintkezési szabályokat, a távolságokat és közelségeket. Az ismert, az elfogadott és a befogadó tér megengedi lakójának az öntevékenységet, legalább addig a határig, amíg a *többiekével harmóniában marad*. Ugyanez a morális-mentális határ a családi, kisközösségi szintű társadalmi egységekre tekintve is érvényes, talán még szigorúbban. Egy Király utcai polgár emlékezett vissza ekként: gyerekkorában tiltották odahaza, hogy a másik oldalra, a „rossz lányok” oldalára átmenjenek az utcán belül... De ugyanó mondotta el azt is, hogy az egyén korlátozott társadalmi mozgása (és kötődése a többiek mozgásához) adja a „miénk” és „övék” közötti megkülönböztetést, persze anélkül, hogy a másokét érdemben csökkenteni-korlátozni lehetne. A „mi mozgásunk” ezért csupán alkalmazkodni tud, de már ezzel is korlátoz, éppúgy, ahogy a többieké a miénket...

Ugyanó még arra is fölhívta figyelmet, hogy a mindenkor helyi hatalom, az önkormányzat vagy a tanács korlátozó-szabályozó ereje megnyilvánult abban is, miként határolták az időt a boltok, bárók, eszpresszók, vendéglők – sőt kabubejáratok – nyitva-és zárvatartásával. Így a hatalom mintegy a térben és időben is „beszélt”, tiltó szóval, büntetéssel, önkontrollra építő magatartás-készítéssel.

Nem kellett, hogy a fizikai erő, a csendőr, a rendőr vagy a házmester testesítse meg a hatalom kifejeződését: a társadalmi „erőgazdaság” működését, valamint a társadalmi rend és

gazdaság egészének harmonikus mozgását éppoly hatékonyan lehet a megélhetési szférák szabályozásával befolyásolni. A társadalmi tempó (így értelmezve) az egyének testének, s magának a társadalmi testnek is (egyfajta „mezo-kozmosznak”, az egyéni mikrokozmoszok és világnagy makrokozmoszok közötti közvetítőnek) biztosítja az egyén távolságát a többiekétől, szervezi életmódját és életritmusát. E létfeltétel változása (pl. a munkaidő és szabadidő, illetve a kollektív és magányos munka aránya, a szabadság elnyerésének érdekeltisége és az érintettség változása, az időgazdálkodás egyre gyakoribb „kivülről vezéreltsége” stb.) a *társadalmi téri időt* változtatta meg – vagy legalábbis ennek kezelési és átélési módjait. S miközben a társadalmi időélmény egy része „elvész” napjainkban valahol a mesterséges tempók szabályozó hatása következtében, cserében sajnos nem áll helyre a természetes ritmusok hajdan kiegyensúlyozott rendje (pl. a természeti idő és egyéni időbeosztás aránya, az életritmus és „kozmosz” egymásra épülő teljessége, a munkatevékenység és pihenés egyensúlya). Helyette azonban a közlekedéstől az étkezésig, a társas kapcsolatoktól az ünnepi alkalmakig mindenütt megkülönböztetődik a természeti és a társadalmi, az „elavult” és a „modern”, az „időszerű” és a „lejáró”. Magát a *társadalmi életritmust* is történetivé tették, dialektizálták, kommercializálták, dezantropomorfizálták... – „valakik”.

De hogy kik lehettek azok név szerint, ma már senki sem mondhatná meg. A természet és a környezet közötti „átkelés” ma már egyre nehezebb, az „ünnepnap tudás” (kreatív létkiteljesítés) egyre kevésbé megtűrt, az egyéni életritmus kialakítása vagy közös tempó elfogadása egyre kisebb esélyű, a társadalmi mozgások „rendje” vagy rendszere egyre erőteljesebben mechanizált, vagyis mind mestersége-sebbé (és átpolitizáltabbá) válik: integráló hatást legfőképp az alkalmazkodási és igazodási kényszerek területén

hoz, s maga a társadalom is olyan „fraktálszerű” integratív egységgé válik, mely a folytonos átmenetben, végtelenített változásban képes csak önmagát a leginkább megnevezni.

Nem véletlen ezért, hogy a társadalom létértelmének és életmódjainak tudományos megközelítése a múlt értéke, a vágyott világ rangja felé keresgél, s a meg nem valósult múltbeli egyensúlyokat jövőképekben, pozitív változások képzeteiben, emlékezet-eszközökben és kollektív tudásban keresi magának. Terézváros ideje csupa-csupa fraktálszerűen egymásba nyomuló részidőkből áll. Ahogy a Várkerület a turisták özönében és a Batthyány téri randevűkban, a Margit körüli közlekedési dugóban és a Francia Intézet júliusi parádéjában méri saját tempóját, a Sashegy az arborétum lassú gazdagodásában és a paloták sokasodásában érzékeli a magát, úgy a Terézváros ideje a stukkók mállásában, a lakkos parketták szétcsúszásában, ablakrámak fénytelené válásában és étterem-teraszok zsvajgó hétköznapjaiban mérheti magát, meg múzeumba sétáló vasárnapi családok lépteiben, színházba öltözött családapák ideges parkolóhely-keresésében, kutyát vonzó mámik téblábolásában. A homlokzati felújítások és földalatti-rekonstrukciók már a turisták és átutazók idejébe is beelógnak, a könyvesboltok is a jövőnek dolgoznak, s a foghíj-telkeken tenyésző autóparkolatók sem a kerület saját idejét élik, legfőlegbb csak alaposan kihasználják azt...

Az idő mint átmeneti rítus-tartomány érdekel bennünket a városban – nem kevesebb tehát, mint a társadalmi időiségnek mind több és több szegmense, jelentéstartománya, „elbeszélése”, amelyeket megismerni, megérteni és interpretálni az antropológus feladata. Az idő és az ember, az időiség és az emberélmény szimbiózisát megvilágítani, a társadalmi tevékenységfolyamat rejtett kétértelműségeire fölfigyelni, absztrakt és konkrét jelentéstartalmait megfejteni próbálni hallatlan nagy és

meglehetően szép feladat. S ha belátható, megselekedhető feladatunkat nem korlátozná semmi más, csak a múlt idő, már az sem nehezíthetné jobban összehasonlító városkutatásunkat.

Jelen formálni – „kerülettel” vagy kultúrával

A jelen formálása az időnek korántsem „objektív” kiterjedése, mint inkább olyan szubjektívan átélt, hétköznap-i ritmusokban és rituálékban formálódó állapot, melyet az életvitel lényegi tartozékának tekinthetünk. A társadalmi ritmus a határolások, egyéni tempók, kölcsönhatások térbeli folyamata, kimerevedett képek és felbemaradt mozdulatok, elszálló sóhajok és táj-sebző lenyomatok térszervező ereje. Utak és sínek lerakása, városrészek lebontása, központba költöző külváros és kertvárosba költöző központ dinamikája. Múlt és jövő elválasztó jeleinek ismétlődése az időben, lenyomata a térben. Az első boltosok, raktárosok, kereskedők tömeges betelepülése óta eltelt száz esztendő a Terézvárosban, az utolsó butik vagy iroda beilleszkedése óta viszont órák teltek csak el. Mindig és minden változik? Vagy semmi és soha? Hisz maga a változás mindig is jelen volt...

A jelen – s ha városrésztől van szó, ne feledjük: egyúttal a jövő – formálása az időben a tér felparcellázása révén megy végbe leginkább. A belső intimitás és a külső hatások közötti megszüntetve-megőrződés egyszersmind a belső világoknak a külsők felé nyílását is hozza, találkozások felületét, kölcsönhatások mélységét és árnyaltságát. A határok, melyek a teret formálják, épp annyira kizáróak, mint hivogatóan nyitottak, átjárhatóak, a kölcsönöséget és a határolhatatlanságot is jelzik. Utcasorok hovátartozása, üzletek portálja, átjáróházak árkádjai, belső udvarok egymásba nyílása a távolságnak eszkö-

zei, de ekként a közelségnek is. A tér mértana a kapcsolatháló alapja, s a közösségek egymásközi vonzása-taszítása egyúttal a változások előidézője, új hatások kezdeményezője, más folyamatok kezdete is. A tér, ha részesei nem formálják, fomálódik maga is. Hajlik a lakosok mozgásaitól, merevszik a kommunális hálózatok építése során, de lazul a templomok kórusai, vendéglők atmoszférái, utcák és házak lüktető élete révén. A városi társas tér tömegek és mozgások horizontja: menedékhely, úttalan utcák rendje, választóvonalak és csomópontok egysége, hullámzások és örvények helyszíne,

képzetek és képzeletek kikötője. Emlékek tereprajza, helyszínek emléke, mentalitások és kapcsolatok színhelye.

A jelen formálásában és a múlt jeleniségeinek továbbélővé változtatásában mind az időnek, mind a térnek kitüntetett szerepe van. De csak akkor, ha a történelem fogadja magába őket. A hivatalos történelem, a helytörténet, a város-történet, a mozgalom-, demográfia-, építészet-, közlekedés-, művelődés-történet ad keretet a közös emlékeknek. De nem az összes emlékezetnek. A hivatalossal átellenben ott van a nemzedékről nemzedékre átadott saját történet, a családé, a házaspároké, a nagypapáké és unokáké, amelyet mint saját virágoskertet ápolnak az emlékezők, akik átírnak, felejtenek, válogatnak, túlértékelnek vagy lebecsülnek „köztörténeti” konstrukciókat – ám helyébe megformálják a sajátjukét. A sok saját történelemből, privát emlékezetből pedig egy másik, képzelt, kulturális köztörténet keletkezik,

mely éppoly fontos, ha nem fontosabb, mint a hivatalos...

Egy mosoly, baráti gesztus, segítő kéz, táplálékot adó gondoskodás lehet éppoly történelmi, ha az ember felől nézzük, mint a kronológiáké, demográfiai statisztikáké, lakónyilvántartásoké. Mindenesetre nem kevesebb, mint alternatív mása. Egy lomtalanításkor kidobott hatvanas évekbeli lakónyilvántartó könyv lapjain – melyek egykor a leghivatalosabb, legszigorúbban vezetendő, házfelügyelő által a legrigorózusabban kezelt okiratként szolgáltak – egészen megrendítő sorsszerűségek fogalma-

dést segíti, hogy miként is vagyunk azok, amik. A közösség múlt-élménye talán nem a fogható jelent alakítja, de az átélhető, a megőrizhető, az átadható, mely nélkül jövő sem lehetséges...

Ezek voltak talán első élményeink a kutatás során, melyek sokban egyeztek más városokban és más közösségeket kutató szociológusok, antropológusok meglátásaival. Ezekre a fölismerésekre alapoztuk a Terézváros számos körzetének, lakópolgári közösségének kutatását. Ez elgondolás céljai igen nemesek, széles ívet átfogóak voltak, s megannyi részutatást tartalmaztak programpontjai is. Ám aki a társadalom élő „testébe” és idejébe ereszkedik beljebb, egyhamar tapasztalja, hogy tudományos kutatási terv és hétköznapi valóság szukségképpen eltérnek egymástól.

Már pusztán annak belátása, mely kerületi társadalmi csoportnak miként alakult ki (és miképpen alakult át) az időről és térről való felfogása, igen hosszas és kitaró vizsgálódást kíván. Hátmég több csoporté, több korosztályé, több kultúráé... Az első megkérdezett, aki számára az idő nem a teret tagolja, hanem a mozgást és a kommunikatív kapcsolatokat, máris átalhúzza azt a számítást, hogy a városépítés és -rombolás folyamata a térkiszajátítás szempontjából legyen figyelembe vehető.

Az első nem-legitim (pl. zsidó) kulturális egyesület, amely többé-kevésbé rejtőzködve, félelemben őrzi tradicionális kultúráját és identitás-formáit, máris relativizálja a társadalmi reprezentáció, a „látható világ” feltárhatóságát, „leírhatóságát” vagy „fényképezhetőségét”. Az első hódításra, aktív (mentális) térkiszajátításra berendezkedett kulturális közösség, amely létszámárait tekintve relatíve kicsiny, de kisugárzását tekintve messzire kinyúlik a kerületből, fölveti immár nemcsak társadalmi önmegjelenítés, reklám, népszerűség-keresés, térítő

szándék határolhatóságának kérdését, hanem a kerület határainak kérdését is. Ezzel alább még több részletben is foglalkozom, itt azonban (Komjáthy Zsuzsa megfigyeléseinek nyomában haladva) illendő megfogalmaznom, hogy a kerület történeti vagy igazgatási és jogi egysége (unité, entité) leginkább azok számára fontos, akik személyükben nem részesei, nem mindennapos átélői, használói, alakítói maguk is a kerület terének. Mert hát a kulturális vagy életforma-egységként tételezett kerület vagy negyed leginkább a tervezők, adminisztrálók, ügybonyolítók szótárába való.

Sőt! Ha megengedjük magunknak azt a luxust, hogy nem figyelünk me-reven az egykori chicagói iskola intencióira, és a választott kutatási „egységet” valamiféle „egynemű” mivoltában képzeljük el, egyhamar tapasztalni fogjuk, hogy a „kerület” mint entitás egyáltalán nem létezik konstans képként a helyi lakosok tudatában. Létezik viszont a kívülálló, az idegenek, a más kerületben lakók, a politikai vagy igazgatási adminisztráció, az „állami-sult politika”, az önkormányzat vagy a pártok horizontján sokkal inkább. Vagyis, amint „a kerületről” van szó, a fogalomhasználat árulkodóan nem a lakosok belső világára utal, hanem az ügyvitelre, a köznapi életszervezési gyakorlat térbeli egészére, tehát egy „vonatkoztatási pontra” a főváros térképén, lecsupaszítottan elvont lényegre, amely valójában nem is létezik.

Létezik azonban – de még mennyire! – a történeti közérzet alapján, valahogy ekképp: „Körülbelül az Oktogont lehetne megjelölni az Andrássy úton annak a helynek, ahol a régi Andrássy út kezdi elveszíteni mágnásos, bankáros, előkelődsdi színvonalát: itt kezdődnek a kisebb lakások és magasabb boltberek; itt zajladozik az élet a maga terézvárosias őszinteségével, hangosságával, odórjeivel. (...) Az Andrássy út volt a nobilis úri szabadság útja, mindenki megtalálhatta a kedvét, szórakozását, vidámságát mindenkor. (...) Az Andrássy úti szabadság egyszerre

zódna meg lakonikus mondatokban a kiköltözések okairól, társbérlettel nyilvánítsáról, megszakadt életközösségekről, kitelepítésről, rokonok egybeköltözéséről, lakáscseréről és életmódokról... Lenyomat, mely a közös emlékezés számára érvénytelenné vált, de amely éppen ezen az úton nemcsak a személyes létek felé nyit új oldalakat, hanem a közös emlékezet egy másik rétege felé is. A hely szellemisége megnyilatkozik a félhivatalos félsorokban is. Egy régi fotóalbum lapjain, amelyekről a jelenné váló múlt felsejülő képei hosszan élő képzeteket szabadítanak föl, kiprovokálva az elbeszélés megindulását, mely halványodó képnyomokból mélyen maratott emberi sorsfordulókat eleveníthet föl. A helyek és terek emléke, képe, és a jövő felé vezető értelmezések hullámai ugyancsak a jelen formálásának eszközei. A múltalakítás és a jelenformálás – „egy test, két lélek”... Működési mechanizmusa azt a megismerő kér-

nagyvilágiassá tette az egész Terézvárost, amelyet az út keresztülmetszett. Hiszen mulattak Pesten azelőtt is, még a Király utca páratlan számú oldalán is, amely pedig az Erzsébetvároshoz tartozik, de igazából ott kezdődött a világhírű Pest, amikor az ember a Király utca egyik oldaláról átjött a másik oldalra. A páros számú oldalon már a hatodik kerület határa volt, ahol mint ha a levegő is más lett volna. Jobb volt az aszfalt, többször meszelték a házakat. A Király utca közepén ment végig a Budáról jött omnibusz, de a Teréztemplomig nem szállottak fel az omnibuszra mások, mint azok a régi polgárok, akik még féltek a villamostól... (...) Persze, a háziurak is észrevették a terézvárosi levegőt; nem árulták ugyan palackokban, mint a múlt században a margitszigeti levegőt, hanem nyomban felemelték a házbéreket, amint az Andrassy út divatba jött. A fácskák nőni kezdtek az Andrassy úton, bár nem volt törvényünk erre nézve, mint a londoniaknak, hogy felakasztják, aki egy hároméves fát kivág: lombosodott az Andrassy út. És péntek este éppen olyan szép nők sétáltak a fák alatt, mint akár szombat este, mert a zsidó lakossággal szerencsésen vegyült a keresztény lakosság, habár a nőkben akkoriban, az „én időmben”, még nem tett különbséget a vallási állapot. A legszebb ruhájukat, a leghajósabb mosolyukat, a legigézőbb lépteiket vették elő, ha Andrassy úti sétára indultak” (Krúdy 1973:328–333).

Az interjúk készítése és a kerületen belüli tájékozódás, tartózkodás, résztvevő megfigyelés során a térbeli „elkülönítő” szempontnak épp az ellenkezőjét találtuk. A kerület térképén vagy a középületekről készült fotókon jól látható, hogy egy jellegzetesen nagyvárosi belvárosról, szecessziós, neoreneszánsz, neoklasszikus, eklekticista építészeti hagyományú lakótérről van szó, amelyen belül még építészeti jelentés-térben is elkülönül a Zeneakadémia és az Opera, a vasutasok kórháza és a pályaudvari resti, a pop-mozi

és „Lizsé” környéke (mint egykor a városerdő, vigécek párbajhelyszíne, lovasatonak sétaterepe és úri dámák titkos találkahelye). Alig néhány utcányi távolságban már más és más „üzenete” van a téri ritmusnak, a házak közti távolságnak a kultúrák közti térközöknek, a kommunikáció sűrűségének vagy ritkaságának. Edward T. Hall megfigyeléseinek ide-idézését sem kell erőltetni, mert látva látszik, hogy a kerület egyik vagy másik lakossági csoportja, a csoportok életritmusa összhangban vagy konfliktusban (diszszonanciában) van egymással, a napi életvitel ritmusa, az időközök ismétlődése vagy meg-megszakadása egyúttal az időátélés eltéréseit is magába foglalja, így a gyakorlati (ökológiai) időhasználat nemcsak egy társadalmilag vagy szociokulturálisan meghatározott diskurzus része, hanem vallási, kapcsolathálózati, politikai vagy közlekedési struktúrákat is tartósít, épít vagy átalakít.

A homlokzatok architektúrája, a belső udvarok tagoltsága, a tűzfalak koszlott „rendje”, az üzletportálok ma már poros és mállott domborzata nemcsak az építészeti hangsúlyokat adja meg, hanem a mögötte-benne felsejlő élhetőséget, a nyitottság és zártág ritmusát is. A kerületre oly jellemző tagolt bérház-típus egész külleme, kapuzatok pompája, kőbábos ablakok köténye, erkélyek balusztrádjai, ikerablakok harmóniája, vízszintes és függőleges szabályossága olyasfajta historizmust tükröz, amelyet nem az építési felügyelőségek, biztonsági tervek vagy engedélyezési okiratok követeltek meg, hanem inkább a kényelem és reprezentáció társadalmi elosztása: a budapesti városépítést, s belső körében a Terézvárosé is, jellegzetesen tükrözi a fővárosi létmód arányait azzal, ahogyan az utcai és az udvari lakások elosztása leolvashatóvá teszi a társas együttlétek belső szabályait: az elegáns első vagy második szinten ott a tulajdonos loggiás-teraszos-ebédlős ma-

gánlakása, körötte a tehetősebb lakosok többszobás bérleménye, az udvarból nézve pedig az egy-másfél szobás szerényebb lakók, cseleddlépcsők, egykor szolgazemélyzet számára kreált lakófülkékkel, a boltokhoz tartozó udvari lakásokkal, fáskamrákkal, mosókonyhával, konyhakkal, melléklépcsőső vécekkel (a háztípus bővebb leírását Hanák Péter egy kiváló írásában olvashatjuk, 1998). Ezek a házakban megmutatkozó idői alakzatok, a tervezés és funkcionalitás formái, kevés történeti kivétellel azt a keretet, „tartályt” kínálják, amely befogadja a haza megtérő embereket. A munka és a pi-

21 K É K

henés, a máshollet és az otthonlet között azonban megannyi téri forma, tartalmi különösség ad módot az időnek és az időben élő embereknek, hogy éljék nyilvános életüket – vagyis a Terézváros mint kerület tekinthető akár zárt egységnek is, „ő maga” azonban (egyebek között) abban leli kiteljesedési formáit, ahogyan a lakói „használják”...

S ekként már nem kell magamagát kerületnek tekintenie, sokkal inkább karakteres körzetnek, városnegyednek, életmód- és életminőség-alakzatnak... Igazán tanulságos, ahogyan a száz évvel ezelőtti Budapest terézvárosi helyszíneit (a Ligetet, az Andrassy úti palotákat, az Opera és a földalatti vasút világát, a vendéglők és kávézók légkörét, a parkokat és a sétányokat) végigjáró Frederick Palmer New York-i közíró úgy jellemzi ezeket a tájakat, mint a „köz-kényelem” helyszíneit és „az alacsony mennyezetű szobák világát”, de 1908-as leírásában az üzleti

élet és a korzó közelsége, a párizsias fák és teraszok, a színházak előcsarnoka és a parkok szökőkútjai formálják meg számára – leginkább Párizshoz, Bécshez, Chicagóhoz hasonlítva – Terézváros világát, melynek természetességért, tisztaságért, a ráéros és emberszabású emberi kapcsolatokért őszintén és leplezetlenül rajonghat... (Palmer 1994). Egyszerűen életmódnak tekinti a kávéházi és sétány-élvező letet, aminek napjaink megfiatalításra szánt Terézvárosa ismét a régihez hasonlatos fontosságot tulajdonít.

Amit a régi leírás kínál, vehetjük irigylésre méltónak vagy „elavultnak”

időben élés módjait és modulációit is társadalmi tények, ritusok, diszkussziók részévé teszik. Többféle időtartam és „játéktér” írható le így antropológiai nézőpontból:

a) A kerület lakosai számára létezik egy „konstans” idő – ez leginkább a hivatalos mértéke a tovatűnő koroknak. Ez az idő lineárisan halad, szinte neve sincs, ő a „csak úgy: idő”, jön és távozik, karaktere nem átélhető vagy megmarkolható.

b) Átélhető egy *történelmi idő*, amely elsősorban a helyek ideje, a kerület mikrohistóriája, lokális tempója, melyhez jelentéssel helyek, személyek, korszakok tartoznak: a beköltözések, népességeveredések, forradalmak, templomépítések, utcakialakítások, középület-kivitelezések, kövezet- vagy csatornaépítések, közlekedési-forgalmi változások, közismert emberek hatása, kerülethatár-változás stb.

Ennek tágabb kiterjedése a nemzeti történelem időhossza, avagy szűkebben mérve a szemhatáré, azé a tér-tartományé, amelyet a kerület neve (Terézváros) szimbolizál. Itt már neve van a rész-időnek: a Teresienstadt kora, a Sugár út kora, a cselédvilág kora, a gettó kora, a parkolóházak kora, a bankok ingatlanvásárlásának kora, a kávéházak kora, a parkosítások kora, a forradalom kora, a rendszerváltás kora.

c) A folytonos idő és az egyes korok között van a különböző mikroterek specifikus ideje („közös idő”) is, amely csoport-szintű és közösségi léptékű, főként a közös élményekből, utcai történelemből áll. Ennek mércéje: ki és mikor költözött oda, milyen bolt nyílt, mely csoportok megjelenése volt látványosabb, milyen átalakulások mentek végbe az utcában. Ez egyfajta „nevesített idő”, ilyen-olyan polgármester kora, a háztulajdonos ittlakásának korszaka, a korlátlanul szabad tér (labdajátékok, gyerekjátékok az utcán) használatának vagy éppen a par-

kolóórák felszerelésének időszaka, a lóvasút korszaka, a metróépítés ideje, a trolibuszok bevezetésének korszaka, a koldusok elleni táblák megjelenésének éve, a házak homlokzatainak renoválási ideje, az udvari sufnik lebontásának évtizede, az udvari porolók és ruhaszárítók használatának évtizedei, a migráns csoportok elől menekülő polgárok költözködési hirdetéseinek éve, az ismeretlen emberek elszaporodásának élménykorszaka stb.

d) Természetesen egzisztál egy javarészt *perszonalifikált idő*lépték is: a személyes időátélés emlékei a kerület használatában, a kedvenc tejboltos, a cipésműhely öreg susztere, a hangszerkészítő, a kalapos, az esküvői ruhakölcsönző, a háborús rokkant trafikos bácsi, a nagymama kedvenc cukrászdájának emléke, a gyermekkortól megszokott közlekedési útvonalak, a parkok és játszóterek eltérő használata a történelmi időben (hintafocihely, ismerkedések és szerelmi kalandok emlékhelye, kutyasetáltató hely, a fiatalok bandák tanyázóhelye), a vásárcsarnok illatai, súlyos zamatai és büzei, a járókelők öltözetje, a kirakatok régies vagy modernizált, sötétlő vagy túlvilágított kínálata, az ablakokban diskuráló háziasszonyok vagy szőnyeget poroló nagyságok traccsolása, az egyes korszakokban divatos nevek jelentéstartományai, a becenevek ismerhetősége stb.

e) Ebben a tagolásban még nem érdemes bővebben szólni a *családi* vagy *magán*-érdekű időtartományról, hisz ahány féle, annyi jelentéstartalmú: olykor nyitott, máskor zárt, többször ciklikus, máskor lineáris. Annnyiban azonban mégis említendő, amennyiben és ahogyan a külvilág, a környezet, a szomszédság felé megnyilvánul. Kitől lehet délután egy már elmosogatott fakanalat kérni, ki főz esti órában, ki kel korán és ki viszi ki a szemetet hajnalban, ki tart kutyát és mikor viszi sétáltatni, kihez jönnek ismeretlenek, s kihez nem jön soha a fia-unokájabaráttnője se, hol olcsóbb most a zöldpaprika, ki segít a pincében fát haso-

akár, de a mai terézvárosiak számára egyrészt ez a világ ismerős, legalább hírből ismerős volt, másrészt kedvelnivaló is volt, amire ma már sokszor alig-alig ad okot. Lehet ezt a városi tájat „értékmentesen” is elgondolni, mintha „tudományos tételle” vált volna, de az idő- és térhasználat egykori módjait eszményíteni nemigen kell, hisz azok nem voltak egyenműek, nem voltak mindenki számára ugyanolyanok, és nem is voltak változatlanok az időben... Nagymamáink Terézvárosa valamelyest mintául is szolgálhatna, miként így volt ez több korosztályon át..., de értékelhető valamely „letűnt világ maradványaként” is, amelyben több a „rendbehozni való”, mint az érték... Ennek eldöntését, s a választott szempontok sokaságát nem lehet itt durván leegyszerűsíteni. De azt érdemes meglátni, hogy a minták sokfélék, s már időleges sorrávetelűkhöz is szükséges itt egy rövid „mustra” azokról az időformákról, amelyek az idővel élés vagy

gadni vagy a tejet hajnalban a lakás elé ki teszi le, ki lopja el az újságot a postaládából, vagy a lassan elvirágzó cikláment a közös gangról...? E tekintetben a családi- vagy magán-idő is ki-kitör a köztérbe, s a városhasználat különféle konfigurációit adja, amelyek egy szinttel feljebb már az utca, a kerület, a kerület-közi kapcsolatok vitáiba kapcsolódnak be.

Az élő város mindezek alapján egy sor *többrétegű időhasználatban* reprezentálódik. Kezdve a történeti múlttal, amelyben a térkiszajátítás során feltejt kérdésekre nemcsak a tervezők, beruházók, kereskedők, bérháztulajdonosok adják meg válaszaikat, hanem maguk a lakosok ennél sokkal többfélét „válaszolnak”. E megnyilatkozások alkalmával nem lehet minduntalan visszaadni a lakók mondatait abban a formában, ahogyan kinyilatkoztatják, de nem lehet egyszerűen csak „lefordítani” egy idő-elemző nyelvre sem, ami különleges feladat lenne, de végezt nem érő...

Tovább nehezíti magát a kutatást is az az élmény, hogy a Terézvárosban élők interjú-szövegeinek komplexitása talán kezelhető vagy értelmezhető a történeti forrásanyagok mellett, de a visszaemlékezések és kortárs interjúk akár magukban is lehetővé tennék az antropológiai kérdezmód és értelmezés alkalmazását. Meglehet, bizonyításra szorul, hogy nem pusztán várostörténetről elmélkedünk, nem politikai aktualitásokban vagy a városrész gazdag életmenetében tapasztalható életminőség-szeccessziót kívánjuk röviden megragadni, hanem talán ennél sokkal többet is: azt a komplexitást, amelyet a lakosok hangja, tónusa, hangereje is hordoz, nyelvezete is tükröz, emlékenyaga is megőriz.

Am kérdés marad, hogy a leíráshoz mikor és hogyan rendeljük hozzá a saját nézőpontunkat...? Amikor a válaszokat elrendezzük, csoportosítjuk, fölidézzük, válogatjuk, esetleg megrövidítve vagy kifejező hangsúlyait kiemelve adjuk vissza, hamisítási szándék nélkül...? Vagy már akkor is

beavatkozunk a válaszba, amikor még csak kérdezzük...?, amikor egy kutatási nézőpontot vagy egy válasza vállalkozó személyiséget megszólaltatunk egy kiválasztott téma kapcsán, vagy egy előre megfogalmazott nézőpontból...? A kutató vajon milyen hangon szól, amikor ír? Kinek hanghordozását követi, kinek stílusát veszi át...? S hiszi-e, hogy saját hangja nélkül, avagy válogató, értékelő, kiemelő tekintete nélkül a dolgok láthatatlanok, összefüggéseinek, rendszertelenek maradnak...? Lehet-e rendszertelen a mások fejében már elrendeződött dolog, bármily módon állt is egybe? S ha csupán egy kicsiny töredékét mutatja meg, az tükrözi-e a teljesebb gondolat egészét, avagy ezt csak a kutató nevezheti meg, s ő pedig nem tévedhet, hisz azért kutató...?! (erről részletesebben F. Laplantine, 1996, valamint La Manche, 2001). Am a leírás közben és után sem lehetünk biztosak abban, hogy a mediatizált, rögzített beszéd nem tartalmazza megtevésztően egyszerűsített módon az átélés sokrétűségét, a bizonytalanság fragmentumait, a kutatónak „tálalt” élményanyag redukcióját. Ezáltal kétségtelenül csupán újraértelmezést kapunk, saját interjú-alanyaink vélekedéseit, s minél többet beszélgetünk velük, meg lehet annál inkább úgy hihetük: átvettük szemléletmódjukat immár, főleg hát hangsúlyozni azt, ami „magától értetődő” – s így szinte önkéntelenül is „elhallgatják” azt, amit megismerni akartunk volna korlátozás nélkül...

A kutató és a kutatás alapvető dilemmáinak egy sor alapkérdése tehát azon „fordul meg”, mennyire ismertük meg (mennyire hagyta magát megismerni) a kiválasztott városlakók köre, mennyire engedtek közel magukhoz a kérdéseinkkel, mennyire tettük őket érdekeltté a kérdések önérdékű, de közös tartalmú megválaszolásában, s egyáltalán kívánják-e önmagukat megismertetni bárkivel is, aki „kutatni akarja” őket... Ez a kérdés-válasz játék

sokszor a kutató „bizalmi tőkéjétől” függő információkat eredményezhet, máskor ezek hiányát is. Ennek előzetes tudatában épp ezért nemcsak a „véleményeket” kell megismerni a városkutatás során, nemcsak a válaszokat illik relatív teljességükben közreadni, hanem a helyek értékeit, a város mint lakott és lakhatóvá tett tér megfigyelhető egységeit is abban a kontextusban kell leírjuk, amely nem tart igényt „objektivitásra”, nem vágyik a légifelvelelek „pontosságára”, hanem interperszonális és interkulturális lépésekben gondolkodik a városalakóról, a kiválasztott kerületről, a megfaggatott

embercsoportról, a meglesett élményről, vagy a megértett magyarázatról.

A városantropológiai kutatás ezért talán a legszigorúbb tudományossággal akkor végezhető el, és azon a terepen, amikor és ahol az adatok nagy tömege áll rendelkezésre. „Adatnak” a hagyománykövető kutatások a szociológia egyetemes kezdetei óta azt nevezik, ami a társadalomról alkotott „lenyomat”, információ, tudás alapegysége; meggyőződésem szerint azonban a városkutatásban ennél sokkal több minden „adat” állhat rendelkezésre, ha nem pusztán a lakosságszámot, korosztályi arányokat, ki- és beköltöző csoportokat, önkormányzati költségvetési keretet vagy színházi előadás-számot tekintjük információnak, hanem azt is, ahogyan egy ember pislant, ahogyan egy ablak becsukódik, ahogyan egy plakátot összefirkálnak, ahogyan egy koldus fröccsöt kortyol, ahogyan egy harangszó elszáll a háztetők fölött, vagy egy motorkerékpár átüdübörög a házsorok kö-

zött. Bizonytalán fölöttébb fontos egy területi kiskereskedelmi forgalmi adat, vagy egy közművelődési ráfordítási mutató, meg egy kábeltévé-hálózat-kialakítási tervzet, s ugyanilyen lényeges lehet egy történeti adat az első templom telepítéséről és lelkészéről, a csarnok gombafelügyeleti szolgáltatásáról vagy a muzeális értékű közvagyon leltárbevételének eljárás módjairól – ám a tudományos diskurzusba szerintem az életvitel emberi mikroszintjeit is bele kell építeni. Ezen az alapon, és ebben az áttekintésben ez utóbbiakat *fontosabbnak* tartva, csakis akkor vélem szükségesnek a megismerés és leírás mód-

lyes hálója... – ezt pedig az „objektív adatokkal” mérni aligha lehet, vagy csupán azokkal nem is igen érdemes, hiszen formai-alaki változataik nemigen tükrözik a kultúrák közötti találkozásokat, a társas csoportok közötti cserekapcsolatok valódi és szimbolikus hatásait, meg a rejtett tudást egymásról és a dolgok menetéről, a térhasználatról és az időátélésről. Pedig ezek a csoportok és szubkultúrák egy-egy konkrét térben helyezkednek el, továbbá az időbe rajzolják az „ezelőtt” és az „azután” közötti átmeneteket.

A kultúrák kapcsolatai, kölcsönhatásai és változásai kínálják azt az elemzési módot, amelyben a jelek, szimbólumok, jelentéstudajdonítások kapnak szerepet. A jelek „cseréjének”, értésének és megválaszolásának gyakorlata (avagy tudományosan szólva: a „szemioszféra”) a kultúra szélesebb pástján mintegy körülveszi a társadalmi és közösségi struktúrákat, egyúttal mutatja is egy kétoldalú „szembenállás” (bináris oppozíció) működését a kutató (jelen esetben én magam) és a „másik”, az itt és most konkrétan jelen lévő személyiség, az őt körülvevő viszonyok és történések rendszere között.

Amíg meg nem ismerjük, „meg nem szelidítjük” egymást, addig cserélhetünk formális információkat, számokat, véleményformákat, divatos szavakat vagy talányos kérdéseket, de semmi érdeműt nem adunk egymásnak. Az a folyamat – amelyben a „jeleknek” jelentése is lesz, amelyben megtelnek tartalommal, s nem maradnak pusztán adatok –, hosszú időtartamú folyamat, és főként több lépcsős, több menetes játszma eredménye.

Akinek pedig ezt nincs módja-ideje kedve kivárni, az kicsal valakitől egy szimpla adatot, s boldogan tovarobog vele, mintha „kikutatta volna” a fontos választ... Pedig a válaszok is függenek a kérdésektől, a kérdések is az előző válaszoktól... – így maga az interjúzási

eljárás is bizalomnyerési folyamat, ezért nem uniformizálható, s nem is végleges, hiszen az egymásra reagáló két személyiség (a kutató és a „kutatott”) egymásra is figyel, mérlegeli szavait, s minduntalan közvetítő fogalmakra, egyezményes jelzőkre, a másik tudásának és értelmezésmódjának reflektálására van szükség, valamint számos átmeneti fázisra az „adatközlésben” és információ-értelmezésben. S ahogyan az emberi párbeszéd, sőt szokások, normák, kultúrák találkozása, megértő nyitottságuk vagy zárt elfordulásuk egyes fázisaiban bármikor megtörténhet: amit egyszer kimondanak, az nem „egyszer-s-mindenkorra” kimondott, hanem változhat, később visszatérhet, elkarnyarodhat, átfordulhat más nyelvi kódok, szimbólumok, gesztusok rendszerébe.

Ugyanez történik nemcsak két személy kommunikációjában, hanem csoportok és egyének, csoportok és csoportok, tömeg és egyének, tömeg és hatalom, kultúrák és magatartások sokrétegű összefüggésrendszerében is. Mondhatnám: mindezekkel együtt, vagy rajtuk túl is, az idő élménye, átélése, használata még sajátosabban összefügg azokkal a kommunikációs (közlési, érzékelési, nyitott és zárt, elfogadó és kiszorító, őszinte és tartózkodó stb.) szándékokkal, amelyek egy társadalmi tömeg, egy városrész lakossága, egy környék vagy kerület kulturális csoportjai között végbemennek.

A kutatás helyszínén az interjúalanyok válaszaiból a legkülönfélébb kombinációk származhatnak, és a társas interakciókra vonatkozó legkülönfélébb interpretációk lehetségesek. Ha egy-egy véleményt idézünk egy-két sorban, az illusztrálja csupán a választ, színesíti a szöveget, de nyilvánvalóan tudja-tudhatja az olvasó is, hogy hasonló és ellenkező válaszok aránya még épp annyi lehet, mint az érvelésünk kedvéért példaképpen idézett.

Mondjuk arra a kérdésre: miképpen élik át a kerület lakói a maguk elérhető idejét, milyen életút-élményük van és

ját, ha a tájékozódás a kutató és a terep, a kérdező és a válaszoló *interakciójából*, kölcsönös egymásra-hatásából fakad. Ez pedig, tekintettel a kutató szakmai indíttatású kérdéseire és a válaszadó szuverén értékrendjére, csak akkor lehet eredményes (vagy egyáltalán: érvényes), ha mindketten tudomásul tudják venni a találkozás interperszonális és interkulturális voltát (vagyishát az embertől emberig, lélektől lélekig húzódó hatást, kölcsönösséget, megérintődést), továbbá az időlegességet és esetlegességet, melyet kapcsolatuk alkalmilag kínálhat.

E tekintetben a kutatás helyszínei és résztvevői egyaránt szimbolikus érintkezési felületeken találkoznak, éppúgy, ahogyan maga a helyi társadalom élete, a csoportok kapcsolathálója és érintkezési módja is bármily mindennaposan zajlik, mégis meg tud maradni a felszínen, s mögötte-alatta ott lapul a rejtett tudás, a formákat megtöltő tartalom, ez értelmezések és érzelmek egész rejté-

hogyan akarnak-képesek beszélni erről egy félidegen társadalomkutatónak... – a válasz nemcsak korosztálytól, identitás-élménytől, foglalkozási hovátartozástól, társadalmi réteghelyzettől függ, hanem a térben megtelepült („szedanterizált”) társadalmi csoportok tér-élményétől is.

A szóbanforgó fővárosi kerületben például történetileg is elkülönül az egyes csoportok idő-átélése és térhasználat az egyes kultúrák vagy kulturális (és/vagy vallási) csoportok arányában. Erre hozok példát is alább a lakosok és a városrész képzelt egységének szervezőiben meglévő tér-imázs alapján. De ezelőtt még meg kell jegyezzem, hogy a társadalmi átalakulási folyamatot talán mindenki átéli, viszont nem mindegy, milyen „hozott”, örökölt kulturális folyamat sodrában teszi ezt. A transzformációknak megvan a maga ritmusa, a kultúrák találkozási felületeinek és érzékenységi állapotának ugyancsak létezik egy adott állapota (amikor *éppen* történik valami, vagy amikor *már túl* vannak a történeteken), s mindez nemcsak része, de alakítója is a kultúrák közti viszonylatoknak, formák és normák elfogadásának, cseréjének, átvételének vagy elutasításának. Megfigyelhetők például divatok, öltözetek, szóhasználat, gesztusok, képi kifejező eszközök, társas-kapcsolati gyakorlatok, közeledések vagy távolságtartások az egyes csoportok között, amelyek korántsem mindig tiszta, egyértelmű jelekben fejeződnek ki, és sokszor nem is „magukban véve” értendők vagy értelmezhetők, hanem egy folyamat, egy tartós kommunikációs gyakorlat áttételes elemeiként, valamiféle külső hatásra adott válaszként vagy egy helyzet ill. cselekvés újraértelmezéséül inkább.

Egy városrész persze „megfogható” pontja az eszmei találkozásoknak, társas-kulturális cserének, „üzeneteknek” és értelmezéseknek – de ezek kutatásánál azt is tudni érdemes, hogy a városrészről alkotott kutatói kép ezeket nem okvetlenül tudja „helyére tenni”. Lehetnek vallomás-értékűek a tér-

használat egyes elemei, amelyek a városi emberi kapcsolatok működéséről árulkodnak (például a kutyasétáltatók, a fiatalok bandái, a kukások, a hajléktalanok vagy a kereskedők számos ilyen élnek, anélkül, hogy társadalomtudományi szakkifejezéssel illelnék bármely gyakorlatukat) – de a kutató számára nem okvetlenül tükrözik ezek az eljárások az élmények, vágyak, küzdelmek, sikerek és sértődések, győzelmek és tévedések színes, sőt történetileg is gyakorta változó rendszerét. Ezekben a belsőleg igen tagolt, sokrétegű folyamatokban sokszor kifejeződik nemcsak a térhasználat rendje, de a tér birtoklásáért folyó küzdelem éppen aktuális állása, formája és számos esélye is megnyilatkozik. Így az „interkulturális kommunikáció” sokszor láthatatlan, vagy nem értelmezhető szűken a kerületre és körzetre vonatkozóan, hanem csakis a város egész terében vagy egy-egy kulturális-szubkulturális milió egész komplexumán belül (F. Paul-Lévy – M. Ségaud, 1983). Hogy ne tűnjön szimpla okoskodásnak, „képes beszédnek”, elegendő csak arra utalni, hogy ha a Nyugati pályaudvar parkolóját csupán az utazóközönség átmenőforgalmi, alkalmi helyszínének tekintjük, akkor nem tévedünk, de ugyanakkor sokak számára szolgál randevú-helyszíneként, munkás-szállító buszok kiinduló- és végpontjaként, kirándulócsoporthoz vagy külföldi munkavállalók orientációs helyszíneként, péntek esti óbudai underground klubok találkahelyeként, csövesek egyik „végállomásaként”, taxisok pihenőhelyeként, turistabuszok vagy távolsági járatok megállójaként, a West End City „előszobájaként” stb. is – tehát mint térpontot a maga jelentőségében csakis úgy lehet jellemezni, ha mindezen funkcióit figyelembe vesszük, vagy legalább megjelöljük, melyikről van szó és melyek nem számitanak ezúttal.

S hogy a térhasználat eltérő szokásokat, változó rendszert, egymásra épülő jelentéstartalmakat is jelez, mutatja az is, hogy például ugyanez a parkolótér az időben is el-eltérő jelentőséggel bír: mint vasúti megálló, mint piac-tér, mint raktárterület, mint történelmi jelentőségű „érkezések” és „indulások” protokoll-helyszíne nemcsak a „régidők” emléket őrzi, de mint a város valódi életének, igazi forgalmának egyik helyszíne, ahány emlékműgyűjtemény csak szól róla, azzal mind gazdagabban kerül be a kerület vagy a környék személyes- és családtörténetébe,

25
K É K

a köztörténetbe és a helytörténetbe egyaránt. S kiválóan mutatja ezt a sokrétegű térbeli folyamatot az egykor jóval nagyobb Terézváros „osztódásának”, VI. és VII. és XIV. kerületre szétválasztásának története is, meg ahogy e térbeli válaszfal elvileg megosztotta volna a környék népességét.

Történetileg nézve: a Duna és a Nyugati pályaudvar közelségét pusztán üzleti, raktározási-szállítási-kereskedési okból is ésszerűen kihasználni próbáló pesti zsidóságnak komoly szerepe volt a terézvárosi háztulajdonok, boltok, kisüzemek, kereskedések, műhelyek kialakításában a 19. század közepe óta. Az egykor a Városhalon kívül eső Terézváros terében a pesti zsidóság mintegy nyolcvan százaléka élt, de a forgalom, a belvárosi lakosság gyarapodása, a házépítkezések és a lakástulajdon eloszlása okán be tudott települni ebbe a városi térbe, elősegítőjeként a huszadik század harmincas éveiben megerősödő polgáro-

sodási folyamatnak, s kísérőjeként a Városliget tájékán telepített arisztokrata villák polgári átalakulásának (orvosok, mérnökök, kereskedők, ügyvédek költöztek be az Andrassy út előkelőbb épületeibe, mintegy a „belváros” részévé téve a korábbi kertvárosias kultúrát). Az egykori dunai ártérként mocsaras alapokon (illetve ezek kiszáritása után) épült terézvárosi tömbházak már részben a külvárosok beáramlását, részben az egyre zsúfoltabbá váló Belváros és Lipótváros tehermentesítését is szolgálták, benépesedésük pedig jól mutatja a kezdetől fogva elég soknemzetiségű lakótér

Városantropológia

piaktól, a szubkulturális hagyományoktól, sőt még a kereskedelmi, közéleti, társaséleti, piaci, vallási és politikai közéleti magatartástípusok eltérő mivoltát sem veszi tekintetbe (vagy ha igen, akkor nehezen menthető a tudatos asszimiláció szándékának feltételezésétől).

Ugyanennek a sokszorososan osztott társas térnek volt szerves alkotóeleme a templomok sora és a hitélet térbeli rendszere is. Református, evangélikus, katolikus, zsidó, ortodox keleti felekezetek keresték a maguk szakrális terét, és építettek föl a templomok sokaságát. A kegyhelyek, kápolnák, vallási monumentumok, szobrok már akkoriban is sorjázni kezdtek, amikor még a Liget szerves és belső része volt a kerületnek (illetve amikor még nem is volt kerület a neve, hanem önálló városkának tekintették). S akkor itt még egy szót sem ejtettünk arról, miként tagolódik a mindennapi élet, a hétköznapiak során egy-egy vallási vagy etnikai közösség, milyen mozgásokkal van jelen a városban vagy a városrészben, milyen kapcsolati rituálék és szokásnormák tartják fenn vagy változtatják meg a korábban kialakult viszonylatokat, társas és közéleti kultúrát, szerepeket és identitástudatokat.

A valóságban a kerületet ma lakó családok identitását lehetséges volna ugyan az etnikai, vallási, társadalmi helyzetbeli és térbelakási szempontok alapján meghatározni, de ezek rendszerint igen követhetetlenül keverednek. Sajátlagos identitás épül ki a helyek körül, melyeknek ugyanakkor lakossága eléggé spontán módon alakítja ez identitások éppen aktuálisan „forgalmazható” jellegét. Olybá tűnik, hogy az identitások változásait lehet „vizsgálgatni”, ám egy-egy egyénben is különféle identitás-elemek találkoznak, s kerülnek ellentmondásba, harmóniába, vagy alakulnak át úgy, hogy a kerület (városrész) körüli és a belső erőviszonyok közötti mozgásszabad-

ság igen beszűkül. Mindez „mérhető” például a belülről kifelé zajló kommunikációban, a helyi létről szóló narratívákban (Szántó 2001), a „kerület” és „a város” főútvonalát megtestesítő nagykörúti polgári bérházak középtengelyes szimmetriájának építési stíluselemeiben (Hanák 1998, Gyáni 1995, 1998), vagy akár a világörökség-rangra pályázó Andrassy út előkertes villáinak zárkózottságában (Palmer 1994, H. Sas 2003).

Fontos tehát kiemelni, hogy e gazdag történeti látvány-, élmény- és modernizáció-örökség lényeges alkotóelemévé lett (mert lehetett) a társadalmi emlékezet által megalkotott identitás-egységnek, mondhatni konstruktumnak, képzelt építménynek. A lakosok élményuniverzuma két szintre is kiterjed, két formában is alakot ölt: szociológiai értelemben, azaz társas kapcsolati szinterek, lakóközösségek, tevékenységi csoportok, foglalkozások, rétegek szerint, valamint építészeti egység értelmében, ahogyan azt a kerületi vezetés, a tervezők és városfejlesztők látják, s ahogy a városrész a hasonló épületek egységének megformálásával önön identitását is alakítja, gazdagítja.

Amikor az antropológus e két, részben egymásra épülő, de olykor konfliktusba is kerülő egységet szemléli, szükségképpen konstatálnia kell egy földrajzi peremhelyzet átalakulását belső övezetté, egy „külkerületi” közérzet átférfalódását belvárosias önértéket – s mindez nemcsak a társadalmi szervezetek vagy civil egyesületek vágyképeiben tűnik fel, hanem például a rendszerváltás utáni helyi hatalom földrajzi értelemben vett terjeszkedésének, érdekköreinek alakulása értelmében is.

Ezt az újrafogalmazott központosodást (lakosi támogatással vagy akár anélkül is) az önkormányzat néhány új „centrum” kijelölésével koronázta meg, számolva a Hunyadi térrel, Liszt Ferenc térrel, Oktogonnal, Nyugati térrel, Körönddel, és agítálva a polgárokat: csatlakozzanak az új imázs ki-

etnikai színesedését: görögök, németek, cigányok, szlovákok, zsidók „multikulturális” térbe kerülését. A második világháború után, midőn az Andrassy út (Népköztársaság útja), Benczúr utca, Nagymező utca, Városligeti (Gorkij) fasor elegánsabb épületeit is államosították, illetve betelepítették a legkülönbözőbb etnikai és kulturális csoportok közé az azoktól nagymértékben eltérő háttérű családokat, végül olyan mértékű keveredést idéztek elő a helyek „jelentését”, szimbolikus tartalmait, kulturális örökségét illetően, ami jobban emlékeztet a tudatos népkeveredés szorgalmazására, mint az etnospecifikus jelentéstartalmú szociokulturális terek érdemi tiszteletben tartására (bővebben Bóhm 1998:63–64; Katus 1999:137–151; Létay 1998:19–24; Gábor 2002:64–65; H. Sas 2003:125–187). Ez a „kerületi identitás” kialakítását elősegíteni próbáló szemléletmód némiképp tudatosan eltekint a történeti sztereotí-

alakításának hatalmi-közösségi játszmájához.

A jelek arra vallanak, hogy a „megszólitottak” egészen másként (is) fogják föl a „saját terepüket”, mint a hatóságok, másként viszonyulnak a tér „magánosításához” (pl. bankok által, autóparkolatok által, vagy épp kutyatulajdonosok által birtokba vett terekhez). Az utcák, főútvonalak, kertek és épített örökség használata mellett megképződött a *hivatalos és a lakosi tér* kettőssége, utóbbi pedig gazdagodott mindazon emlékhelyekkel, amelyek etnikai, kulturális vagy történeti szempontból átfedik egymást. Az emlékezés helyei és a jelentésszerű városi tájak (pl. Zeneakadémia, Király utcai nyilvánosházak, ligeti majálisok, Tereztvárosi búcsú és körmenet, jesiva, Pesti Broadway) fontossága persze nemcsak az önkormányzati fejlesztési tervekkel kerül időről időre ellentétbe, hanem a lakosok által emlékezeti tartalommal megtöltött, szimbolikus értékekkel felruházott helyszínek is mintegy külön életet kezdenek élni (például az árupiac a Csarnok mellett, a Balettintézet és az Opera építészeti kettőse, a zsidók lakta házak, műhelyek és udvarok sajátos élete, a kávéházak körei, egyes rangos iskolák – fásori gimnázium, Képzőművészeti Egyetem, Király utcai tánciskola, Goethe Intézet, Lengyel Kultúra, Francia Intézet stb. – hatóköre és vonzáster, a Párizsi Áruház vagy az Epreskert művészeti komplexuma, a Klauzál térhez közeli utcák gettó-élménye stb.) – nemegyszer ezek valamely együttese nemcsak a kerület, egy környék lakói, hanem egész Pest vagy Budapest identitás-konstrukciójának részévé is válik.

Ezért aztán a történeti tér és a magántér, a köztér és a személyesen kisajátított privát területek (ablakpárkányok, gangok, parkolóhelyek, fászpincék, belső udvarok virággyásai, erkélyek, tetőtér, homlokzatok, portálok, rak-tárépületek, garázsok) mintegy szerves polifóniáját tükrözik mindannak a familiáris és kollektív univerzumnak,

amely ön- vagy közérdek jelenléte alapján megkülönbözteti a külsőt a belsőtől, a közöst elválasztja a sajáttól, a mindenkiét a miénktől... S az idő, mely ennek gyámola, felülbírálója, formálója és nélkülözhetetlen tartozéka, összecsapja az emlékezet helyeinek és a helyek emlékezeti tartalmainak fennmaradásában mindenkivel, aki politikai szervezetet, belső határokat, változó viszonyokat, kulturális vagy szociális jelentéseket, átalakuló csoportkapcsolatokat tesz részesévé a kerület helyi szintű, ellentmondásos és konfliktusos, de végülis harmonikus viszonyainak folyamatában.

Utaltam az egyházak hatására, téralakító és térben megjelenő tartalmaira. Csupán egyetlen példán hadd illusztráljam ezt, habár a terek egymásba-folyása és az időhasználat vagy időbeosztás átalakulása nyomon követhető más hasonló (és eltérő) helyzetekben is. Ismeretes, hogy történetileg a telektulajdonosok és iparosok lakta Fásor, majd a 19. század első felében a Körútig és a Belvárosig benépesedő városrész kényszerül a lehetőséget a Plébániatemplom építésére és felszerelésére (1831), közben és utána azonban (éppen a gyarapodó kisiparosság és fejlődő kereskedelem reményében) a Pestre települő zsidóság nyolcvan százaléka ugyanitt keresett életert magának (1835), mert csak az Alte Stadt városkapuin kívül telepedhetett le (Létay 1998:25-28). Ez a folyamat – amely mellelleg árnyaltabb volt azért, hogy cigány, örmény, szlovák, német kisebbség is lakóteret szerzett magának ugyanitt – kiegészült a társadalmi térnyerés hullámaival, a lakásviszonyok és telektulajdonok historikumával, továbbá azazal a szimbolikus tartalommal is, amelyet a vallási/kulturális/etnikai/üzleti térhasználat és térbirtoklás nemcsak lehetővé tett, de szentesített is.

Ennek nyomai talán még ma is fölfedezhetők, a birtokviszonyok nagymér-

vű változása dacára. Egykori bankárok villái ma már a kerületi kulturális örökség részei, sőt középületek terévé vált számos egykori magántulajdon, de az utcákon szinte napra nap jelen van az egykori lakosság építészeti hagyatéka, jelen van a szorgalom és irtalmasság légköre, a tudás és tisztesség morál atmoszférája, vagy épp ezek ellenkezői: az önzés, a „nekem legyen több és jobb!” kívánalma, a kizárólagos birtoklások hübrisze... Sőt, jelen van a tolerancia is: Pest szabad királyi város 1773-ban még büszkén hirdette, hogy területén nem lakik zsidó, tíz év múltán már a Király utca egyik há-

zában imádságra jártak, 1896-tól az Orczy-házban kisebb zsinagógát alakítottak ki, 1830-ban hatszáz főre bővíthették imatermüket a Károly körút sarkán, 1848-ban a Valeróházban még egy épült, s az 1852-ben már 12.000 fős hitközség ekkor kezdi a manifesztumértékű Dohány utcai bizáncimór stílusú nagy zsinagóga építtetését (bővebben Klein 1994). Sokminden persze alapvetően megváltozott, nemcsak az akkulturáció „kerületi” folyamatai lendítették tova, majd építették le a zsidóság hitközségi és települési gyarapodását (a korabeli Európa második legnagyobb zsidó központja volt itt!), de korlátozást szenvedett a kulturális terjeszkedés és gazdasági felvirágzás programja is. A huszadik század végére súlyosan tetőzött az asszimiláció, visszaszorult (és részben tovább is állt innen) a zsidó kulturális- és közelet, sőt nemcsak az etnikusan hangolt társas lét keretei kezdtek szorongatóak lenni, de „ösz-

szement” maga a köztér is, határtalanul hódít, kiterjed és elburjánzik vele szemben a magántér (S. Nagy 1997, 2000). Egyes esetekben elkülönül a kerület szimbolikus tőkéjének régi reprezentálója, a hitközségi tulajdonú zsinagóga attól a *társadalmi (és érték-) környezettől*, amelynek közepében áll (pl. a zsidó ünnepek, rítusok idején, vagy a zsinagógák felújítása alkalmával). A kerület maradék zsidósága immár főként csak jelképesen testesíti meg az egykor itt élő zsidóság történeti idejét, kollektív emlékezetét, halottainak emlékét, vagy épp az egész Holocaust súlyos terhét; máskor pedig

város igény szinte „kicsalta” a jesivát az utcára, programjaival kiállt a nyilvánosság elé, sőt testületileg is kivonul a nyilvános ünnepek egyikén-másikán. Rimeló a helyzet a térhasználat és az idő összefüggésében más példákkal is: a régi boltok tulajdonosainak és profiljának megváltozása magában rejti az időhöz való viszony rendszeres átélését: a tulajdonos ismerete és a vele folytatott üzleti és személyes kapcsolat mára egyre személytelenebbé válik, annak ellenére (vagy épp annak során), hogy az üzleti terek a belső udvarokból, passzázsokból is „kiomlottak” az utcára, nyitottá váltak vagy fotocellás ajtajuk minden arra járó automatikusan hívogat; a játszoterek és a gyermekjáték lehetőségei egykor az utcán és köztereken is biztonságosak voltak, a helyi lakosság félszei engedik a veszélyesebbé vált közterti játszadózást; egykor a kerület gazdag vagy felsőközép polgári lakosságának utcai sétája a napi időbeosztás része volt, vagy legalább a heti életrend fontos tartozéka, ma a klosárok még éppúgy megvannak, a dákák azonban már nem billegnek a járdákon napernyőjüket lóbázva, mert a séta kiszorult a kerület szélein túlra, vagy a város budai hegyek felé eső részén is túlra; az utca ma inkább az autóparkoltatóké és esténként a kutyasétáltatóké, akiknek kollektív időhasználata a társadalmi idő- és térgazdálkodás, a társadalmi ritmus egyik helyi szabályozójává vált (bővebben lásd S. Nagy 2000).

A külső és a belső idő, a házak udvarán és körfolyosóin zajló élet is megváltozott az elmúlt évtizedekben, de különösen a rendszerváltozás korában. A kerület Belvárosához közeli részének átjáróházaival nappal üzleti életnek, társas létnek, kommunikációs kapcsolatoknak adtak helyet egykor, a századfordulótól kb. a nyolcvanas évekig. Megfigyelhető és mérhető volt a napi térhasználat belső szabályozottsága: szőnyegpucolás, reparálási munkák,

gyereknevelés, vacsoraidő, kapuzárás, udvarsóprés, viráglocsolás, rádióhallgatás vagy tévézés ideje – egyéni ritmusban, de szociálisan szabályozva, kollektíven elosztva vagy konfliktusos összhangban... Ma ez már a múlté, a kapukat és ajtókat zárrendszerek védik, a gyerekeket kísérik és nem engedik önállósulni... A gyermekkor ideje is változott, egyfelől kitolódott a társadalmi érvényesülés és önállóság irányában, másfelől megrövidült a családi időciklusok szempontjából, s immár hamarabb „nőnek fel” a tizenévesek, lesznek önálló létet kezdő felnőttek, mint nagymamáik vagy szüleik korában volt szokásos. A társadalmi csoportok mixitásával ez a feltételezés is megbomlik az összkép szempontjából, hiszen például a roma családokban a hatéves gyermek önálló pénzkereső-pénzszerező személyiséggé érik, az utcán szabadon közlekedik, iskoláit hol elvégzi, hol nem, tehát nincs életútja ügy szabályozva, mint kortársai vagy az előző generációké. Éppúgy fennáll ez a térhasználat esetében is: a „kerület” (quartier, arrondissement) nem jelent térbeli egységet számukra, hiszen nemcsak a kerületek közötti virtuális „határvonal” nem létezik a mozgást koordináló hatásként, de a népesség vegyessége immár a legtöbb belső kerületre végképpen érvényes, a közlekedési útvonalak mentén rendeződő térhasználat is átszabja a terek képzetét, a pénzszerezési vagy pénzköltési helyek térbelisége pedig egy ismét más rendszert alkot.

Térbeli egységként szinte csakis akkor definiálódik a kerület, ha pl. a kisebbségi (lengyel, német, cigány) önkormányzat a kerület kisebbségi lakosságáról fogalmaz meg valamit, vagy a szociális tanácsadás „cselekvési térképére” hivatalos kezek rárajzolják a problematikusabb, szegényebb, leromlottabb vagy még revitalizálható egységeket. Ezen túlmenően inkább identitás-egységként konstruálódik a kerületnek lakható, kapcsolathálózattal lefedhető vagy utcáinak és nyitottságának köszönhetően bejárható topológiai tere.

28 K É K

részét képezi a főváros kulturális programjainak (kiállítások, előadások, nyelvoktatás, konferenciák, koncertek nyilvános köreikben, egyesületeiben, hitközségeiben), amely mint szimbolikus gesztus áttemeli a zsidó történelem lineáris idejét a magyar történelem ciklikus eseménysorába.

Hasonló a helyzet a terézvárosi Első Pesti Jesiva esetében, amelynek egy belső udvarba zártsga évtizedekig ismeretlenséget konzervált, talán még az utca lakói sem okvetlenül ismerték a nagy vaskapu rendeltetését; ugyanakkor a '90-es években a jesiva megnyílt nemcsak a kerület népe felé, de amerikai, angol vagy más országokból jött növénydekei a kerület életének és idő-eseményeinek is részeivé váltak, a jesiva pedig térbeli kihatását önön szellemi sugárzásával tudta mérni (lásd erről bővebben Bethlenfalvy Ádám írását kiadványunkban).

Mi több, a korszakos kommunikáció, a kultúra reprezentativitása mint nyil-

Ez egyúttal a „carrefour de mobilité” (mozgás-kereszteződések) helyszíneit is tartalmazza (mint erre Alain Battagay utal, 2004:56–63), a kerület esetenként térbeli entitások készletét is nyújtja, hétköznapi rituálék színhelyét is adja, kultúrák konfigurációját és kölcsönhatásait is magába foglalja. Az életét élő város(rész) ezért korántsem kezelhető egészként, s a körzetei, részegységei által feltett kérdések így nemcsak a térbeli mozgás, a térhasználat és a kulturális átélések egyvelegéből állnak, hanem rész-válaszokból is, melyeket az egyének és csoportok eltérően adnak meg a múlt időben.

A város antropológiája (anthropologie de la ville, urban anthropology) talán ezen a fordulóponton jut át a városban végzett antropológiai kutatás kérdéskörébe. Ha a város mint antropológiai témakör várostípusok, városrész-minőségek, életmód-keretek funkcionális leképezéséből vagy föltérképezhető kiterjedéséből áll (mint egykoron, a chicagói városszociológiai iskola időszakában, Boston, New Jersey és Chicago, vagy Mexico City esetében), akkor a város mint élő kulturális és reprezentációs minőség épp a szokások, értékek, kapcsolatok, kommunikációs sikok mindennapi fontosságú átélésével (anthropologie dans la ville) deklarálnak *masságát*.

Ennek talán egyik fontos kérdésköre a térben települt társadalmi csoportok és szociokultúrák kevésbé általános, inkább konkrét működésmódja, ritmusa, harmóniája, ellenpontosított szólama vagy képi kontrasztja. Mint egyik interjúalanyom megjegyezte: „a városom” a környék, az ismert helyek, a nevesített terek, a becenévvél illetett helyszínek sajátta tett világa, amelyben az emlékek és átélt tartalmak kapnak időt és teret...

S ebben a kisajátított, személyessé tett város-darabkában egyértelműen nem a formális kerülethatár a lényeges, nem a „közösséggé manipuláló” média nyújtotta városrész-képzet, nem a politikusok kiharcolta költségvetési keret vagy a civil szervezetek

összejövelelinek fóruma, hanem a város e darabkjának szinte szecessziós gazdagságú mentális tartalma, élmény-sűrűsége, többletjelentése, szimbolikus hozirontja, amelyet véd, gazdagít vagy átformál a közös idő. Nem a zárt, szegregált, szétesett vagy újrakonstruált társadalmi közösségek „Nagy Története”, széles ívű elbeszélése (Grand Récit) tehát ez, hanem a lakosok külső szabályozástól mentes személyes beilleszkedését kísérő mikrotörténet inkább. S ebben egy cselédszoknyának a harmincas évekből, egy kávépörkölőnek vagy kávéházi tonettszéknek a negyvenesekből, egy házaló-dalnak vagy tejeskannazörgésnek a hatvanas évekből fontosabb szerepe van, mint a verbalizált „interkulturalitásnak”, amelynek senki számára nincsen kézzelfogható tartalma. S mert a terézvárosi középosztályi lakosságot mindegyre fölváltja a betelepülő cigányság, s a lepusztuló házak helyébe bankok tolazkodnak, a tonkrement vízvezetékek és elhaló-elfogyó kisiparos üzletek lehetetlenné teszik a polgári igényű csoportok megmaradását, ezért a kiköltözők helyére lakásfoglalók költöznek, majd lakbérfizetési hátralekösként végül kizakják őket, helyükre ugyanitt parkolóház vagy irodaház épül, így az egymással feleselő, kontrasztálódó kultúrák és narratívák vegyesen tartalmazzák immár a csoport-entitások egymáshoz kötődésének, kapcsolatainak sokszínű rendjét, meg mindezek hiányát is.

Az egykori szociális rend a lét kontinuitását feltételezte, önreguláció és transzcendáció során megőrizte a különbségeket és átfedéseket is – a mostani, felgyorsult időarányok és tempók közepette már nincs mód az egyének „élethez való idejének” tágitására, csakis akkor, ha a változások felgyorsulnak és az időátélés intenzívebb lesz (bővebben erről Mészáros 1999:19–21). S az az élmény vagy re-

mény – hogy az idő, a történő történelem elrendezi majd a világ kaotikusságát – lassan elhalványul, mivel a világ jelenségeinek egyik legfőbb formális elve, a *ritmus* felborult, az időtlenség ontológiai tényét immár a formális körülmények empirikus kényszerei teszik „avittá”, érvénytelenné.

S midőn a modernizáció jelszava mögött a funkciók és absztrakciók távoli világa sejlik föl mint strukturáló elem, a normák és cselekvések kisközösségi viszonyai új normák és igények összefonódását igényelnék – ehhez azonban éppen a konvenciók, kooperációk vagy társadalmi szinkronitások nem

adnak kellő lehetőséget. Az emberek már nem érnek rá találkozni, egymásra hangolódni. Az idő átmenetisége alapélmény lett, az időstruktúra redukálódott a mozgástól és kommunikációtól függő, egyre gyorsuló helyzet- és időszak-független dinamizmusokra. A megszünt kontinuitás-élmény helyébe a térbeli és társadalmi rend (intenzív, sűrű) aktualitásai tolazkodnak, az egyidejűségek dominálnak, egymásba keveredik tartam és ritmus, egység és töredék, kronológiai pont és mozgásalakzat, elemekre esik szét viszont a jelen és jövő folyamata, lekerekítődnek az identitások, elkopnak az érintkezési felületek. Egy-egy ház lakóit mintha az „abszolút meghatározottság” sorsszerű élménye helyett a *folytatólagos időlegesség* határozná meg: mindig költözködik, építkeznek valaki, meghalnak az öregek, ismeretlenek jönnek helyükbe, lepusztul és szétköltözik (vagy egyenesen leszakad, mint az Ó utcában) az elaggott ház, s az időhorizont-

ról eltűnik a közös emlékek sora: az utcaképé, az udvari kerteké, a hűvös kapualjaké, a kupeczek hangjáé, a harangzúgásoké, a zsinagógai események idejének nyilvántartásáé, a parki vagy utcai séták idilljeié, a kalapemelések és kézcsókok délutánjaié, a lovaskocsik lassú klaffogásáé, a hőszállingózásé, a piaci fókák kosarak alatti nyögéseié. Elmaszatolódik a tél és a nyár, a lebontott házak és kivágott udvari fák helyében száguldoz immár a szél, éjszaka harsány rohogéstól és motorok robajától hangos lett az egykori sétalóutca, kihalttá válik hét végén a bankok és irodaházak környéke, járhatatlanná a

képp, csak most odafigyelünk rá, megnevezzük, s a definícióval szinte hozzájárulunk ahhoz, hogy csökkenő fontossága, átrajzolódása fölött sajnálkozzon, aki akar. Ám ezúttal vállalt dolgunk nem ilyen! Elfogadjuk, hogy változnak a változni képes dolgok, új nevük lesz, másfajta rendszerbe illeszkednek majd, s ha bizonyos szempontból „sátnyábbnak”, ösztövérebbnek, hitványábbnak tűnnek is, a ma élők bizonyonnyal ugyanilyen tegnapiak lesznek a holnap visszatekintők számára.

A kontraszt keménységét részben az adja, hogy egykoron a társadalmi történések meghatározása, az irántuk való nyitottság, az értelmezések kínálata csekélyebb volt (mennységét és mélységét tekintve egyaránt). S lehetséges, hogy mindaz, amit ma pusztuló értéként vélünk megnevezni, az holnaputánra mint szerencsésen változó köztötség, leküzdött akadály, elmúlt veszély kerül a figyelem középpontjába... Végülis „csupán” annyi történik, hogy a formát váltó normarend és értékrendszer belső erőviszonyai átalakulnak, s mindezt az idő leképezi, formába igazítja ismét... De hogyan is...?

A társadalmi cselekvések időrendje és helyszínei magukban foglalják az egyedek normáit, együttműködési hajlandóságait, szolidaritását vagy ellenességét is – mindezt a mikroközösségek szintjén. Ez adja, s ez teszi megnevezhetővé is az interkulturális, melyet a kutatók hajlamosak „szemiológiai” manifesztációknak vagy észlelési kategorizációnak nevezni. Jobb híján én sem teszem most más-képp – jóllehet tudom, hogy a kultúrák közti találkozás, felületi érintkezés, formai „ügyrend” vagy épp egymás elviselesének érzékenységi normái eléggé sokféle, lényegében összegezzhetetlen gazdagságúak – de hát valamiképp mégiscsak szavakat kell találni (megkockáztatni) az emberi csoportok, családok, egyének érintkezésére...

A teorikus viták egy összefoglalójában Laurier Turgeon teszi egyértelművé, hogy a történeti emlékezet átfarmálódása révén az átmeneti (itt és most éppenséggel szocializmus utáni) korszakban a csoportközi kommunikáció, „találkozás” és dialógus azáltal kovácsolódik ki, hogy a helyi személyiségek valamelyest jelképezik, megalkotják, kiemelt fontosságúvá teszik a helyek (terek, terepek, térközök, placok, távolságok) valamely formáját – mondhatni: idealizálják, eszmei kifejezővé teszik a maguk számára. Ugyanakkor ehhez a „terephez”, talajhoz, „fontos helyhez” kötik is magukat annyiban, hogy az ezen kívüli, ettől távolabbi világ immár kiesik a kapcsolatok rendszeréből. Ez az egyik alapvető gondja például a helyi, kerületi önkormányzatoknak: oly mértékben helyhez kötöttek, hogy egész legitimitásuk egy bizonyos térből fakad, de működési hatékonyságukat már nemcsak ugyanez a térségi népesség, hanem a fölérendelt hatóságok is szemmel tartják, s nekik maguknak is tekintettel kell lenniük a közszereplés szabályaira, normáira, irányzataira, vagy épp a globális világ más történéseire. Terézváros esetében például a telekgazdálkodás és a lakáspiac, a bolthálózat és a vállalkozások támogatása bár legfőképp a saját – kerületi – érkörökre vonatkozik, de a budapesti lakáspiactól, a belvárosi közlekedéstől, a parkolóhelyek számától, az útfelújításoktól, a fővárosi rendezvényektől korántsem lehet független a kerületi igazgatási tevékenység, s éppígy nem, ha a Terror Háza vagy az Andrassy út és a nemzeti kulturális örökség kérdéséről van szó...

A „nagyinak”, a globálisnak óhatatlanul szüksége van a kicsire, a helyire, mert enélkül ő sem lehetne nagy (eltűnne a viszonyítás alapja), s cserébe a kicsi és helyi sem lehetne tisztán az, ami, ha nem volna tágabb kiterjedése a dolgoknak... – egyik a másik nélkül nincs meg, együttesük azonban örök másságot, folytonos konfliktust, permanens huzivonit eredményez, egy-

30 K É K

péntek délutáni vagy hétfő délelőtti főútvonal. S az idő „elmozdulásával” a társas kultúra helyei és idői is elcsúsznak: teadélutánok, kalácsos vasárnapi uzsonnák, szombati családi ebédek vagy pénteki rituális fürdőzés válik semmissé, az egyes szubkultúrák szabta társas időrend is megszervezi a kollektív bizonytalanság („incertitude collective”) és a marginalitás vagy dezintegráció következményeit.

A csoportkultúrák belső határvonalai a pusztta túlélés érdekében megerősödnek egyfelől, de másik irányból el is bizonytalanodnak, formalizálódnak, mivel képviselőik egyre kevesebben engedhetik csak meg maguknak a migrációs helyzet, a bevándorolt identitás vagy az integráltság laza kezelését, külső kényszerekkel szembeni tartózkodását.

Nem lehet persze búbanatos néprajzkutatóként azon sopánkodnunk, hogy mindez immár így van (ilyenne lett)...! De hát sosem volt talán más-

fajta „harmonikus koegzisztenciát”, amely lehet akár gyömölcsöző is. S ebben a „lentről fölfelé – föntről lefelé” áramlásban a kultúrák közti aktivitások bizonyos kiterjedt teret nyernek: a kultúracserre folyamata nem határolható a térben; részben azért sem, mert az időben is jelen van.

S az idő, ha olykor el is tűnik mint lenyomat, mint esemény, mint az emlékezet megnevezhető tárgya, egyvégtében jelen van, mint a cselekvések helye, s mint a múltat a jelennel összekötő tünemény. A különböző kultúrákra pedig épp az (az egyik közös) jellemző, hogy saját céljukat kétségkívül a maguk múltjában és másokéban tudják megnevezni, továbbélésük alapja e létcél folytonossága. A kultúrák köziség egyik (szélesebb horizontú) definíciója a kutatók számára épp a kultúrák találkozásának, kölcsönhatásának tanulmányozása alapján fogalmazódik meg, méghozzá konkrét társadalmi terepen, ahol cselekvések, képek, szövegek, személyiségek ezernyi hulláma keresztezi, hatja át, gyöngíti vagy erősíti föl egymást. S ezért nem látunk (bármely kultúrát vizsgáljuk is) olyan egységességet, amely az eltéréseket, hatásokat kiküszöbölhetné. Különbségek vannak tehát a létformákban éppúgy, mint a tudományokban, az idő vonulataiban és a megfigyelhető témavilágban, a megközelítésmódokban és a követési-megnevezési-leírási folyamatban is.

Kutatói nézőpontunkat tehát nem egyszerűsíthetjük valamely (egy bizonyos) interdiszciplináris módszer követésére, hanem a helyek, idők, hatások, mechanizmusok, hatások, megjelenésmódok sokszínűségét kell figyelembe vennünk (Turgeon 1998:20–23). A kultúráknak és a helyeknek ez a fajta komplex megközelítése Terézváros esetében is azt kívánja, hogy az interkulturális kölcsönhatásokat konkrét helyeken, tényleges embercsoportok (családok, lakóházak, környékek, közösségek, etnikai vagy vallási kultúrák) körében lássuk be.

Ehhez le kellene tudni írunk a kultúrák kölcsönkapcsolatainak mind-egyikét, hatások és ellenhatások régi és mai rendszerét, okokat és okozókat, tárgyasult és eszmei hatásokat, átvételeket és kínálatokat, kölcsönzéseket és utánzásokat, összetartozásokat és elkülönüléseket – a legkülönbözőbb helyszíneken és társas körökben... – amihez (...hát, talán...) a 21. század éppen elegendő idő volna (ha időközben nem változna mégegyszer annyit a világ, mint annakelőtte változott...!). S ha sikerül kellőképpen rugalmasan belátni a *történeket és jelentéseket*, ha sikerül nem mereven kezelni a Terézvárost mint társas-, vagy lakó-, vagy életteret – például nem mélyítve a szakadékot a Király utca egyik és másik oldala között, nem választva el a zsinagógák helyét a környéken lakóktól, a kóser éttermeket a vendégeiktől, a kutyafuttató helyeket a kutyatulajdonosok lakásától, vagy az önkormányzati intézkedéseket (pl. piacmodernizálás, körzetfelújítás, kerület-takarítás, múzeumfinanszírozás) a lakosok életmódjától –, akkor talán lehet reményünk arra, hogy a kutatók és a lakosok között sem épül föl átláthatatlan fal, s talán a magyarországi városantropológiai kutatások ezzel a kísérlettel is gyarapodni fognak.

Megismerni és megnevezni

A városiságot és a városlakó-lét sajátosságait megérteni a városkutatások sokaságán túl – ez volt eredeti célkitűzésünk Terézvárosban. Azt szeretttük volna biztosabban és konkrétan megtudni, miképp formálódik át-meg-át a város, miként változtatják őt magát lakosai, s mi módon hat vissza a polgárokra, a helyi közösségekre mindaz, ami (olykor egyenesen) tőlük ered, megmerítkezik egy kölcsönhatásban, s visszatér más alakban, más hatásokkal és megint más jelentések-

kel ugyanazokhoz, akik e tudatos vagy képzelt, tényleges vagy képzeletbeli párbeszédet kezdeményezik, elindítják, befogadják. Nem vállaltuk azt, hogy idillikus hangulatokat, egyensúlyos küzdelmeket, aránytalan győzelmeket vagy folytonos konfliktusokat tárunk föl – erre a városkutatások sokasága, és a szociológiai, ökológiai, statisztikai, demográfiai, kisebbségpolitikai, gazdaságpolitikai vagy választáskutatási irányokból számos felmérés is indult, megannyi eredmény került napvilágra, és megismerhetővé vált az ekként feltárt Terézváros például abból a kerületi kiadványból (*Te-*

31
K É K

rézváros Budapest szívében, 1998), amelyben ezek a szempontok együtt is szerepelnek. E kötetet a feltárás, a leírás, a tolerancia nézőpontja jellemzi, de talán elsődlegesen a kerület (és önkormányzata) reklámananyagának tekinthető – jóllehet, reklámjellegét nem lehet hibáztatni, s magában Terézvárosban is viszonylag kevesen élnek, akik jól ismernék ezt a könyvet. Saját nézőpontunk azonban szűkebb is, szélesebb körű is, mint a kötet tanulmányai, valamint elszánt törekvésünk, hogy ne úgy tekintsünk erre a városrészre, mint egészre, ne úgy „sajnáljuk” eltűnő értékeit, ahogyan azt „illenék”, ne féltsük egyszerűen csak a globalizációs folyamatoktól, a hanyatlásnak indult civilizációtól... – hanem tekintsük úgy, mint a hétköznapi élet egyik színterét, amely a történeti időközön át *volt*, változott, változásaival együtt is *van*, s nincs, ami kibillentené ebből a folytonosságból, tehát *lesz* is a jövőben...!

Még kutatási terv formájában (hipotézisként) elkülönítettük az összehasonlítható két város, Grenoble és Budapest – ezer kilométeres távolságából adódó – hasonlóságait és különbségeit. Lehet-e más ország, más tájék, más fajta történelem „hasonló”? Lehet-e összevetni anélkül, hogy épp a lényegét, a másság sajátosságát tennénk felre? Még a módszerek, belátások, megértések, interpretációk szintjén sincs túl sok összehasonlítható... – hát még az életvezetés, az értékek, a lakosok terén...! De a társadalmi tér szervezése, alakítása, formaváltozásai talán mégis nyújtanak fogódzót... –

vagyis nem az elit, nem az arisztokrácia, de nem is a proletárok lakta világ része, ugyanakkor etnikailag színes, kulturálisan és vallásilag is tagolt. Lényegi tartozéka, hogy nem maradt meg külvárosnak, hanem belsővé vált, urbanisztikailag is karakteres építészeti folyamatok megtestesítője lett, ezáltal újraformálva társadalmi csoportokat, rokonsági szerkezeteket, kapcsolati kultúrát is.

S – ha nem is utolsó, de kiemelhető sajátosság, hogy – a városfejlődés szempontjából egyre újabb és újabb szerepeket kapott, újabb és újabb „ruhákba öltözött”, változtatta karaktereit, de megmaradt a színen mindkét városrész, s a jövő tervezése, megálmodása alkalmával számításba vették mint jövendő „városmagot”, egy másik jövő alapját, egy folytonos átmenet keretét... Látva látszik, hogy Terézváros jövőjét immár lakosai közül is egyre többen tekintik formálható, közös erővel befolyásolható jelenségnek, a kerület mint lakóterek lehetséges egysége valamiképp jelen van a lakosok tudatában, ki tudják vetíteni a szemük felszínén megtapadt városképet arra a jövendő felületre, amelyen saját mai történetük meghosszabbítását vélik látni. S ez immar nem is csak „mai történet”, hisz az 1838-as árvíz utáni újjaépítési folyamatban az akkori szerb, német, zsidó vagy görög bevándorlók egy belső „iparosítási” hullám elindítóit lettek, s már ekkor keveredtek egymással a villanegyedi rész és a tömbházas területek lakói, szinte „elindult” Terézváros a külvárosból a Belváros felé nemcsak házai minőségét, kultúrája karakterét tekintve, hanem lakóinak törekvéseit nézve is. Ha csak a Sugár útra gondolunk, például a milleniumi vasút előtti vagy kialakítása alatti időszakában, amely miatt le kellett bontani többszáz házacska, s azok lakói elveszítették létkereteiket – bizonynyal nehezen megmondható, hogy kultúrák kooperációja, vagy épp

konfliktusa idézte elő ezt az századfordulós modernizációs trendet.

„Nem hinném, hogy a komoly tőkének kedve volna az itteni elhelyezkedéshez, az itteni építkezésekhez, amíg a Sugár úton nincsen olyan kövezet, amely legalább különb volna a város egyéb tájain található kövezetknél. Amíg 'szolnoki sár' van Pesten, amíg 'kairói por' úszik a levegőben, amíg nincs meg az erdő, amely Pestet minden oldalról koszorúzná, hogy levegője élvezhető legyen az idegen utazók részére is, akik pénzüket jönnének ide elkölteni...” – írja Krúdy Gyula a Budapest völgyében, Podmaniczky báró okfejtését vázolván, aki nemcsak pomádés képzeteket ápolt, de telkeket vásárolt és befektetőket nyert meg építkezésekre, Operaházat építtetett, vendéglőket szorgalmazott, becsukatta a Király utcai lebusokat, omnibusz-útvonalat tervezetett és megkérte a korabeli aranyifjakat, hogy ne a városerdőben (a Ligetben) lovöldözzenek egymásra, hanem legalább Szentlőrincre menjenek ki lovagias ügyeiket rendezni... (Krúdy 1973:266–267).

S párhuzamként a mostani ezredfordulót is tekinthetjük, midőn a lakás- és ingatlan-privatizációs folyamatok még durvábban beindultak... – ha nem is Podmaniczky Frigyes közmunkatanácsai szorgalmazására, bárha érdekes tartalmi párhuzamokkal: „Minden polgár, aki nem remélhetett se magyar nemességet, se báróságot, arra törekedett, hogy megszerezze azt a rangot, amit a maga erejéből megszerezhet – az Andrássy úti háziúrságot.

Az Andrássy úti háziúr már különbnek érezte magát, mint akár a Váci utcában az, akinek már a nagypapja is háziúr volt a fővárosban. (...) Az Andrássy út a világ panorámája lett...” – olvashatjuk tovább Krúdyt. De ha mai hasonlatosságokat keresünk, azt is találhatunk eleget: „A városfelújítás jövője szempontjából a döntő változást az immár valóban piaci mechanizmusokra épülő lakás- és ingatlanpiac kialakulása jelentette. (...)

főként, ha családtörténetekből, mentalitásokból, megélhetési módokból, értékrendekből kiindulva nemcsak azt nézzük, miben egyezik, hanem azt is: lényegi sajátosságait tekintve *miként tud különbözni, ami más, illetve hogy mássága dacára mégis miként hasonlól*... Tükröt tartva a városrészek társadalmá elé, s remélve, hogy ami visszfényként megjelenik, az mégiscsak segít majd sejdíteni valamit... – ki mondható: mindkét városi tájat gazdag történeti emlékeanyag tölti be, mely nem kevesebbet ad, mint a kerület vagy városrész („hivatalos”, történeti vagy kollektív) identitás-formáját.

Azután fontos az is, hogy mindkét városka egykor beljebből fejlődött, s Terézváros is a Belváros és a Duna-környék perifériáján, mintegy kiegészítésként jött létre és maradt meg számos egykori funkciójával, illetve ezek megváltozva is megőrződött tartalmával. Ugyanilyen fontos, hogy a városrész lakossága vegyes, „népi” jellegű,

A budapesti városrehabilitációs terület sajátos, city közeli fekvéséből adódik, hogy a cityben lejátszódó változások egyúttal jelentősen befolyásolják a városfelújítás jövőjét is. Az ingatlanpiac nemzetköziesedése következtében Budapesten ma viharos gyorsasággal formálódik és terjeszkedik a city a környező városrészek felé. (...)

A piaci-üzleti alapú city-képződés húzó hatása azonban csak a városfelújítási övezet cityvel közvetlenül érintkező területén érezhető. A city bővülése ugyan gyors folyamat, de belátható időn belül nem terjed ki a leromlott állagú belső városrészek egészére, tehát inkább a városrehabilitációs övezet polarizálódásához, mint az övezet egészének a felértékelődéséhez vezet. (...) Egyfelől – immáron a kapitalista lakáspiaci mechanizmusok és a tőkeerős, részben külföldi beruházók érdekei szerint – folytatódik a „szocialista dzsentrifikáció”. Másfelől viszont azokban a városrészekben, ahol a helyi hatóságok ingatlanpiaci és beruházásszervező intézményei nem találnak elég érdeklődőt a „lelakott” lakásokra, felfogorsul a slumok képződése” (Cséfalvay–Lichtenberger 1995:50). „Azért lettem alpinista, hogy többre vigyem, mint az apám! Ugyan az átkosban nőttem, mégpedig itt nőttem fel! A nincstelenség tartotta össze ezeket az itt lakó családokat, a mindenkori melósokat (...) Hideg volt! Nyirkos volt! Penészes volt! Svábbogaras volt! Betonos volt! (...) Idejöttem az akkori párthoz. Kaptam lakást. 22 évig nem volt víz a lakásban, de komfortos se volt a ház. Az akkori rossz társadalmi rendszer! Nem úgy, mint most! (...)

Hát nem könnyű kérdések ezek... Nem tudom. Na és ma mi van? Talán ma nincsenek különbségek? A Reit Sanyi csóró gyerek volt. Meg én is. És nyilvánvaló, hogy a Feriek egzisztenciálisan – mutatja két kezével a hatalmas távolságot – jobb helyzetben voltak. Éppen mint ma. Van a felső tízezer, meg van a középosztály. Ma ezt már nyíltan ki lehet mondani. (...) Voltak különbségek. Na, voltak. De

ettől függetlenül nem voltak különbségek ebben a házban. Ezt merem nyugodtam mondani...

Ez egy régi közösség” (H. Sas 2003:145, 149, 154, 172–173). A Krúdytól idézett kép és az egykori „Ifjúság Útján” álló „C”-villa története épp azt a társadalmi rétegződési folyamatot illusztrálja, amelyet Cséfalvay mutat be a pesti városrészek revitalizálási trendjéből: a dzsentrifikáció hullámain, amelyen belül etnikai, vallási, foglalkozásbeli és jóléti-szociális különbségek pluralitása jellemzi nemcsak a város, de az egyes városrészek, utcák, sőt házak lakóit is. Ezekről részben, de főként az akkulturáció, az egymáshoz illeszkedés folyamatairól jegyzi meg Gyáni, hogy „a domináns magyar nyelvi-etnikai nagyvárosi miliő csak ritkán hagyta teljesen érintetlenül a nem magyar bevándoroltak eredeti nyelvi-etnikai identitását, kevés esetben volt rá mód, hogy valamilyen fokon ne történjen alkalmazkodás. Lehettek, előfordultak a városban etnikai gettók, nyelvi szigetek, ám ezek az etnikus közösségek is útban voltak a kevert identitású csoportok felé. (...) A népszámlálási statisztikák sugallta kép azonban igencsak hozzávetőleges, belőle nem vezethetjük le az asszimiláció összetett folyamatát, és ezen adatok kizárólagos használatával azt sem ábrázolhatjuk meggyőzően, hogy az etnikai identitások milyen gazdagsága jellemezte egy-egy időpontban a magyar főváros társadalmát.

A statisztika önkéntelenül is elszűríti a korántsem ritka, pusztán mérésrel nem megragadható korabeli etnikai pluralitást. Ennek legalább két oka van: nyelvi kultúrára redukálja az etnikai identitás bonyolult problémáját; rendszerint nem számol, nem számolhat a tartósan izgó-mozgó, etnikailag vegyes ki-bevándorló tömegekkel” (lásd Gyáni 1995:102–103, 1998).

A nyelvi kritérium és az etnikai kultúra kommunikálása valójában nem-

csak a társadalmi státusok és meghatározottságok szempontjából minősül elfogadhatatlan szempontnak, hanem a kultúra sokszínűsége, a kultúrák közötti kölcsönhatások rendszere, gyakorisága, mélysége szempontjából is vitatható: a történettudomány vagy a szociológia, a demográfia vagy a statisztika az egy nyelven beszélőket egy nyelvi-kulturális és identitás-közegebe spájzolja el, holott éppen a H. Sas Judit által is földéztetett jelenség, az azonos etnikumon belüli társadalmi rétegződés, a házakban lakók „ösisége”, a házon belüli feladat-, funkció- és társas-kulturális szerepvállalás eltérő

volta nemcsak kiegészíti az etnikus másságot, hanem rendszerint felül is múlja, az együtt élő házközösségen belüli belső rétegződés tartósabb kritériumát is megtestesíti. S ugyanígy van ez háttömbökkel, szomszédsággal, utcányi tömeggel, környéki jelleggel is: ha egy kulturális közeledés, vagy beolvadás, vagy konfliktusos eltérés kialakul, annak folytonosság vált változása is része lesz immár a ház vagy a környék életének... A Szinyeyi Merse, Székely Bertalan vagy Munkácsy utcában mostanság megtelepült cigánycsaládok nemcsak egy-egy ház, hanem a környék kulturális atmoszféráját, piaci forgalmi árát, értékét (sőt: Cséfalvayék térképeiről kitetszően már a kilencvenes évek közepétől) rehabilitációs esélyeit, jövőjét is nagy mértékben érintik.

Ha tehát Krúdy idejében az Andrassy út a világ panorámája lett, e panorama periferiáján és környezetében azért jócskán stabilizálódott az etnikai szeg-

regáció, a kultúraátvételre csak részben nyitott népesség jelenléte, a komfort nélküli lakások és házak fennmaradása, és mindezek mellett „az etnikus közösségeken belüli, illetőleg az egyes etnikus közösségek tagjai közti kapcsolatok sűrűségét és jellegét, nem utolsósorban a kapcsolatok intézményesülési formáit a mikrotársadalmak” szociabilitásával összefüggésbe hozó tapasztalat is (Gyáni 1995:106–107).

A házak-háztömbök léte és társadalmi sokszínűsége pedig sosem érhető meg társas környezetük nélkül: Gyáni példái a betelepült szlovák munkások

egyesületeiről, összefüggéseiről, étermekben és kocsmákban folyó nyilvános jelenlétéről szólnak (a századforduló tájáról származó levéltári források alapján), H. Sas villa-története pedig napjainkban illusztrálja egy társasházi karácsonyi ünnepély szerveződését, képes dokumentációval és kutatói interpretációval, s mindenek szerves összefüggését az Andrássy úttal, privatizációs folyamattal, az egyének és pártok és önkormányzatok közötti kooperáció trendjeivel, illetve a társas kultúra nyilvános- és magántéri képződményeivel.

Megismerni társas történeket és meghatározó folyamatokat, akár egy város egyazon körzetén belül, akár két város hasonlóképp „szegregációs és komplex kulturális” pluralitásában... – nem lehet szimpla kutatási program, még kevésbé annak vállalásával, hogy megnevezzük a számunkra jellegedőnek tűnő, és az ott élő, a helyi társadalmat alkotó egyének és csoportok által

Városantropológia

is elfogadottnak ítéltető vonásokat. Mivel pedig ezek a vonások lehetnek akár etnikaiak, akár jóléti-szociálisak, akár nyelvi-kulturálisak, szimbolikusak, gazdaságiak, térhasználatiak is, ezért mindezt egy tágabb összefüggérendszerben kell értelmeznünk.

Ebből is (természetesen) többféle lehet: igen kézenfekvő, hogy egy térbeli társadalmi egységről, vagyis népességről, tömegről, csoportok rendszeréről van szó, így ezek együttese, együttléte, kölcsönös hatásaik rendszere válik fontossá. Közösségről volna szó? Részben talán arról is, de ennek megnevezése miatt is arra volna szükségünk, hogy a társadalmi rendszer adta körülményeket, az ezeknek megfelelő vonásokat, formákat, hálózati kapcsolatokat, egymásba illeszkedő csoportok struktúráját nevezzük meg.

A megnevezés joga, merészsége lehet akár tudományos, akár (ön)kormányzati piacon értékesíthető. De ennél az antropológiai kutatásban mindig fontosabb, hogy ők maguk, az érintettek, akiről szó van, hogyan nevezik meg magukat? Elválnak-e számukra a régi lakótárs a frissen betelepülttől? Elkülönül-e az ismert és az ismeretlen?

A hasonló rangú (helyzetű, korú, hajlandóságú) az éppen csak formálisan teret nyerőtől (például olcsón lakást vásárlótól, aki azután nem akar ott lakni, csak lakásba fekteti a pénzt)? Számít-e vallás, korosztály, közös vagy eltérő múlt, társas kapcsolatok rendje, kedvenc kocsmák, kedvenc zöldterületi pad, távoli közös ismerős, egykori emlékek földidézhető tartalma...? Vagy csak azon múlik minden kapcsolat, ki az „öslakos terézvárosi”, ki a kutyás, ki a lakástulajdonos és ki a a bérlő, ki melyik párt híve és tagja...?

A terézvárosiak véleményeit hallgatva, úgy fest, az efféle „identitás-azonosság” több szintű. Az első szint a legfölszínesebb, külsőségekből áll, öl-

tözködésből, magányos vagy társas létformából, kapcsolatok számából és szorosságából. Ennek fölérendelt része, gazdagabb formája a „hol-lakás” által meghatározott: a Király utca „távol” van a Rózsa utcától, de ha minőségében nincs is távol a Paulay Ede utcától vagy a Jókaitól, nagyon „messze” van a Benczúrtól, Lendvaytól és a Városligeti fasortól, Körúttól és az Andrássy úttól – más és más helyszíneket, boltokat, könyvtárat, járműveket, emlékanyagot, kapcsolatokat, nyugalmat és környezeti képet őriz magában a Hájós utcában lakó és a Podmaniczkyban élő, noha egyik végén majdhogyanem találkozik a két utca.

Más egy iroda rangja a Jókai téren és az Alsóerdősor utcában, s a környék állapotától függetlenül megint más egy vendéglő látogatottsága és lehetséges minősége a Szondy, a Csengery vagy a Révay utcában. A helyek jelentése, a városi tér, mint jelentéseket összefogó keret vagy háló, szinte az utcanevekben tartósítja a nyugalom, a kényelem, a közösség vagy az átmenetiség állapotát (valamint ezek változását is, például a Jókai és Liszt Ferenc tér, a Hájós utca vagy a Hunyadi tér átalakulásai során többször is változott egy-egy hely értéke, egy-egy környék esélye...). Egyes tájakhoz a változatlanság, a rend, a tisztaság, az átláthatóság élményanyaga kötődik, mások esetében a zürzavar, kosz, áttekinthetlenség élménye társul.

Az idők során ráadásul nemcsak változott a Körút, a Nyugati, a Bajza utca és a Nagymező utca környéke, hanem a környezettel átalakul a forgalom, a zajszint, a mozgások iránya és sűrűsége, megváltozik a nyitottság és zártság fogalma is: bizonyos hétköznapi látványok, élmények „átlógnak” más kerületekbe, többféle társadalmi tömegmozgás csoportosul át a napszakok, évszakok, változások és maradátságok vidékeire... Így nemcsak a kutatók kérdése immár, hogy vajon a kerület-határok „összemenése”, a köztulajdon és magántulajdon nyílt háborúskodása érdemben hozzájárul-e egy új iden-

titástudat kialakulásához, egy európai rangú városi kerület képének megerősödéséhez...?

S ha maga a kerület, az Önkormányzat polgári (polgárosító) programja szintúgy keverni, összehangolni, egyensúlyba hozni kívánja a polgári jellegű értékeket és normákat, de csökkenteni kívánja a „pre-polgári” létmódok esélyét, akkor vajon mely erők alkujáról, kiegyezési készségéről van (vagy lehet) szó...? Kik és miként alakítják-fazonírozzák át a kerület-körzet-környék arculatát, s mentik vagy hagyják veszni az értékeket, adaptálódnak maguk is, vagy ezt csupán másoktól követelik meg...?

A város mint „tartály”, mint történések kerete – az időben és a térben alakuló emberi sorsok lelőhelye. S ha meg akarjuk ismerni ezt a történeteket, a jelen tartalmi és a múlt vagy jövő kivetítései állnak rendelkezésünkre, összekötve a folyamatok viszszafordíthatatlan menetével, a szocializációs tanulási tempóval, a kulturális, vallási, etnikai, ökológiai örökséggel, amely a folytonos átmenetiséget, a mindig jelenvalóságot, de a periodikus visszatérést is egyaránt képes biztosítani. S e visszatérés, ciklikus „ügymenet” folismerhetővé teszi azt is, ami a konkrét térben megrekedt, ami ott elmállott, ami újraformálódott és más alakot öltött...

A városi társadalmi létben e ritmus és folytonosság megjelenik a hétköznapok sokféle formájában: családi események, születés, felnövekedés, házasság, gyermekszületés, öregedés, halál – s közben múlnak évek, korszakok, életek, lesz benne munka és pihenés, fellendülés és hanyatlás, fények és árnyak... – melyeket a mindennapi élet kiterjedéseiként kell (vagy lehet) felfognunk. Az átformálódás tempója, a változások belső ciklusai, a olykor nemzedékek során át tartanak, máskor néhány év alatt lezajlanak, nagyjából úgy, ahogy azt a családok és házközösségek, utcányi népesség és teljes „kerületi populáció” megnevezhetőnek látja.

A térhasználat formái, az időátélés módjai persze semmiképp sem írhatók le a tömegek „temékéként”, hisz személyesek, csoportfüggőek, időlegek, a sebességtől és a hatásoktól-kölcsönvételektől is függőek. Meghallgathatjuk a Nagy Történeteket, Budapestről, a fővárosról, a világfolyamatról... – de ki kell hallanunk a kutatás során a Kis (és személyes) Történeteket is, hisz nemcsak a modernitás van, nemcsak a rohanás, nemcsak a formális és tartalmatlanná vált kapcsolatok tömege, hanem a társadalmi tér-idő egyéni jelentésrétegei, csoportos viszonylati éppoly meghatározóak.

Az időlegesség ugyan nehezíti, hogy az emberi életek szabályozottságára teljes befolyást gyakoroljon, de a város, mint „kis városok-városrészek összessége”, közös terek füzére, helyi értékek rendszere szinte kínálja a lehetőséget, hogy egyéni életek, interjúkban megvallott hosszú eseménymenetek, külső meghatározó hatások és belső védekezések egyformán alakítólag hassanak mindarra, amit a város, az urbánus lét, a városlakó polgári önérzet jelent vagy jelenthet.

Amit a kutatás során megismerni, belátni, megérteni próbáltunk, az a nagyvárosi társadalmi csoportkultúrák megjelenésmódjának, intézményesülésének és diskurzusainak megvilágítására irányult. Ezen belül kutatásmódszertani újításokat nehéz úgy bevezetni, hogy az megfelelően a gondolkodás- és kutatástörténet számunkra is elfogadható elveinek, eszköztárának és megismerési mélységének egyaránt.

Korántsem növumként, a szimbolikus antropológiai elemzést alkalmazhatjuk annak megfogalmazására, „miként zajlik a város szimbolikus kommunikációja” az emberrel, az egyes társadalmi csoportokkal, szubkultúrákkal, miként jelenik meg mindez a nyilvános térben, s milyen kulturális ökológiai egyensúly alakul ki az önszervező (egyik: magán, kö-

zösségi), illetve az igazgatási racionalitással szervezett (másik: köz-, nyilvános) városi térben. A mélységi megismerésre törekvő kutatás nem lehet reprezentatív sem az érintett (elemzett vagy elemzésre kerülő) kerület, sem annak helyi társadalma szempontjából, továbbá nem szolgálhat egzakt településigazgatási javaslatokkal sem a pártok, az önkormányzati testületek vagy bizottságok számára.

Ugyanakkor egy sor olyan kérdésben lehet elvégezni bizonyos rész-elemzéseket, amelyek ismerete, megértése, kezelése és tervszerű menedzselése mindennapos problé-

35

K É K

mát okoz a helyi vezetésnek, az önkormányzati testületnek, a népességpolitikai, vállalkozásfejlesztési, kulturális szolgáltatási vagy éppen kisebbségjogi ügyek felelőseinek. Ezzel mintegy azt is mondhatjuk: semmi sem akadályozhatja a kutató érdeklődését, ha városi térre irányítja, de semmi sem korlátozhatja az önkormányzat vagy a pártok, tiszt(ség)viselők vagy a lakóházfenntartók körét abban, hogy illetően forrásból szerzett valóságismerettel „pótolják” azt a kommunikáció-hiányt, amely a társadalmat számukra oly megfoghatatlanná teszi. Erre talán egyetlen „megoldás” kínálkozik: közös ismeret, egymás elfogadása, az önképek és társas felfogások erősítése, a lehetőségek latolgatása, a kooperációk kimunkálása stb. – ami azonban már nem lehet a kutató dolga. Terézváros a kilencvenes évek közepe óta intenzíven tervezi a jövőt. Lakókeretek renoválásával vagy rehabilitálásával, más környékek lerombolásával

vagy leromlásra hagyásával, egyes utcák és terek kiemelt rekonstrukciójával, új körzetek és „központok” céltudatos fejlesztésével... – s megannyi további programmal épp azon van a helyi igazgatás, hogy a maga érdekmegosztott belső harcai úgy korlátozzák csupán a kerület társadalmát, ahogyan az még eltűrhető (lásd ehhez Beluszky 1992; Cséfalvay–Pomázi 1990; Dövényi–Kovács 1998:161–190; Gábor 2002; H. Sas 2003; Horváth 1992; Lichtenberger–Cséfalvay–Paal 1995; Táll 1998: 225–242).

Megindult talán valami „interaktívitás” is, a kommunikáció változott „kife-

36
K É K

lé” a kerület (lakó)közössége felé, és a helyi igazgatás nyitott is, hogy „beengedje” a társadalmi nyomás egy részét (ez például a belső erőviszonyok, párt-harcok, vezetői szerepkörök elosztásában is megmutatkozik). De az interaktív kapcsolatok kialakítása vagy erősítése révén egy sor jelenség kardinális vitakérdéssé lett, egy másik csoportja az érveknek kifejezetten háborúskodás alapja, s egy harmadik pedig (mely magában véve is igen kiterjedt körre érvényes) olyképpen fogalmazza meg a konfliktusok és együttműködési lehetőségek(-lehetetlenségek) alapkérdéseit, hogy abból Terézváros kulcsfontosságú történeti kihívása hangzik ki. Ez pedig a „rend” és a „rendetlenség” viszonya, a régi és az új szándékok-célok-aktivitások rendszerre, illetve a modernizálás és a hagyománytartás eltérő programjaiból következő másleptékű fejlesztés, a személyiség- és tömeg-orientált felfogásmódok lehetősége-tára. Kutatócso-

portunkból többen is éppen ezt a kérdéskört elemezték (ezidáig még be nem fejezett tanulmányokban).

A településigazgatás, a lakóhelyi környezet modernizálásának folyamata feltehetően már csak rövid ideig maradhat meg abban a cselekvési mezőben, amelyben a napi üzemzavar-elhárítás még sikeres lehet vagy formális megoldásokkal elodázható a mélyebb ismeretekre alapozott és hosszabb távon is érvényes döntések meghozatala.

A kutatás elemzési szempontjai tehát figyelembe kell vegyék a településmenedzsment igényeit és a fejlesztési perspektívák lehetőségeit, de főképp arra koncentrálni, ami a települési térben rejtve zajlik, aminek megismerésére ezidő szerint sem igazgatási apparátusi erőforrás, sem szakértelem, sem pedig elemzési gyakorlat nincs beállítva. A humán erőforrások közötti eligazodás, tájékozódás és terepismeret bizonyonnyal elegendőnek tűnhet azon a szinten: hány munkaezred és hány munkahely-létesítési lehetőség van, hol vezethető elterelő útvonal vagy mely beharózó ajánl többet egy telekért – de ezen a szinten nőttön nő annak lehetősége, hogy az irányítás a spontán társadalmi, kulturális, etnikai, mentális, stb. mezőben zajló változásokat is idejében regisztrálni tudja.

A helyismeretre és lakossági identitásra alapozott kutatás ezen annyiban segíthet, hogy háttéranyagokat, döntéshozókészítési tanulmányokat, társadalomantropológiai szintű ismerethat-teret kínálhat a kerület érdekelt szakembereinek – főként abban az esetben, ha azok erre igényt tartanak, s nem pusztán a becslés- vagy tényszámok alapján kívánnak „objektívan” tájékozódni.

A kooperációnak ebben a tartományában tehát a korszerű társadalomkutatás, a *komplex társadalmi tények* elemzésére épülő gondolkodásmód találkozhat össze a pragmatikus szinten gondolkodó, de a jelenségek mé-

lyéről is informálódni kívánó irányítási logikával. Ezt szolgálni azonban nem célunk, viszont mélyebbet és többet szeretnénk megtudni a helyi társadalmi (vagy legyen konkrétabb? a *társas*) folyamatokról, többet kellene belátni a lakóhely mint élettér, és a város lakó mint egyfajta „túlélésre berendezkedett” társas lény természetéről, a város mint montázs, mint környezet, mint profán tér és metafora, mint „burrok” vagy imázs jellegezetes vonásairól.

Ehhez pedig első körben a mindenféle hivatalosságtól mentes, mégis leíró szándékú megfogalmazások kínálhatnak lehetőséget. Amit ebből kihozhatunk, az sem előzmény nélküli: mint ismeretes, a 20. század európai városainak jelentős változási folyamata kellőképpen rendszerezetten leírta, s történeti, szociológiai bűvárlatokból a hazai társadalomkutatás és településigazgatás is egyre aprólekösbabban beláthatja a városi társadalmak szerkezetét, a lakóhelyi közösségek életmódját, lakásproblémáit, térbeli mozgását, vásárlási-fogyasztási szokásait és öngazgatási törekvéseit is. Mindezen jelenségek tudományos megközelítésében rendkívüli előrelépés történt a hazai területi- és városkutatásokban, a települészociológiai, humánföldrajzi, regionális tervezési és városfejlesztési elemzésekben, illetve programokban. Ismert jelenség az is, hogy a városlakók által kialakított városi terek használata, s ennek önkormányzati, kulturális, infrastrukturális és lakáspolitikai vonzatai egyre súlyosabb terheket róznak a településtudományok kutatóira, a városigazgatási és területfejlesztési döntéshozókra.

A feladatokkal megbirkózni azonban láthatóan nem sikerült ezidáig, sem a megnyugtató településtervezési, sem a harmonikus élettér-kialakítási, sem pedig a lakás- vagy szociálpolitikai törekvések szempontjából. Szükség volna ehhez olyasfajta elemzésekre is, amelyek nem pusztán statisztikai, adminisztratív, közrendvédelmi vagy beruházáspolitikai szinten használ-

ható konkrét javaslatokkal szolgálnak a döntéshozók számára, hanem ezekre épülve vagy ezeket inkább kiegészítve megérteni segítik azokat a társadalmi-kulturális folyamatokat, amelyek „belülről”, egy-egy kerület, körzet, életmódcsoport vagy szubkultúra konkrét működéséről felől mutatják meg a hétköznapi változásfolyamatokat, a kultúrák együttélését és egyensúlyát (vagy egyensúlyhiányát).

Ámde a társadalmi térhasználat és a szubkulturális kölcsönhatások jelenségeit megérteni eddig meglehetősen kevés vizsgálat próbálta hazánkban. Annál inkább szolgáltak a kutatások (főként a „hivatalosan megrendeltek”) olyan formális adatokkal, amelyek értelmezésében a pártok, helyi önkormányzatok, képviselőtestületek, város-tervezői csoportok jeleskedtek, rendszerint anélkül, hogy kellő mélységű szakismerettel bírnának az etnospecifikus vagy szociokulturális integrációs mechanizmusok, a szimbolikus és diszkurzív közlekedésmódok, a formális és az informális kommunikáció vagy a „társas beszéd” megértése terén. Volt például kutatás a Terézvárost bőszen foglalkoztató kérdésekről a 2000–2001. évek alapján – de az eredmények lakossági vitáján nemcsak a kizárólag résztvevő jelezte az ilyesfajta „belátásokkal” szembeni társadalmi tartózkodást, hanem azok a vélemények is, amelyek szerint e kutatás nem a lakosságért készült, nem róluk szól vagy nem „nekik”, hanem azoknak, akik képesek eltekinteni a járdák és kapualjak minőségétől, az ebek szanaszét hagyott nyomaitól, az előregedett lakosság és a társtalanság magángondjaitól, vagy a kis üzletek megszűnésétől, amely a Westend City kialakítása óta végbe ment változások jele (Saád 2002).

Úgy vélem, komolyan (komolyabban) kell vennünk, hogy a város és az idő viszonyában nem a kronométerek számítanak, mégcsak nem is a kerületre jutó órák száma – hanem az a történeti koncentráció, amely a lakosok életében végbemegy, amely tehát az ő „saját idejüket” foglalja egybe, s nem

csupán a mi kedvünkért, hanem az ő számukra. Saját ideje és saját időmértéke lényegében mindenkinek van, ahogyan időérzéke is. Lehet, hogy ez élményalapú, lehet „szubjektívnek” nevezni, lehet „objektív” időhosszal mérni – de a magánérdekű időátélésnél alig-alig van jogosabban szubjektív tartalom (talán az érzelmek készlete és intenzitása ilyen).

Az időátélés pedig – amennyire ezt interjúk, események elbeszélése, Kis és Nagy Történetek meghallgatása alapján talán kimondhatjuk – sokszor és sokféle formában a térben élést, a térbeli mozgást, a térrel bánást jeleníti meg. A térhasználók mozgásai pedig nemcsak a magánszférára terjednek ki, hanem a közös terekre, avagy a közterekre, a találkozási felületekre, a kapcsolatok köreire, a távlatosság élményére vagy a beszűkültség fájdalmára is.

S ha nem is terjed szét, nem általánosítható az idő- és térélmény, valamiképpen minden lakosnak meglehet a maga saját terézvárosi ideje és tere egy kognitív térkép alapján, melyet látványelemekből, vizuális és mozgásos lenyomatokból, fotók alapján vagy a napi mozgások (bevásárlás, munkába menet-jövet, gyermekétáztatás, játszótér, önkormányzati ügyintézés, étteremhasználat, cigarettavásárlás, vasárnapi cukrászdázás stb.) átéléséből épít fel magának. Sőt, az is érzelhető, hogy a korcsoportok, foglalkozási csoportok, utcaszomszédok, kutyások, kisgyermekesek, patikapultnál ácsorgó öregek, orvosi rendelőben várakozó, vagy szombat-vasárnaponként ablakba-gangra ruhát teregető emberek körét ma már korántsem „társadalmi osztálykategóriák” szerint lehet jellemzően besorolni. Hanem legalább annyira – ha nem még karakteresebben – olyan kulturális blokkokba, amelyekben közelebb van két MTK-drukker, két kismama vagy kutyás nagypapa, mint például két FIDESZ-es vagy egy roma munka-

nélküli és egy leszázalékolt múzeumőr. Ha egy-egy társadalmi csoportot nézünk, akkor jövedelmi viszonyok, öltözködés, presztízs-javak szempontjából több hasonlóság van balettintézeti oktató és egy kávéházi pincér között, mint két volt horthista katonatiszt vagy mai közalkalmazott között. Korántsem utolsósorban éppen ezek a különbségek érdekelnek bennünket! A kérdés: hogyan jeleníti meg magát, hogyan szeret mutatkozni, kivel és mit kommunikál két hasonló (vagy csak egymásra rimelő) kultúrájú ember, illetve mit „enged be” a saját kultúrájába? Mindez éppen a kultúrák közötti

37 K É K

kölcsönkapcsolatok és áthatások okán fontos!

A kultúrák között pedig terek vannak, átléphető, átjárható, átlátható terek és térkapcsolatok. Ezek áttetszősége, „látható” megnyilvánulásformája annyi de annyi, hogy csupán néhány vállalt momentum villantható föl belőle. Ezeket a köztességeket, képes beszédmódokat, terek és térhasználók intim viszonyait képezik le Hajnal László fotói is, melyeket számunk tartalmaz, s melyek Grenoble városában Berriat kerületével összevetésben kivételesen érzékenyen tükrözik az össze nem hasonlítható, de egymásra rimelhető jelenségeket és jelentéseket... Kutatásunk egy későbbi, teljesebb szakaszában mindezen kérdéskörökre még több ízben visszatérünk majd. Írásom ehol csupán azt a célt szolgálta, hogy jelezze: mennyire nehézkesen leírható, mennyire folyékonyan „megmarkolható” Terézváros társadalmi világa egykor és most...

Abrams, Philip, E.–Wrightley, A. (1978) *Towns and societies*. Cambridge: Cambridge University Press.

Adams, Robert–Millon, René–Armillas, Pedro (1988): Urban revolution. In: David L. Sills (ed.) *International Encyclopedia of the Social Sciences 16*. New York: The McMillan Company & Free Press.

Ansari, Ghaus–Nas, Peter J. M. (eds.) (1983): *Town-talk. The dynamics of urban anthropology*. E. J. Brill, Leiden.

Basham, Richard (1978): *Urban anthropology. The cross-cultural study of complex societies*. Palo Alto: Mayfield Publishing Company.

région. *Experiments*, Vol. 1. 71–84.; Lásd még *Regió*, 1992/3: 61–71.

Bodó Julianna–Bíró A. Zoltán (1993): Szimbolikus térfoglalási eljárások. *Antropológiai Műhely 1/2*. 57–86.

Bott, Elizabeth (1957): *Family and social network*. London: Tavistock.

Bourdieu, Pierre (1985): Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának értelmezéséhez. *Szociológiai Figyelő, 1:7–22*.

Bóhm Antal (1998): Terézváros a rendszerváltozások eleven tanúja. In Szabó Ferenc szerk. *Terézváros Budapest szívében*. Budapest: Terézváros Művelődési Közalapítvány, 63–67.

Breitborde, Lawrence B.–Glasser, Irene (eds.) (1996): *Urban anthropology in the 1990's: a collection of syllabi and an extensive bibliography*. Society for Urban Anthropology. Washington D.C.: American Anthropological Association.

Childe, V. Gordon (1950): The urban revolution. *Town Planning Review 23:3–17*. *City and Society*. Washington D.C.: American Anthropological Association, (web-forrás): <http://www.ameranthas-sn.org/suapubs.htm>

Chrisman, Noel J.–Friedl, John (eds.) (1975): *City ways: a selective reader in urban anthropology*. New York: Thomas Y. Crowell.

Collins, Thomas W., (ed.) (1980): *Cities in a larger context*. Southern Anthropological Society Proceedings 14. Athens: The University of Georgia Press.

Cséfalvy Zoltán (1987): *A szociálgeográfia új útjai*. Népművelési Intézet, Szociográfiai Füzetek, 64 p.

Cséfalvy Zoltán (1989): „Vissza a régiókhoz”. Vázlatok egy alternatív településpolitikához. *Mozgó Világ, 7:23–29*.

Cséfalvy Zoltán–Pomázi István (1990): Az irányított dzsentifikáció egy budapesti program példáján. *Területi Kutatások 9:27–39*.

Cséfalvy Zoltán–Elisabeth Lichtenberger (1995): Piac és önkormányzat a rendszerváltás után. In: Lichtenberger–Cséfalvy–Paal *Várospusztulás és városfelújítás Budapesten*. Az átmenet trendjei 2. Budapest: Magyar Trendkutató Központ, 50–75.

Derrida, Jacques (1998): *Disszemináció*. Pécs: Jelenkor, 287.

Dövényi Zoltán–Kovács Zoltán (1998): Terézváros helyi társadalmá. In: Szabó Ferenc (szerk.) *Terézváros Budapest szívében*. Budapest: Terézváros Művelődési Közalapítvány., 161–190.

Duncan, Beverly–Duncan, Otis Dudley (1957): *The Negro population of Chicago: A study of residential succession*. Chicago: University of Chicago Press.

Espaces et sociétés. 1995, No. 78. *Méthodes et enjeux spatiaux*. Paris: L'Harmattan.

Fleischer Tamás (2002): A közlekedés után van? Előadás az „Andrássy út és vidéke – Világörökség a Terézvárosban” c. vitaest-sorozatán. Budapest: Magyar Nők Szövetsége.

Foster, George M.–Kemper, Robert V. (eds.) (1974): *Anthropologists in cities*. Boston: Little Brown.

Fox, Richard G. (1977): *Urban anthropology. Cities in their cultural settings*. New-Jersey: Prentice-Hall.

Gábor Eszter (2002): *Andrássy út*. Városháza, „A mi Budapestünk” sorozat, Budapest.

A. Gergely András (1989): Etnikum – hagyomány – civil társadalom. *Tér és Társadalom, 1:17–29*. p.

A. Gergely András (1990): Másodelemzés. Városi és nemzetiségi lét magyarok és jugoszlávok körében. *Tiszatáj, 6: 54–74*. p.

A. Gergely András (1991): Önkormányzat, polgári jog, helyi onszerveződés. *Juss, 2*.

A. Gergely András (1993): A civil társadalom hazai irodalmából. *Politikatudományi Szemle, 1: 171–182* p.

A. Gergely András (1993): *Urbanizált mehek, avagy a helyi társadalom*. Budapest: MTA PTI, 128 p.

A. Gergely András (1994): Rendszerváltás és makrostruktúra. In: Várnai Györgyi (szerk.) *Kormány a mérlegen. A magyar kormányzat 1990–1994*. Korridor kötetek, 1994. 54–77. p.

A. Gergely András (1995): A térszerveződés szimbolikus üzenetei. In: *Tér, idő, határ és átmenet. (Politikai antropológiai tanulmányok)*. MTA PTI Etnoregionális Munkafüzetek, No. 86:43–61.

A. Gergely András (1999): „Koccsások és koccintások”. A sebesség és erőszak igazságértéke. In: Kézdi Nagy Géza (szerk.) *Menyeruwa. Tanulmányok Boglár Lajos 70. születésnapjára*. ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszék Évkönyve, Szimbózis 8: 262–275.

Gmelch, George–Zenner, Walter P. (eds.) (1996): *Urban life. Readings in urban anthropology*. Prospect Heights: Waveland Press.

Goffman, Erving (1959): *The presentation of self in everyday life*. (Magyarul: A mindennapi élet szociálpszichológiája. Budapest: Osiris)

Goode, Judith–Eames, Edwin (1996): An anthropological critique of the culture

Battegay, Alain (2004): De quelles analyses culturelles avons-nous besoin? In: Battégay, Alain–Barou, Jacques–A. Gergely András (eds.) *La ville, ses cultures, ses frontières. Démarches d'anthropologues dans des villes d'Europe*. Paris: L'Harmattan, 53–66.

Bausinger, Hermann (1982): *Az újrarajzolt nép. Válogatott tanulmányok*. Budapest: ELTE BTK Folklor Tanszék, Folcloristica 7.

Bausinger, Hermann (1995): *Népi kultúra a technika korszakában*. Budapest: Osiris–Századvég.

Beluszky Pál (1992): Budapest és a modernizáció kihívásai. *Tér és Társadalom, 3–4:15–54*.

Bernstein, Richard J. (1992): *The New Constellation: The Ethnical–Political Horizons of Modernity/Postmodernity*. Cambridge: MIT Press.

Bíró A. Zoltán (1994): Nagy és Kis Torténetek. 2000/5:7–10.

Bíró A. Zoltán–Oláh Sándor (1993): Emlékmű – jelkép – identitás. (Esettanulmány egy emlékmű újjáépítéséről). *Antropológiai Műhely 1/2*. 87–103.

Bíró A. Zoltán–Bodó Julianna (1993): La pratique d'édification culturelle d'une

- of poverty. In: Gmelch, George-Zenner, Walter P. (eds.) (1996): *Urban life. Readings in urban anthropology*. Prospect Heights: Waveland Press.
- Gutkind, Peter, C. W. (1973): Bibliography on urban anthropology. In: Southall, Aidan (ed.) *Urban anthropology. Cross-cultural studies of urbanization*. London and New York: Oxford University Press, 425–489.
- Gutkind, Peter (1985): Városantropológia. In: Béládi László szerk. *Fejlesztés-tanulmányok 7*. Budapest: ELTE ÁJK-MTA Szociológiai Kutató Intézet, 234–305.
- Gyáni Gábor (1995): Hétköznapi Budapest. (A város arcai sor.) Budapest: Városháza.
- Gyáni Gábor (1995): Etnicitás és akkulturáció - a századfordulós Budapesten. *Regio*, 1995/6: 101–113.
- Gyáni Gábor (1998): Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940. Budapest: Új Mandátum.
- Gyáni Gábor (1999): Folytonosság és átalakulás a budapesti elit- és tömegkultúra múltjában. In: Gyáni Gábor–Pajkossy Gábor (szerk.) *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 171–183.
- Gulick, John (1973): Urban anthropology. In John J. Honigman, (ed.) *Handbook of Social and Cultural Anthropology*. Chicago: Rand McNally and Company.
- H.Sas Judit (2003): A „C” villa története. In: *Közelmúlt*. Budapest: Új Mandátum, 123–208.
- Halpern, Joel Martin (1974): *Urban anthropology: an introductory bibliography*. Monticello: Council of Planning Librarians.
- Hanák Péter (1984): „1898”. *Medvetánc*, 2–3.
- Hanák Péter (1988): *A Kert és a Műhely*. Budapest: Gondolat.
- Hanák Péter (1998): Bérház a körúton. *Budapesti Negyed*, 4. Elektronikus forrás: <http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/22/111-122.html>
- Hannerz, Ulf (1969): *Soulside: Inquiries into ghetto culture and community*. New York: Columbia University Press.
- Hannerz, Ulf (1980): *Exploring the city. Inquiries towards an urban anthropology*. New York: Columbia University Press.
- Hannerz, Ulf (1988): Elmélet az antropológiában: Szép-e a kicsi? In: Hofer Tamás–Niedermüller Péter (szerk.) *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 101–106.
- Hofer Tamás (1984): Történeti antropológia. Konferencia-bevezető. Antropológiai írások, 8–10. sz., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 7–19.
- Hofer Tamás–Niedermüller Péter (szerk.): *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport–OSZK Magyarságkutató Csoport, 101–106.
- Horváth M. Tamás (1992): A hatalom megosztottsága. *Tér és Társadalom*, 179–199.
- Katus László (1999): Szlovák politikai és társadalmi élet Budapesten a dualizmus korában. In: Gyáni Gábor–Pajkossy Gábor (szerk.) *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére*. Debrecen: Csokonai, 137–151.
- Kemper, Robert V. (1975): Directory of urban anthropologists. *Urban Anthropology* 4: 73–106.
- Kemper, Robert V. (1991a): Urban anthropology in the 1990's: the state of its practice. *Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development* 20: 211–223.
- Kemper, Robert V. (1991b): Trends in urban anthropology research: an analysis of the journal *Urban Anthropology*, 1972–91. *Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development* 20: 373–384.
- Kemper, Robert V. (1993): Urban anthropology: a guide to U.S. and Canadian dissertations. *Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development* 22: 1–229.
- Kemper, Robert V.–Jack Rollwagen (1995): Urban anthropology. In: Ember, Melvin–Levinson, David (eds.) *Encyclopedia of Cultural Anthropology*. Lakeville: American Reference Publishing.
- Klein Rudolf (1994): Keresztények számára már érthető, zsidók számára még emészthető...: A pesti zsinagógák az első imaházaktól a templomig. *Budapesti Negyed*, 2. Elektronikus forrás: <http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/02/klein.html>
- Kracht, Benjamin–Kemper, Robert V. (1991): Directory of urban anthropologists. *Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development* 20: 225–360.
- Kracht, Benjamin–Kemper, Robert V. (1991): The journal *Urban Anthropology*: an index of its first twenty years. *Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development* 20: 385–553.
- Krockow, Christian Graf von (1990): Adalékok az azonosságutadat antropológiájához és szociológiájához. *Szociológiai Figyelő*, 2: 63–74.
- La liberté et l'ordre social. Boudry-Neuchâtel, 1969. Éditions de la Baconnière.
- (la) Manche, Denis (2001): L'écriture ethnologique: le visible organisé. (web-forrás:) <http://www.chez.com/anthropologie/article-1.htm>
- (la) Manche, Denis (2001): Une ethnologie de l'art d'habiter est-elle envisageable dans grand ensemble HLM? (web-forrás:) <http://www.chez.com/anthropologie/article-2.htm>
- Laplantine, François (1996): La description ethnographique. Paris: Nathan.
- Létay Miklós (1998): A Terezváros története 1873-ig. In: Szabó Ferenc (szerk.) *Terezváros Budapest szívében*. Budapest: Terezváros Művelődési Közalapítvány, 19–34.

- Lewis, Oscar 1968 *La Vida: a Puerto Rican family in the culture of poverty – San Juan and New York*. New York: Vintage books.
- Lichtenberger, Elisabeth–Cséfalvay Zoltán–Paal, Michaela (1995): *Várospusztulás és városfelújítás Budapesten. Az átmenet trendjei 2*. Budapest: Magyar Trendkutatató Központ.
- Lynch, Kevin: *Image de la Cité*. Paris: Dunod.
- Marks, Carol (1991): The urban underclass. *Annual Review of Sociology* 17: 445–66.
- Mayer, Adrian (1966): The significance of quasi-groups in the study of complex societies. In: Banton, Michael (ed.) *The social anthropology of complex societies*. London: Tavistock.
- Merry, Sally Engle (1981): *Urban danger: life in a neighbourhood of strangers*. Philadelphia: Temple University Press.
- Mészáros András (1999): *Idő által homályosan*. Pozsony: Kalligram, 19–21.
- Mitchell, Clyde (1969): *Social networks in urban situations*. Manchester: Manchester University Press.
- Musto, Stefan A. (1883): Búcsú Budapesttől? *Mozgó Világ*, 2: 3–14.

Nas, Peter J. M., (ed.) (1993): *Urban symbolism*. New York: Brill, Leiden.

Niedermüller Péter (1984): Városi antropológia: történeti megközelítések. In: Hofer T. (szerk.) *Történeti antropológia*, 97–105.

Niedermüller Péter (1987): Irányzatok és módszerek a néprajzi szokáskutatásban. In: *Népi kultúra – Népi társadalom* XIV:291–315.

Niedermüller Péter (1994): A város: kultúra, mitosz, imagináció. *Mozgó Világ*, 5:5–17.

Nyíri J. Kristóf (1986): *Európa szélén*. Budapest: Kossuth.

Orbán Jolán (2000): A stilus – a ritmus többese. In: *Déli felhő. Jacques Derrida írásaiból*. 2000/1:113.

Palmer, Frederick (1994): Buda és Pest. Budapesti Negyed, 4. Elektronikus forrás:

Városantropológia

Ráday Mihály (1998): Terézváros városvédő szemmel. In: Szabó Ferenc (szerk.) *Terézváros Budapest szívében*. Budapest: Terézváros Művelődési Közalapítvány, 87–92.

Redfield, Robert (1947): The folk society. *American Journal of Sociology* 52: 293–308.

Ricoeur, Paul (2000): Politikai nyelv és retorika. In: Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt (szerk.) *Szövegváltozatok a politikára*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, 53–62.

Rollwagen, Jack R. (1991): *Urban Anthropology. A personal history*. Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development 20: 200–11.

Rotenberg, Robert–McDonogh, Gary (eds.) (1993): *The cultural meaning of urban space*. Westport Bergin & Garvey.

S. Nagy Katalin (1997): Szinlelt kapitalizmus. Kosmetikázás a Terézvárosban. In: Szabó Márton (szerk.) *Szövegvalóság: írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 333–344. p.

S. Nagy Katalin (2000): A Hunyadi tér három arca. In: Spéder Zsolt–Tóth Pál Péter (szerk.) *Emberi viszonyok*. Cseh–Szombathy László tiszteletére. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég, 281–289.

Saad József (2002): Közös oroksgunk: az önkormányzat vagyona és a polgár érdeke. Előadás az „Andrássy út és vidéke – Világörökség a Terézvárosban” c. vitasorozatán. Budapest: Magyar Nők Szövetsége.

Sanjek, Roger (1990): Urban anthropology in the 1980's: a world view. *Annual Review of Anthropology* 19: 151–86.

Sjoberg, Gideon (1960): *The preindustrial city*. New York: Free Press.

Southall, Aidan, (ed.) (1973): *Urban anthropology: cross-cultural studies of urbanization*. New York: Oxford University Press.

Szakál Gyula (2002): *Vállalkozó győri polgárok 1870–1940*. Sikeres történeti modellváltás. Budapest: L'Harmattan.

Szántó Diana (2001) *Le quartier Terézváros a Budapest*. In: Projet „l'interculturalité dans la ville”. Kutatási terv, Budapest-Grenoble, kézirat.

Táll Éva (1998): A kereskedelem „utcai es terei”. In: Szabó Ferenc (szerk.) *Terézváros Budapest szívében*. Budapest: Terézváros Művelődési Közalapítvány, 49–62.

Táll Éva (1998): Városatyák az üzletember szemével. In: Szabó Ferenc (szerk.) *Terézváros Budapest szívében*. Budapest: Terézváros Művelődési Közalapítvány, 49–62.

Tönnies, Ferdinand (1963) [1887]: *Community and society*. New York: Harper and Row. (Magyarul: In: *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat.)

Turgeon, Laurier (1998): L'état des entre-lieux. In: Turgeon, Laurier (dir.) *Les entre-lieux de la culture*. L'Harmattan, Paris – Les Presses de l'Université Laval, 20–23.

Vélez-Ibanez, Carlos G. (1986): A mitosz használata a marginalitásban. In: Lammel Annamária–Niedermüller Péter (szerk.) *Folklor – Kultúra – Társadalom*. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 61–70.

Vélez-Ibanez, Carlos G. (1988): A marginalitás mitoszai. *Kultúra és Közösség*, 4:106–112.

Vidor Ferenc (1994): *Az építészetin innen és túl* Budapest: Gyorsjelentés Kiadó.

Virilio, Paul–Lotringer, Sylvere (1993): *Tiszta háború*. Budapest: Balassi Kiadó–BAE Tartóshullám.

Virilio, Paul (2002): *Az információs bomba*. Budapest: Magus Design Studio.

Ware, Carolyn (1935): *Greenwich Village, 1920–1930*. New York: Harper and Row.

Warner, W. Lloyd (1963): *Yankee City*. New Haven: Yale University Press.

White, Anthony G. (1975): *Urban anthropology: a selected bibliography*. Monticello: Council of Planning Librarians.

Whyte, William Foote (1943): *Street corner society*. Chicago: University of Chicago Press. (Magyarul: *Utcasarki társadalom*. Budapest: Új Mandátum).

Wirth, Louis (1938): Urbanism as a way of life. *American Journal of Sociology* 44: 1–24.

40
K É K

<http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/04/palmer.html>

Park, Robert E.–Burgess, E. W. (szerk.) (1925): *The city*. Chicago: University of Chicago Press.

Patočka, Jan (1963): *Le monde naturel comme problème philosophique*. Nijhoff: The Hague.

Patočka, Jan (2001): *Európa és az Európa utáni kor* Pozsony: Kalligram.

Paul-Lévy, Françoise–Ségaud, Marion (1983): *Anthropologie de l'espace*. Paris: Centre Pompidou.

Peck, Richard (1974): *Urban Studies: a research paper casebook*. New York: Random House.

Press, Erwin–Smith, M. Estelle (eds.) (1980): *Urban place and process: readings in the anthropology of cities*. New York: McMillan.

Előszó

Az itt olvasható dolgozat eredetileg az ELTE Bölcsészettudományi Kara Kulturális Antropológia tanszékének Városantropológia szemináriumára készült, 2000-ben. Így ez az írás az akkori állapotokat tükrözi, melyek minden bizonnyal sok szempontból megváltoztak azóta, például a MAZSI-HISZ rabbitestületének tiltakozását kiváltó *Status quo ante Zsidó Hitközség* újraalakításával kapcsolatosan, amelynek egyik vezetője Köves Slomó, akit az eredeti dolgozat megírása óta – illesztis vendégek gyűrűjében – rabbi-

tudtam meg a zsidóságról és a chábád mozgalomról. Az, hogy szívélyesen fogadtak a bócherok, nem kis részben köszönhető annak, hogy unokatestvérem, Köves Slomó, szintén bócher a jesivában és egyben a programok egyik szervezője is.

Bevezető

1998-ban kezdte meg a működését Budapesten a Vasvári Pál utcai Sász Chevra lubavicsi zsinagógában a Pesti Jesiva. Az intézményt Oberlander Baruch rabbi hozta létre és irányítja az-

Bethlenfalvy Ádám

Bölcsesség, értelem, tudás

A Chábád¹ Lubavics Budapesten

41
K É K

vá avattak. Mivel az utóbbi időben nem volt módom kutatni a lubavicsiak tevékenységeit, így nem kezdtem bele a teljes dolgozat átírásába.

Adataimat ehhez a dolgozathoz 2000 februárjában kezdtem el gyűjteni. Munkámat nagyban befolyásolta az a tény, hogy ezelőtt nem voltak mélyebb ismereteim a zsidó életről, a Chábádról és az ezekkel foglalkozó irodalomról. Ezért a dolgozatom alapját képező információkat elsősorban kötetlen beszélgetések során, résztvevő megfigyeléssel² és néhány mélyinterjúból merítettem. Igyekeztem beépíteni dolgozatomba a zsidósággal, és elsősorban a chaszidizmussal foglalkozó szakirodalmat is. A chábád mozgalomról fellelhető irodalom nagy részét a Chábád Lubavics Zsidó Oktatási és Nevelési Egyesület adta ki, ezeket is használtam a munkám során. A Jesivában tanulóként voltam jelen és ezért tanáromtól Meir Simon Moscovitz-tól, a Jesiva bócherjétől³ is sokat

óta is. Jelenleg tizenhárom bócher tanult és tanít a Jesivában. A fiatalok közül többen túl vannak a többszintes rab-bivizsga néhány fordulóján. Ebben az épületben működött valamikor a Budapesti Talmud Egylet, a Sász Chevra, amely egy hitközségi támogatás nélkül működő oktatási intézmény volt (Zsidó lexikon, 1929:158). Oberlander rabbi célja a Jesiva létrehozásával „a magyarországi zsidóság szellemi életének felvirágoztatása és a magyarországi jesivák hagyományainak újjáélesztése”.⁴ Dolgozatom célja az, hogy bemutassam ezt a csoportot és azt a problémakört, aminek középpontjában a tevékenységük áll. Foglalkozom a tanulás és tanítás kérdéseivel, avval, hogy kik és miért járnak a Vasvári utcába, illetve vizsgálom a nemzeti identitás kérdését is.

Ahhoz azonban, hogy megértsük a chábád lubavics mozgalom jelenlegi helyzetét és működését, elengedhetetlen, hogy megismerkedjünk a múltjával.

A chaszidizmus megalapítójaként tartják számon a Báál Sém Tov³-ot (1698–1760), aki tanításaiban az értelemmel szemben az érzelmre helyezte a hangsúlyt, beszélt az isteni szikra jelenlétéről minden létezőben és cselekvésben,⁶ ezzel a kevésbé tanult zsidók számára is megközelíthetővé tette az isteni dolgokat, és „az örömben való megtisztulást tekintette a vallásos élet céljának” (Rékai 1997:15). Piekarz a chaszidizmust mint „socio-religious” mozgalmat írja le, amelynek a közép-pontjában a cádik⁷ áll. Dov Ber rabbi,

Rebbe alapította százkét évvel ezelőtt az első lubavicsi jesivát. A hatodik Rebbe költözött át Amerikába és alkalmazkodva a környezethez, modernebbre cserélte a hagyományos öltözetet. Végül Rabbi Menáchem Mendel Schneerson, a hetedik lubavicsi Rebbe vette át apósától a közösség vezetését. Ekkor vált a zsidóságuktól eltávolodott zsidók oktatása kulcsfontosságúvá. A Rebbe irányítása alatt terjedt el a mozgalom a világ több pontján és lett az egyik legnagyobb ortodox⁹ csoport, 250.000-300.000 követővel világszerte.¹⁰

A tanulásnak és tanításnak fontos szerepe van a hagyományos zsidó életben. Ez különösen igaz az „újjaéledő” közösségek esetében is. Papp Richárd beszámol arról, hogy a Bethlen téri közösségben a vallásos élethez visszatérő fiatal „egyes öregektől tud külön-külön tanulni, szinte mindenkinek akad egy-egy öreg mestere, aki a zsinagógán kívül is tanítja – többnyire otthonában – fiatal tanítványát” (Magyar zsidó revival? 2000:22). Danzger szerint a jesivák és a nyári táborok szerepe kulcsfontosságú a visszatérők 'zsidó életre' való tanításban (1989:45).

42 K É K

közismertebb nevén a mezericsi mágid is a kor egyik híres cádikja volt. Nála tanult Snéur Zalmán rabbi (1745–1813), a chábád mozgalom megalapítója. Születése napján, Naftali Kraus leírása szerint, a Báál Sém Tov azt mondta, hogy „új lélek szállt le a világra, aki majd a Tannal világítja be és odaadóan szolgálja a zsidóságot és a chaszidizmust” (Kraus 1991:9).

A „bölcesség, értelem és tudás” szavak héber megfelelőiből alkotott abbreviatura, a chábád, egy olyan mozgalmat takar, amely nagy hangsúlyt fektet a megértésre, a tanításra. Az Alter Rebbe, ahogy a lubavicsiak nevezik a mozgalom alapítóját, a mezericsi mágid megbízásából *Sulchán Áruchot*⁸ szerkesztett, majd megírta a *Tánját*, amely „a chaszid felfogás máig legfontosabb összefoglalása” (Rékai 1997:17). A fia helyezte át a mozgalom központját Lubavicsba, abba a kis ukrán faluba, amelynek neve a csoport állandó jelzőjévé vált. Az ötödik lubavicsi

A Chábád Magyarországon

Oberlander Baruch rabbi 1989-ben érkezett Magyarországra a Rebbe küldöttjeként. Hét évvel ezelőtt lett a Vasvári utcai zsinagóga vezetője és két éve működteti a Pesti Jesivát. Az oktatási intézmény programok egész sorát kínálja. Tartanak délutáni előadásokat a legkülönbözőbb témákban, péntek esténként vacsorát adnak, programokat szerveznek az ünnepekre, de csinálnak nyári táborot gyerekeknek és felnőtteknek is. Ezeket a programokat a saját újságaikban, az *Egységben* és a *Gut Sábészben*, továbbá programmagazinokban, például a *Pesti Estben* is hirdetik.

Köves Slomó elmondása alapján a Jesiva működésének célja, hogy minél több „elveszett” zsidóban keltsék föl az érdeklődést saját zsidósága iránt, és tanítsák, bevezessék a vallási, a „zsidó életbe” azokat, akik érdeklődnek gyökereik iránt. A lubavicsiak szemszögéből mindenki zsidónak számít, akinek az édesanyja zsidó, ez az egyetlen szempont. Gyakran kerül szóba mindenféle beszélgetés alatt a „zsidó lélek”,¹¹ ami a zsidóság egységének és isteni küldetésének központi eleme. Ezen célok elérésnek egyik fontos eleme az oktatás.

Tanulás és a Chábád

A chábád, ahogy azt a rövidítést alkotó szavak is sejtetik,¹² nagy hangsúlyt fektet az oktatásra. A Rebbe¹³ megragadott minden lehetőséget arra, hogy a tanítás fontosságát hangsúlyozza,¹⁴ sőt ezt minden zsidó kötelességének is tekintette. Egyik szombati beszédében kifejti, hogy minden zsidónak törekednie kell arra, hogy összehozzon egy shiurt, egy lehetőleg tíz főből álló tanuló csoportot, ahol megosztja tudását a Toráról másokkal. Ez vonatkozik a gyerekekre, férfiakra és asszonyokra egyaránt.¹⁵ A Pesti Jesiva által kínált programok nagy része a tanításhoz kapcsolódik. A hét szinte minden napján tartanak délutáni előadásokat és ezekre bárki beülhet. Emellett vannak, akik egyénileg tanulnak egy-egy bócherrel, külön megbeszélte időpontokban.

A tanulás sok szempontból vonzó kapcsolódási pont lehet a zsidóságuk iránt érdeklődőknek. Egyik interjúalanyom a lubavicsiak egyik vonzerejének nevezte a „kötelezettségek nélküli tanulás” lehetőségét. Az, hogy tanul az ember, nem jelenti azt, hogy a zsidó élet szabályait is be kell tartani. Mégis fel lehet tenni a kérdéseket, bővebb ismereteket lehet szerezni a zsidó világról, a zsidó nép történetéről és akár

héberül is meg lehet tanulni. Betekintést nyerhet a zsidó életbe a diák anélkül, hogy aktívan részt venne a közösség életében. Természetes sok tanuló vesz részt a Jesiva által szervezett közösségi eseményeken is, de ez nem kötelező.

A tanulás másik fontos velejárója, hogy csoporton belüli identitást ad azoknak, akik részt vesznek a közösségi életben is. Arra a kérdésemre, hogy ők miért vannak itt, szombat esti beszélgetések¹⁶ során sokan mondták, hogy azért, mert „ők itt tanulnak”. Ugyanezt a meghatározást hallottam a böcherektől is, amikor megkérdeztem valakiről, hogy kicsoda. Talán a zsidóságával való viszony jellemzésében sokak számára a külvilág felé is könnyebben vállalható szerep a tanulóé. Különösen azért, mert a fiatalok nagy része amúgy is tanul valahol. A tanuló „szerepe” számomra is több szempontból ideális kapcsolatot biztosított. Egyfelől sokat tudhattam meg a zsidóságról és a chábádról tanult és a vallását gyakorló tanuló társamtól, másrészt a közösség számára teljesen hétköznapi szerepben vehettem részt az eseményeken.

A tanulás azonban nem csak egy eszköz a zsidók bevonására a közösségi életbe, hanem cél is, mivel ez is egy micvé.¹⁷ Természetesen sokan a közösségi eseményekre mennek el először és aztán kezdenek tanulni.

Kérdés azonban, hogy a tanulásnak mi a következménye, hogy a közösségi életben résztvevő társ lesz-e fokozatosan a tanulókból. Danzger szerint a zsidó identitás kialakulása könnyen a vallásosság kialakulását hozhatja magával (1989:333). Az egyértelmű mindenesetre, hogy a zsidó életbe bevezető utak egyike a tanulás.

A Szombat

Mint azt már korábban is említettem a jesivának több ünnephez kapcsolódó közösségi programja is van. Az egyik ilyen állandó program a szombatot

köszöntő szertartás utáni vacsora. Ez abban a helyiségben zajlik, ahol egyébként tanulnak a böcherek. Az imából érkezőket megterített asztalok várják. Amikor megtelik a terem – körülbelül ötven-hatvan ember fér itt el – akkor a böcherek irányításával elkezdődik az éneklet, amit tapssal kísérek. Három-négy dal és a kiddus után következik a kézmosás és a megfelelő áldások után az első fogás. A négy fogás között énekek, valamilyen eseményhez vagy a hetiszakaszhoz¹⁸ kapcsolódó beszédek hangzanak el. Az egész vacsora eltart többnyire két-három órán át, bár közben van jövés-menés, vannak, akik később jönnek és olyanok, akik korábban mennek el. Fontos eleme ezeknek a vacsoráknak a kötetlen beszélgetés. Itt nincs szükség a tanuló-tanár szerepre, lehet nyugodtan beszélgetni. A böcherek általában megkeresik azokat az embereket is, akik első alkalommal jöttek el és beszélgetnek velük.

A nagyobb időközönként rendezett Goldmark termi péntek esték koreográfiája lényegében megegyezik a Vasvári utcai vacsorákkal, ám éppen a nagy létszám miatt – ez jelenthet akár több száz főt – a böcherekkel folytatott személyes beszélgetések maradnak ki.

Moscowitz Meir Simont kérdeztem arról, hogy miért csinálják ezt a vacsorát. „Mindig jó együtt lenni és enni és énekelni és táncolni, de ennél több van a dologban, egy üzenet, hogy legyen mindenkinek egy sábesz 'experience'. Nekem ez megvolt otthon, de itt rengeteg ember van, aki nem látott, tapasztalt még ilyet.”

A Purim két estéje

Lehetőségem volt részt venni a Pesti Jesiva által szervezett Purimon,¹⁹ amelynek első estéjén a Goldmark termében 'Abszolút Purim' címmel ren-

deztek bált, második estéjét pedig szűkebb körben, a Vasvári utcában ünnepelték. Az első estén több százan voltak jelen és élő zene (szintetizátor) kísérte az ünnepet. Volt svédasztal és lehetett koktélokot venni, ezeket a böcherek keverték. Purimkor négy micvét kell teljesíteni, ezek közül az egyik a megila²⁰ meghallgatása. Egy színpad mögötti szobában az este során többször is felolvasták a megilat, aki akarta, meghallgathatta. Eszter történetét adták elő a böcherek a színpadon is, így aki nem teljesítette a micvét, az is hallhatta a történetet. Az este folyamán volt még éneklet, és mi-

után skót jelmezben visszatértek a böcherek, volt tánc is. Természetesen a férfiak és a nők külön táncoltak. A Pesti Jesivát eddig nem ismerők körében a következő kép alakult ki a böcherekről: vidám, hangoskodó, jókedvű fiatalok.

A Vasváriban töltött második este sok szempontból más volt. Sokkal nyugodtabb, sokkal személyesebb multság volt, nem ők mutatták magukat valamilyennek, hanem inkább a vendégeket kérdezték, mit csinálnak, hogy állnak a zsidósággal. A jelenlévő fiatalokat Oberlander rabbi kikérdezte tanulmányaikról, majd később, amikor már fölálltunk az asztaltól, a személyesebb kérdések kerültek előtérbe.

Az est során számos történet hangzott el. Ezek elsősorban a purimhoz kapcsolódtak, de voltak történetek, amelyek az összetartozás fontosságát és a zsidó lélek különlegességét hangsúlyozták. Számomra azért volt érdekes ez a két este, mert egyfelől kide-

rült az, hogy miként reprezentálják magukat a Jesiva tanulói, másrészt, hogy mi az, ami érdekli őket a vendégeikről.

Kik a Vasvárisok?

Izgalmas kérdés volt a számomra, hogy kik járnak a Sász Chevra zsinagógába és miért oda mennek. A zsinagógának természetesen volt egy közössége már azelőtt, hogy Oberlander rabbi odament, de „a változás erőteljes” – mondja Karády Gábor²¹ rasekól,²² utalva arra, hogy sokan követték a rabbit

Városantropológia

nem a melankólia, a mélabú és a depresszió a jellemző, mint más helyeken”. Arra a kérdésemre, hogy szerinte miért járnak ide az emberek, több okot is felsorolt. „Sokan a társaság kedvéért jönnek ide, hogy jól érezzék magukat. Van egyfajta transzcendenciakeresés. Az is fontos szempont lehet, hogy ebben a templomban nem nézik ki az embert, ha nem ismeri az ima menetét, sőt bement a rabbi az oldalszámokat, hogy lehessen követni”. Kérdéseimre gyakran kaptam ezzel a véleménnyel egybehangzó választ. Volt, aki azt mondta, hogy könnyű itt barátkozni, beszélgetni emberekkel, volt, aki kimondottan egy régi osztálytársát vagy barátját követte ebbe a zsinagógába.

A péntek esti imákon résztvevők nagy része fiatal. A magyarok mellett mindig vannak Magyarországon tanuló izraeli diákok is. Köves elmondta, hogy sokan csak egy-egy alkalomra jönnek, nem rendszeresen járnak a zsinagógába. Szerinte alapvetően három okból járnak hozzájuk az emberek. Az egyik az autentikus forrás, az, hogy olyan emberek vannak ott, akik tartják az összes parancsolatot. A második ok a szimcha, az öröm, az életteljes vallásosság, az például, hogy sok éneklés van a szertartásban. Végül pedig a fiatal társaság. „Sokkal szívesebben jönnek a fiatalok, ha látják, hogy sokan vannak az ő korosztályukból”, mondja Köves. Ezt jelenleg azzal oldják meg, hogy ott vannak a jesiva böcherek. Ez egyfajta „mesterséges újjaelésztés”, ahogy Shlomó fogalmazott, de azt remélik, hogy idővel magyar fiatalok fogják „tartani a frontot”.

Danzger 1989-ben megjelent könyvében azt a kérdést feszegeti, hogy miért az ortodoxiához térnek vissza azok a zsidók, akik újra felfedezik a hitüket. Arra a megállapításra jut, hogy fontos szerepe volt a '60-as, '70-es évek etnikai identitás-keresésének abban, hogy ilyen nagy számban tértek

vissza a zsidók az ortodoxiához. A zsidóságnál az identitás kialakulása vallási vonzatokkal is jár és a chaszidizmus szellemisége sok szempontból nem állt távol az akkori fiatalok világszemléletétől²³ – írja Danzger.

A Chabád és a nemzeti identitás

Mivel a Chabád Lubavics mozgalom követői a világ különböző pontjain élnek, kíváncsi voltam arra, hogy milyen a viszonyuk a nemzeti identitáshoz. „Először zsidó és csak aztán magyar vagy amerikai” kaptam a választ kérdésemre a jesiva böcherjeitől. A kóser étkezés és az egyéb előírások viszonylag szűk teret hagynak a különbözőségek megjelenésére, különösen egy kollégiumszerű együttélésnél. Ennél még izgalmasabb volt számomra a zsidóságon belüli identifikációjuk. „Számunkra nem létezik semmiféle jogos megkülönböztetés zsidó és zsidó között. Nincs 'ortodox' zsidó, vagy 'neológ', 'konzervatív' vagy vallástalan, vagy bármi más. Csak zsidók vannak, és pont (vagy felkiáltójel!). 'Elzárkózó zsidóság' – elszigetelt oázis a sivatagban – és 'aktív zsidóság'” írja Posner (1979:84), a lubavicsi honlapon is megtalálható *A zsidó gondolkodásmód* című könyvében. Az 'aktív' zsidóság alatt itt a lubavicsiakat érti, akik aktívan részt vesznek az oktatásban és az 'elvezett' zsidók felkutatásában. Köves is csak azokat az irányzatoknak tekinti zsidónak, amelyek követik a Sulchán Áruhot. Az irányzatok jelentőségét pedig a következő mondással jellemezte: „Ha van két zsidó, az legalább három véleményt jelent”.

Interjúalanyaimat is megkérdeztem, hogy lubavicsiaknak tartják-e magukat. Általában a válasz nemleges volt. Az egyik interjúalanyom, aki tartja az előírásokat, azt mondta, hogy ha máshova tartozó embereket kérdeznék, akkor azok biztos azt mondanák rá, hogy ő egy lubavicsnik, de ő nem tud mindent úgy tartani, ahogy a fiúk – a

44

K É K

ebbe a zsinagógába. Én elsősorban azokkal foglalkoztam, akik a lubavicsiak miatt kezdek el ide járni. Egy interjúalanyom elmondta azt a hosszú folyamatot, ahogyan ő a Vasváriba került.

Miután elkezdett érdeklődni a zsidóság iránt, elkezdett a lakásához legközelebb eső zsinagógába járni. Aztán ahogy fokozódott elhivatottsága és ezzel együtt tudása, kiderült, hogy a hely, ahova járt, sok szempontból nem felelt meg az előírásoknak, és többek között emiatt is összetűzésbe keveredett a közösség néhány tagjával. Barátja és ő ekkor már több olyan eseményen is részt vettek, amit Oberlander rabbi szervezett. A rabbi bevonta őket munkáiba, például ez a fiatalember rajzokat, grafikákat készített a kiadványokhoz. Végül sor került egy nagyobb összetűzésre abban a zsinagógában, ahová addig jártak, és akkor úgy döntöttek, hogy inkább a Vasváriba fognak járni. Szerinte sokkal jobb ennek zsinagógának a hangulata, „itt

bócherek – teszik. Az odajárók tehát elsősorban az előírások betartásával hozzák összefüggésbe a hovatartozást. Kérdés azonban, hogy azok a fiatalok, akik Oberlander rabbi segítségével jelenleg külföldön lubavicsi jesivákban tanulnak, hova fogják magukat sorolni, miután visszatérnek.

A nemzeti identitás kérdése inkább a másik oldalról merül fel. Gyakran azonosítják a lubavicsiakat az amerikai zsidókkal. „Teszik ezt azért, mert a mozgalom központja New Yorkban van és a lubavicsiak nagy része Amerikában él. Másrészt fontos szerepe van ebben a lubavicsiak nyilvánossággal való viszonyának.

Menóra a Nyugatnál

A Pesti Jesiva kapcsolata a nyilvánossággal alapvetően eltért az eddig megszokott magyarországi zsidó közösségektől.²⁴ Programjaikat a Pesti Estben hirdetik, két éve saját sátorral jelentek meg a Pepsi szigeten, menórát állítottak Chanukakor a város több forgalmas pontján. A www.zsido.com című honlapjukon terjedelmes anyagok találhatóak a zsidóságról. Ezek közül talán a menórák felállítására hozta leginkább előtérbe a lubavicsiakkal kapcsolatos élményeket.

A Pesti Jesiva forgalmas köztereken menórákat állított fel és esténként itt zajlott az ünnepelés. Arra a kérdésemre, hogy miért így ünnepeltek, azt a magyarázatot kaptam, hogy ez az ünnep lényegének a szellemiségében történt, hiszen a menóra feladata az, hogy hirdesse a csodát, és ne csak a zsidóknak, hanem a külvilág felé is.²⁵ Más közösségekhez tartozó interjúalanyaim viszont más szemszögből értelmezték ezt a helyzetet. „Ide jönnek ezek az amerikaiak, antiszemizmust szítanak, aztán majd fogják magukat és hazamennek. Mi magyar zsidók pedig itt maradunk és viselhetjük a következményeket” – mondta egy fiatal hölgy, amikor a menóráról kérdeztem. Egy ilyen válasz

rögtön felveti az identitás kérdését. Egyfelől a hölgy magát magyar zsidóként identifikálja, másrészt a lubavicsiakat amerikaiaként. A további beszélgetésből az is kiderült, hogy ezt a fajta nyilvánosságot ellentétnek tartja a hagyományos magyar zsidó viselkedéssel. „A magyar zsidó rejtőzködő, a zsinagógában vagy otthon éli meg zsidóságát és nem az utcán”. Ez az interjúalanyom tehát inkább amerikaiaként identifikálja azokat a magyar fiatalokat is, akik részt vettek az lubavicsiakkal az ünnepelésben. Mint láthatjuk a nemzeti identitás kérdésében komoly eltérés van a lubavicsiak és interjúalanyom nézetei között. Ez a nyilvánossághoz való viszony kapcsán került előtérbe.

Köves Slomó a következőket állítja a chanuka kapcsán felmerült kérdésekről: „Én teljesen biztos vagyok abban, hogy nem mi keltjük az antiszemizmust. Egy ilyen utcai esemény lehetőség az antiszemizmus kinyilvánítására, de nem miattunk lett az az ember antiszemita”. Arra a kérdésemre, hogy szerinte miért kelt ez mégis nemtetszést zsidók között, azt felelte, hogy itt régi félelmekről és beidegződésekről van szó. Slomó szerint nagyon fontos, hogy sok ember viszont úgy kerül kapcsolatba zsidóságával, hogy meglát a Nyugatnál egy menórát. Ez érzelmeket és gondolatokat indít el benne és foglalkozik azzal, hogy ő zsidó.

Amikor a lubavicsiak a hetvenes években Amerikában elkezdtek menórákat állítani a köztereken, más zsidó csoportok bíróság elé vitték az ügyet. A bíróság a szabad vallásgyakorlásra hivatkozva a lubavicsiak javára döntött. Magyarországon ez a probléma a zsidóságon belül megvitandó kérdések körében maradt. Ennek ellenére sok izgalmas kérdést vet fel. A vallás és a nyilvánosság, a közterület mint vallási tér problematikája a jövőben is vizsgálható kérdés marad.

Zárszó

A zsidóság nemzeti hagyományainak és identitásának kérdése egyik fontos szempontja marad a zsidósággal kapcsolatos vizsgálódásoknak. Azt remélem, hogy a jövőben részletesebb, konkrétabb vizsgálatokkal a kérdéskör bonyolultabb problémáinak megértéséhez is közelebb kerülhetnek.

Papp Richárd nyomán elkezdhetjük azt is vizsgálni, hogy *reviváról* van-e szó a Vasvári utcai közösség esetében. Az nyilvánvaló, hogy felpeszdukt a zsidó élet a Vasvári utcában, ennek részletes elemzése azonban még várat magára.

45
K É K

Jegyzetek

- 1 Általában, a magyar nyelvű kiadványokban – c – nélkül írják. Én a lubavicsiak publikációinak írásmódját követtem ebben a dolgozatban.
- 2 A tanulás mellett, amely általában heti két alkalmat jelentett, részt vettem a Jesiva által szervezett közösségi programokban. Sok péntek estén voltan jelen, mind a zsinagógában, mind az utána lévő összejevetelen, de részt vettem purimon, körülmetélésen, széder estén és annak előkészületein és más eseményeken is.
- 3 Jesivanövendék.
- 4 www.zsido.com
- 5 Rabbi Jiszrael Ben Eliezer, „az Isteni Név Tudója” (Rékai 1997:15) „a jó név birtokosa” (Huber 1995:32).
- 6 http://www.acs.ucalgary.ca/~elsegal/363_Transp/Orthodoxy/Hasidism.html
- 7 A chaszid közösség vezetője.
- 8 Szó szerint „terített asztalt” jelent, a háláchikus törvénykönyv megnevezése (Jólesz, 1987:215).
- 9 Olyan szempontból ortodox, hogy betartják az összes előírtat.

10 www.cti.itc.virginia.edu/~jkh8x/soc257/nrms/hasid.html

11 Ez különbözteti meg a zsidókat a nem zsidóktól, ezért is kulcsfogalom a lubavicsiak között. A zsidó lélek isteni eredetű és ezért felfelé törekszik, vissza az éghez (interjú Moscovitz M. Simon).

12 Hochmá – bölcsesség, bina – értelem, daát – tudás (Jolesz 1987:68).

13 Menáchem Mendel Schneerson, a lubavicsiak általában csak a Rebbe-ként említik.

14 A Rebbe születésnapján van Amerikában az Amerikai Oktatás Napja.

15 EACH JEW – A Student and Teacher of Torah In: Sichos In English.

16 A szombat köszöntése a közösségi ritusok sorába tartozik.

17 A zsidó törvények előírta cselekedet.

Városantropológia

Átvitt értelemben jócselekedet.

18 A Tórából minden szombaton felolvasnak egy szakaszt, ezt nevezik parasat ha savua-nak vagy hetiszakasznak.

19 Ez egy télvégi örömnépnep, annak emlékére, hogy Eszter királyné megakadályozta a perzsa birodalomban élő zsidók kiirtását.

20 Pergamenből, kikészített bőrből készült tekeres, amelyen Eszter könyvének története olvasható.

21 Papp Richárd: Kisvárdai öröksége. *Remény*, 3. évfolyam, 1. szám.

22 A közösség világi feje.

23 A vizsgálat Amerikában és Izraelben készült.

24 Akár vallási, akár más alapon (cionista) szerveződő közösségről legyen szó.

25 Ezért szokás a menórát az utca felőli ablakba tenni.

Bibliográfia:

Buber, Martin (1995) *Haszid történetek*. Budapest, Atlantisz.

Danzger, M. Herbert (1989) *Returning to Tradition: The contemporary Revival of Orthodox Judaism*. Berkeley: University of California Press.

Iványi Gábor *Sámuel Imája* – beszélgetés Oberlander Baruch rabbival. In: <http://www.zsido.com/>

Jolesz Károly (1987) *Zsidó hitéleti kislexikon*. Budapest: Egyetemi Nyomda.

Papp Richárd (2000) *Kisvárdai öröksége. Remény* 1:81–84.

Papp Richárd (2000) *Magyar zsidó revival?* Budapest: MTA Kisebbségkutató Műhely.

Piekzer, Mendel (1996) *Hasidism as a socio-religious movement*. In: Rapoport-Albert, Ada (szerk.) *Hasidism reappraised*. Portland: Valentine Mitchell and Co. Ltd.

Posner, Zalman I. *Zsidó gondolkodásmód*, 17. fejezet. In: <http://www.zsido.com/>

Rékai Miklós (1997) *A munkácsi zsidók „terített asztala”*. Budapest: Osiris.

Schneerson, Menáchem Mendel (5750) *EACH JEW – A Student and Teacher of Torah*. In: *Sichos in English*. New York.

Újvári Péter (szerk.) (1929) *Zsidó Lexikon*. Budapest.

46
K É K

A kutatásról

A DIÓDATA Szociológiai Kutató és Tanácsadó Iroda a Magyar Cirkuszművészetért Alapítvány megbízásából 2003. októberében szociológiai célvizsgálatot végzett a Fővárosi Nagycirkusz *Halló itt víziló* c. produkciójának látogatói körében. Munkánk annak az 1998. óta tartó sorozatnak volt része, amelyben – a pénzügyi lehetőségek változásait is figyelembe véve – az Ala-

zalekát kaptuk vissza, és adathiány miatt mindössze 9 kérdőívet találtunk feldolgozhatatlannak. A 300 feldolgozott kérdőívben hatszor találkoztunk a felajánlott tiszteletjegyet elhárító anonim megkérdezettekkel, 98% igényt tartott az FNC nagyvonalú ajánlatára. Az adatfeldolgozás követelményeinek eleget tevő kérdőíveket október 12. és 25. között kilenc, hétvégi előadás látogatói töltötték ki. Azért koncentráltunk a hétvégi na-

Diósi Pál

A nagyérdemű

300 látogató a Fővárosi Nagycirkusz

Halló itt víziló c. produkcióján

pítvány szisztematikusan törekszik a cirkuszművészet közönségének megismerésére. Feladatunk az volt, hogy az október 11-iki bemutatót követően önkéntes, standard kérdőív használatával, a produkció 300 felnőtt látogatójának válaszai alapján, vizsgáljuk a megkérdezettek összetételét, társas helyzetét, a cirkuszi élményt megelőző döntést, a produkcióról szerzett információk forrásait, az előadás globális és differenciált megítélését. A kérdőívet úgy terveztük, hogy eredményeink összehasonlíthatóak legyenek a kutatás előzményeivel, elsősorban az 1999. tavaszától nyárig, hasonló módszerrel készült felvétel adataival. Ennél szűkebben, de összehasonlításra törekedtünk az 1998-ban személyes megkérdezéssel végzett kutatás eredményeivel is.

A megkérdezettek együttműködése az 1999. évi 1000 személyes felvétel után kellemes meglepetést jelentett, a kiosztott kérdőívek több mint 90 szá-

pokra, mert a hétköznapi előadásokon főleg szervezett csoportok jönnek az FNC előadásaira, feladatunk viszont az egyéni jegyvásárlók megismerése volt.

A kérdésekre válaszoló felnőtt nézők összetétele (amely mellett *kurzív szerzővel* megadjuk az 1999. évi kutatás megfelelő adatait) a fontosabb demográfiai változók mentén így alakult:

Nemek szerint:	%	1999
férfiak:	33	30
nők:	67	69
nem válaszolt:	–	1
Életkor szerint:	%	
20 éves korig:	3	4
21–30 éves:	19	27
31–40 éves:	52	38
41–50 éves:	11	16
51–60 éves:	11	9
61–70 éves:	2	4
71 évtől:	–	1
nem válaszolt:	2	1

47
K É K

Iskolai végzettség szerint:	%	
nyolc általánosnál kevesebb:	1	1
nyolc általános:	2	4
szakisk., szakmunkásképző:	17	19
középiskola:	41	42
főiskola, egyetem:	36	31
egyéb	1	–
nem válaszolt:	2	3
Lakóhely szerint:	%	
Budapest:	59	60
megyeszékhely:	5	5
más város:	21	18
község:	15	17

A kérdőívünkre választ adók nemek szerinti megoszlása a nők többségét

48 K É K

jelzi. A férfiak-nők aránya 33:67%. Ez nem jelenti azt, hogy a nézőtérben ilyen arányban láthatunk férfiakat és nőket, mert a gyermekkel érkező szülőpárok közül inkább a nők vállalták a kérdőív kitöltését. A 132 szülőpárnál 46:54 arányban válaszoltak férfiak és nők. A gyerek(ek)et egyedül hozó felnőttek között az anyák 29, az apák 6 százalék súllyal fordultak elő. Az arányokat együtt szemlélve a nők többsége vitathatatlan.

Az így jellemezhető sokaság eltérései a figyelembe vett változók elkülönített alcsoportjainak többségében annak ellenére sem haladják meg a 4 százalékot, hogy a több felnőttből álló társaságokban semmivel sem tudtuk befolyásolni, vajon melyikük válaszol az átadott önkéntes kérdőívre. Ennek nyomán azt mondhatjuk, hogy a válaszadó 300 felnőtt az 1999. évi felvételen megkérdezett 1000 személyhez hasonló összetételének bizonyult. Válaszaikat ugyanolyan megbízható

adatbázisnak tekinthetjük, mint a négy évvel korábbi felvétel információit.

Az egyetlen jelentős változást az életkor-szerkezetben találtuk. Úgy véljük, a középgeneráció meghatározó súlya elválaszthatatlan a szülők jelenlététől, hiszen 231 megkérdezett vagy anyaként vagy apaként gyermekével érkezett az előadásra. Az összesen 77 százaléknál gyermek-szülő kapcsolat mellett a fenti korszerkezet annak lenyomata, ahogyan a gyermekvállalás kezdete az utóbbi évtizedben eltolódott, és az anyák mind gyakrabban a húszas éveik végén, harmincas éveik elején járnak, amikor első gyermekük születik.

A megkérdezettek társas helyzete

A kérdőív kitöltését vállalók közül senki sem érkezett egymaga az előadásra. A társas helyzet teljességét az alábbi sor jellemzi:

A válaszadók társaságának kiterjedése (% , N = 300, ill. 1000)

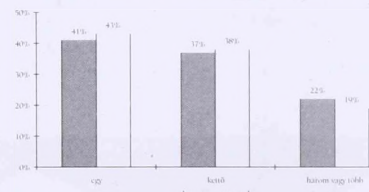
	%	1999
egyedül jött:	–	2
kettesben jöttek:	15	23
hármán jöttek:	27	29
négyen jöttek:	29	26
ötven vagy többen jöttek:	29	20
Σ	100	100

A két felvétel közötti eltérések a szűkebb társaságok csökkenését és a legalább négy-öt személyes csoportok súlyának emelkedését jelzik. Az eltérést a kizárólag felnőttekből álló társaságok drasztikus csökkenése okozza, amelynek értelmezéséhez a két műsor tartalma ad támpontot.

A kizárólag többtagú társaságok közül 97% képezett felnőtteket és velük érkezett gyerekeket, 3% pedig kizáró-

lag felnőttekből állt. Négy évvel ez előtt a kérdezettek 11 százaléka gyerek(ek) nélkül érkezett az előadásra. Az eltérés hátterében azt kell tudnunk, hogy a Moszkvai jégcirkusz programját sokan nem elsősorban a cirkuszi produkció, hanem a „jeges esemény” miatt nézték meg. A mostani műsornak viszont nincs ilyen – speciális érdeklődéssel jellemezhető – felnőtt közönsége. A gyerekekkel érkezett csoportokban mindössze egyetlen megkérdezett zárkózott el a felnőtt-gyerek kapcsolat meghatározásától. Így 290 esetben írhatjuk le az előadást többnyire társaságban megtekintők közötti – elsősorban családi – kapcsolatokat. Az 1999. évi felvételen három tartózkodó mellett 869 megkérdezettnél tehetjük meg ugyanezt. Kezdjük a megkérdezettekkel érkezett gyermekek számával:

Gyermekek száma a megkérdezett családokban (% , N = 290, ill. 869)

1. ábra

Oszlopdiagramunk plasztikusan jelzi, hogy a két felvétel közötti négy évben nagyfokú stabilitást mutatott a gyermekekkel cirkuszba járó családokban a gyerekek száma. Pontosabban a felnőtt családtagokkal cirkuszba elvihető gyermekeké, hiszen arról nincs információnk, hogy a nézőtérben ülő gyerekeken kívül vannak-e további, de ebből az időtöltésből kimaradt gyermekei a megkérdezetteknek. Mindenesetre a hétvégi családi programon igen kis eltérésekkel azonos család-szerkezetet láttunk.

Az összetartozó nézők és a velük érkezett gyerekek számának kapcsolatát összegző táblázat alapján megítélhető, hogy hány gyermekkorú látogató hány felnőtt kísérővel jött a produkcióra:

Az előadást megnéző gyerekek száma, a családnagyság szerint
(%, N = 290, ill. 869)

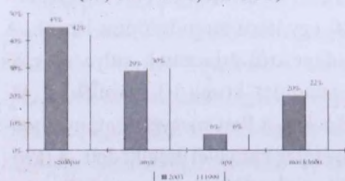
	gyerekek 2003.				gyerekek 1999.			
	1	2	3 v. több	Σ	1	2	3 v. több	Σ
kettő	100	–	–	100	100	–	–	100
három	77	23	–	100	65	35	–	100
négy	11	78	11	100	13	79	8	100
öt vagy több	10	27	63	100	7	21	72	100
Σ	41	37	22	100	43	38	19	100

1. táblázat

Az ikertáblázatban a domináns értéket kövér kiemeléssel jelöltük minden családnagyság esetében. Ezzel átláthatóvá tettük a keresztösszefüggés vezető tendenciáját. Mindkét felvételen az érvényesült, hogy amikor az előadásra egy gyereket hoznak, akkor jellemzően egy-két felnőtt tart vele, két gyerekekkel jellegzetesen két felnőtt érkezik és az előadásokon meglehetősen ritka három- vagy több gyerekes családok dominánsan két felnőtt nézőt is jelentenek. A vezető tendenciák stabilitása azt jelzi, hogy az FNC nagy biztonsággal előre láthatja az előadásokra eladható felnőtt és gyermekjegy arányát. Legalább is az olyan produkciókra, amelynél nem számíthat sajátos érdeklődésű, gyermekek nélkül érkező felnőtt közönségre.

A stabilitásra vonatkozó megállapításunk akkor is helytálló, amikor a felnőtt-gyermek kapcsolatok szerkezetét kívánjuk jellemezni. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a szülőpárokon túl, milyen más viszonyok jellemzik a cirkusz előadásra érkezett felnőttek és gyerekek viszonyát. Ismét mindkét felvétel adatait rendeztük oszlopdiagramba:

A megkérdezett felnőttek kapcsolata a velük érkezett gyerekekkel
(%, N = 290, ill. 869)

2. ábra

A felnőtt gyerek kapcsolatok többsége (80%) szülő-gyerek viszonyt jelentett. Ebben sem találtunk lényegi eltérést, négy éve 78 százaléknak találtuk a gyerekekkel érkező szülők együttes súlyát. A részletek sem változtak érdemi mértékben, hiszen leggyakrabban mindkét alkalommal szülőpárok hozták gyermekeiket. Az átfogó adatok alapján azt mondhatnánk, hogy a családi munkamegosztásban változatlanul az anyák vállalnak nagyobb szerepet a gyerekprogramok lebonyolításában, és a rájuk háruló többletterher mértékében sem látunk számottevő változást.

Négy évvel ezelőtti tapasztalataink viszont arra intettek, hogy kételkedjünk az átlagértékekben és keressük azokat a csoporteltéréseket, amelyeket az átfogó adatok egybemoshatnak. Az 1999. évi felvétel során ugyanis azt láttuk, hogy a lakóhely fővárostól való távolsága átírja az anyák és az apák családi tehervállalásáról megismert globális képet.

A tagoltabb elemzés akkor azt jelezte, hogy annál inkább az egész családot érintő program az FNC előadásának budapesti utazásba illeszkedő megtekintése, minél messzebből érkeztek a fővárosba. Ezt úgy értelmeztük, hogy a Budapesten töltött órák vagy napok családi eseménnyé váltak, amelyeknek feltehetően csak egyik mozzanata volt a cirkuszi produkció. A fővárosban élők körében viszont gyakrabban fordult elő, hogy az egyik szülő – többnyire az apa – másra szánta ezt az időt.

Mielőtt bemutatjuk a leginkább jellegzetes adatsort, szükséges a lakóhely kezelésmódjának áttekintése. A korábbi adatok feldolgozásának megfelelően most is a Budapesttől való távolság szerint rendeztük el a megkérdezettek lakóhelyét. A megyéket a fővárostól távolodva három koncentrikus körben szemléljük. E szerkezet középpontjában Budapest áll, amelyet első körként Pest megye vesz körül, a második körben a Pest megyét övező öt megyét találjuk, a harmadikban pedig a távolabbi megyéket. Mindkétszer ebbe a külső körbe soroltuk a külföldön élő megkérdezetteket is.

A gyerekek és a felnőtt kísérők kapcsolatrendszeréből kiemeltük a második ábrán dominánsnak talált helyeztet, és figyelmünket kizárólag a szülőpárral érkezők adataira összpontosítjuk. Ezt láttuk:

A szülőpárral érkezett gyerekek a lakóhely távolsága szerint
(%, N = 290, ill. 869)

lakóhely	%	1999
Budapest	44	35
Pest megye	38	48
belső kör Pest megye körül	58	50
külső kör	62	54
Σ	45	42

Fő vonalaiban most is hasonló helyzettel találkoztunk, de a fővárost körülölelő Pest megye kivételével mintegy 10 százalékkal gyakrabban találtunk szülőpárokat a megkérdezettek között. Ez olyan mértékű különbség, amelyről már nem állíthatjuk, hogy belesimul a nagyfokú stabilitás eddigi

részleteibe. Az eltérések alapján két megválaszolható kérdést kell megfogalmaznunk:

1. Mit gondolunk a szülőpárok általában gyakoribb feltűnéséről?

2. Miért térnek el ettől a trendtől a Pest megyéből érkezettek?

Az első esetben nem kockáztatunk nagyobb tévedést, ha a cirkuszlátogatás teljes családi programmá válását a megkérdezettek életkor szerkezetének átrendeződéséhez kapcsoljuk. A gyermekvállalás kezdetének az utóbbi évtizedben bekövetkezett változása érzékelhető módon befolyásolta a családi munkamegosztásban a kialakult sze-

Budapest

Honnan és milyen előzményekkel jöttek a megkérdezettek?

A Pest megyéből érkezettek körében két adatot is kiemeléssel jelöltünk. Ebben a csoportban éltek legkevésbé a tömegközlekedés lehetőségével, viszont innen jöttek a legtöbben személygépkocsival. Ez arra utal, hogy a legritkábban szülőpárként érkezett Pest megyeiek használták leggyakrabban saját közlekedési eszközüket. Budapestről és mindkét megyegyűrből jóval gyakrabban jöttek tömegközlekedéssel, amely az első esetben a fővárosi tömegközlekedést jelenti, a belső és a külső körhöz tartozó megyék esetében pedig távolsági autóbusz vagy vonat igénybevételét. A budapesti agglomerációból (ahonnan gyermekeiket 44 százalékban egymaguk hozták az anyák) az előadásra érkezők 85 százaléka személygépkocsival jött. Nem gondoljuk, hogy ettől kevesebb lett a gyermekprogramot egyedül megoldó anyákra háruló teher, de a családon belül mégis ennek alapján alakult a szerepmegosztás. Feltehetően a „kocsival egyedül is megoldható” logika alapján, amely egyoldalúsága ellenére gyakorlattá vált.

Úgy véljük, hogy a Pest megyei családokban technikai kérdés az, amit mi a családi munkamegosztás részének tartunk. El kell ismernünk, van praktikus mozzanata a háztól-házig közlekedésnek, ha az egy vagy több gyerek elpásztorolásával jár együtt, de ez nem módosít azon, hogy itt változott legkevésbé a hagyományos családi munkamegosztás.

Az előadások nézői dominánsan Budapesten éltek, a vidéki nézők mindössze a megkérdezettek 42 százalékát adták. A településtípus szerinti megoszlást korábban ismertettük, ismétlésének nem lenne értelme. Viszont érdemes részletesen áttekintenünk a lakóhely fővárostól való távolságáról megismert adatokat. Eredményeinket ez esetben nem csak az előző felvételhez hasonlítjuk, megadjuk az 1998. évi 400 személyes kutatás megfelelő adatait is.

	%	1999	1998
Budapest	58	60	67
Pest megye	22	14	10
belső kör Pest megye körül	11	10	12
külső kör	9	16	10
Σ	100	100	100

Az időrendben feltüntetett adatsort ott választottuk el egy cezúrával, ahol a fővárosból és a közvetlen közeléből érkezettek elválnak a Pest megyét határoló öt megyéből jött nézőktől. A sorozat első két adata alapján látható, hogy a megkérdezettek domináns többsége (80%) Budapestről vagy annak legszűkebb környezetéből jött a Halló itt viziló produkció előadásaira. Ez egy kevéssel magasabb arány, mint az előző két felvételben, de az eltérés egyik esetben sem jelentős. A két megyegyűri arányai szinte megegyeznek az 1998. évi adatokkal, és csak kevésbé térnek el a következő felvételben látott arányoktól.

Egészében véve ismét a korábbi tendencia érvényesülésével találkozunk: az FNC döntően a Budapesten élőket vonzza. A főváros és Pest megye között egy lassú átrendeződést látunk. A Budapestről érkezettek súlya az első kutatás óta közel 10 százalékkal kisebb lett, a Pest megyeiek aránya hozzávetőleg ennyivel emelkedett. A távolabb élők előfordulása érzékelhetően ingadozik, de sem együttes arányuk-

50
K É K

repszerkezetet. Az apák a megyegyűri majdnem minden sávjában gyakrabban vállalnak szerepet a gyermekprogramokban. Ez az eltolódás nem olyan mértékű, hogy az anyák domináns szerepét is átírhatná, de azt a mértéket már eléri, amelynél a megjelenését figyelmen kívül hagynunk szakmai hiba lenne. Ezzel együtt az új helyzetű családokban is elsősorban az anyák feladata a gyermekprogramok megoldása.

A második kérdésre adandó válaszukhoz egy kitérőt kell tennünk. Azt kell szemügyre vennünk, hogy a családok miképp jutnak el cirkuszi programjukra a négy régióból.

Hogyan érkezett a mai előadásra, régiók szerint (% , N = 300)

	gyalog	tömegközlekedés	gépkocsi	egyéb	Σ
Budapest	2	34	64	-	100
Pest megye	-	14	85	1	100
belső kör	-	27	58	15	100
külső kör	-	38	54	8	100
Σ	1	29	67	3	100

2. táblázat

ban, sem részleteikben nem találunk olyan jellegzetes változást, mint a Budapest és a Pest megyében élők előfordulásában.

Mindezek alapján továbbra is tarthatónak látjuk a korábbi kutatásokban kialakult tapasztalatunkat: a Fővárosi Nagycirkuszt döntően budapestiek látogatják.

Úgy gondoljuk, hogy gyökeres változásra a távolabb élők kapcsán nem számíthatunk, a budapesti agglomeráció súlya inkább növelhető az FNC közönségében.

Az előzetes információk nyolc olyan forrást kísértük figyelemmel, amelyek a korábbi felvételek alkalmával is vizsgáltunk. Ezek kérdőívünkben az alábbi sorrendben szerepeltek:

- a műsorfüzetből,
- rádióban hallott reklámból,
- televízióból,
- újságból,
- telefonon érdeklődtek,
- óriásplakátról,
- rokonaiktól, barátaiktól, ismerőseiktől, szomszédaiktól,
- a gyerektől vagy iskolatársaitól, barátaiktól.

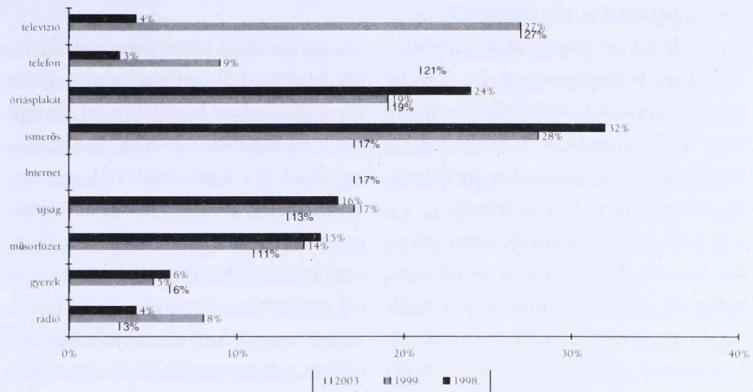
Miután a korábbi adatsorok is rendelkezésünkre állnak, összevethetjük, honnan tájékozódtak a *Halló itt viziló*, a *Moszkvai jégcirkusz* és az *Olasz szupercirkusz* nézői közül azok, akiknek volt valamilyen előzetes információjuk.

Az Internet szerepét mostani vizsgálatunkban vettük figyelembe első alkalommal, így erről nincsenek összehasonlításra alkalmas adataink.

Első lépésként az összes informális megkérdezettre jellemző átfogó adatokat közöljük.

Oszlopdiagramunk készítésekor nem az összes megkérdezett belüli arányokat vettük figyelembe, hanem kizárólag azokat, akik legalább egyetlen forrás alapján, valamiképp tájékozódtak. Az Internetre vonatkozó oszlop csak a 2003. évi felvételnél szerepel.

Az egyes információforrások szerepe a megkérdezettek tájékozódásában
(%, N: 2003. = 259, 1999. = 708, ill. 1998. = 240)

3. ábra

Az információforrásokat a *Halló itt viziló* esetében látott súlyuk szerint rendeztük csökkenő sorba. Értelmezésünkben arra koncentrálnak, hogy melyeknél találunk érdemi változásokat a három felvétel alkalmával.

A vezető szerepű televízió 1998-ban még alig jutott szerephez, azt követően viszont változatlanul a legfontosabb tájékoztató eszköznek bizonyult. A telefonon szerzett információkat egyre fontosabbnak találtuk. Az óriásplakát szerepe a második felvételre kissé visszaszorult, most az 1999. évi szinten találtuk. Az ismerősök súlya a három kutatásban fokozatosan csökkent, kezdeti vezető szerepéről a közepes fontosságúak közé került.

Meg kell jegyeznünk, hogy az informális értesülések leértékelődése (a felsőházból a közepes fontosságú források sorába került) kapcsolatban lehet a felvétel időzítésével, hiszen a bemutatott követő néhány hét esetleg kevés lehetett arra, hogy a suttozó propaganda kellőképpen sűrűvé váljon. Ezt a hipotézisünket persze csak akkor tekinthetnénk tarthatónak, ha két-három hónappal későbbi adatokkal vehetnénk egybe mostani eredményeinket.

A közepes fontosságú információforrások körében kutatásról-kutatásra csak kismértékű szerepelölődásokat tapasztaltunk, egyikük sem vált igazán fontossá vagy jelentéktelenné. Ugyanezt láttuk az alsóházból a gyer-

rekek (vagy azok gyermekkorú ismerősei) és a rádió esetében, egyikük sem vált akár csak közepes fontosságú tájékoztatói lehetőséggé.

A változásokat együtt szemlélve két mozzanatot kell kiemelnünk. Az informális közlések hangsúlyvesztése már 1999-ben elkezdődött, de ennek tartós tendencia voltát még nem látjuk egyértelműen bizonyítottnak. Mindenesetre élünk azzal a gyanúval, hogy az imént ismertetett módszerbeli okokkal magyarázó hipotézis nem vezetne bizonyítékhoz, de elhallgatása inkorrekt lépés lett volna, hiszen elképzelhető, hogy valóban általunk létrehozott, artefact jelenséggel találkozunk.

Ennél fontosabb és egyben kevésbé gyanús tapasztalatunk kötődik az egyéni aktivitásra építő informálódás két eleméhez. A telefonon megszerezhető információk szerepe folyamatosan vált egyre hangsúlyosabbá. A kezdetben jelentéktelen információforrást már a második helyen találtuk. Hasonlóképpen fontosnak tartjuk az Internet gyakori említését. A meglehetősen mostoha hozzáférési lehetőségek ellenére a kilenctagú sorozat negyedik-ötödik helyén látjuk, a visszaszorulóban levő informális közlésekkel egyenrangú pozícióban.

Mindkettőhöz olyan tapasztalatunk is kapcsolódik, amely a standardizálható információkon kívül esik, de

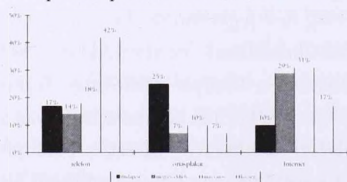
sztintén elhallgathatatlanak tartjuk. A kérdőívekbe írt megjegyzések egy része a telefonnal és az Internettel összefüggő kritikus álláspontot tartalmazott. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a megkérdezettek közül többen panasz-könyvnek használták a kérdőívet. A kigyűjtött megjegyzéseket mellékletként dolgozatunkhoz csatoltuk.

Az eltérő fontosságúnak látott információforrások átfogó adatain túl áttekintettük, hogy vannak-e közöttük olyanok, amelyek a megkérdezettek különböző csoportjai számára más-más fontosságúnak bizonyultak. Több metszetben, a fővárostól egyre távo-

A figyelemmel kísért információforrások felsőházból a vezető szerepű televízió a fővárosban kevésbé jutott szerephez a megkérdezettek tájékozódásában, ugyanakkor a legtávolabb élők számára az átlagosnál jóval fontosabbnak bizonyult. A három kutatás során mind fontosabbnak talált telefont a budapestieknél gyakrabban használták információszerezésre a vidékről érkezettek, leggyakrabban a legmesszebb lakók. Az óriásplakát elsősorban a Budapesten betöltött szerepének köszönheti helyét a felsőházban, a fővárosból kimozdulva csak elvétve jelentett tájékozódási lehetőséget. A barátok, ismerősök információközvetítő szerepe praktikusán alig változik, a négy alcsoportban. Az internet esetében kellett kiemeléssel jelölnünk a legtöbb adatot. Budapesten aránylag ritkán éltek a tájékozódás korszerű lehetőségével, a vidéki nézőknek viszont negyedrésze már így szerzett értesüléseket, közelebbi vagy távolabbi lakóhelyüktől szinte függetlenül.

A településtípus kapcsán mindössze a telefonhasználat és az Internetes tájékozódás eltéréseit találtuk kiemelendőnek:

A telefon, az óriásplakát és az internet szerepe a tájékozódásban, településtípus szerint (% , N = 258)

4. ábra

Fontosabb információforrások, a megyegyűriük szerint (% , N = 259)

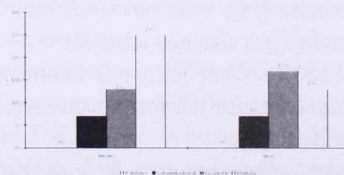
	televízió	telefon	óriásplakát	ismerősök	Internet
Budapest	23	17	25	18	10
Pest megye	31	24	9	15	26
belső kör	29	21	7	18	25
külső kör	39	39	9	13	26
Σ	27	21	19	17	17

3. táblázat

Az aktív informálódás két lehetősége a megkérdezettek 21, ill. 17 százalékanak tájékozódásában játszott szerepet, míg az óriásplakátot 18% említette. Ezeket a szinteket az oszlopokat metsző trendvonalakkal jelöltük, így könnyen átlátható, hogy mely településeken, miképp térnek el az átlagostól a három információforrásból szerzett információk. A telefon a községekben élők esetében játszott a legnagyobb szerepet. Azt gondoljuk, hogy ez a mobiltelefonok révén vált lehetővé, az egyébként hézagos infrastruktúra kiegészítőjévé vált a mobil hívásokkal elérhető információ. Az Internet a megyeszékhelyeken és az egyéb városokban élők tájékozódásában jutott jelentős szerephez. A budapestiek számára a közelség miatt más tájékozódási lehetőségek is kézzelfoghatóak, a községekben élők pedig kevésbé férnek hozzá az Internethez, mint a vidéki városok lakói. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az Internetnek ott kisebb a szerepe, ahol vagy sűrűbben az egyéb információk vagy ritkábban az elérhetőség feltételei.

Az iskolai végzettség mentén az Interneten és az újságokban megszerzhető információkat találtuk eltérő súlyúaknak. Oszlopdigramunkat az előbbi ábra szerint szerkesztettük: az oszlopokat az átlagos 17, ill. 13 százalékos jelző trendvonalak metszik az összehasonlíthatóság elősegítésére.

Az internet és az újságok szerepe a tájékozódásban, az iskolai végzettség szerint (% , N = 247)

5. ábra

Az Internet elsősorban a felsőfokú végzettségük számára jelentett tájékozódási lehetőséget, és akik az általános iskola után semmit sem tanultak, azok egyáltalán nem említették. Ebben a

Budapest

körben az újságok sem jutottak szerephez és a szakmunkás képzettségük is csak elvétve szereztek információkat az újságokból. Azt kell mondanunk, hogy az Internet és az írott sajtó a közép- és felsőfokon iskolázottak tájékozási eszköze. Összefoglalóan az aktív tájékozódás megnövekedett szerepét érdemes kiemelni.

Most érdemes arra figyelni, hogy a váltoásaival, csoporteltéréseivel megismert információszerkezet nyomán, mikor hozták döntéseiket az előadás megtekintéséről a megkérdezettek. Ennek áttekintésekor arra koncentráltunk, hogy milyen mértékűek a korai döntések, és a röviddel előadás előtti elhatározások. Az átfogó adatokat ismét a korábbi felvételekkel együtt szemléljük:

Mikor határozták el az előadás megtekintését, a Halló itt viziló, a Moszkvai jégcirkusz és az Olasz szupercirkusz megkérdezett nézői (% , N = 300, 1000, ill. 400)

	2003	1999	1998
aznapi ötlet	14	24	25
egy-három napja	27	24	23
négy-hat napja	14	7	8
egy hete	20	16	16
egy hét és egy hónap között	13	15	22
egy hónapja vagy régebben	12	14	6
Σ	100	100	100

Az időben egyre korábbi döntések sorozatait ott határoltuk el egy cezúrával, ahol a röviddel előadás előtti döntéseket felváltják a korai (egy hétnél régebben) megszületett elhatározások. Azt láttuk, hogy a döntések zömét (75–81 százalékát) mindhárom felvétel idején kevéssel az előadás előtt hozták az FNC megkérdezett nézői. A jelentősebb változások ebben a sávban zajlottak, a korai döntések arányai (első sorban a legutóbbi felvételhez képest) alig módosultak.

A kővér kiemeléssel jelzett jelentősebb arányváltozásokat a hirtelen jött,

aznapi ötleteknél és a négy-hat nappal előadás előtt megszületett elhatározásoknál találtuk. Jelentősen csökkent a spontán ötletek nyomán érkezett nézők aránya és számottevő a négy-hat nappal korábbi döntések emelkedése. Úgy gondoljuk, hogy a különbségek kötődnek a Fővárosi Nagycirkusz előadásai iránt újabban ismét magas érdeklődéshez. A felvétel idején előfordult, hogy a pénztáraknál csak elővételelben lehetett jegyet venni, mert az aktuális előadásra minden jegy elkelt. Tudjuk, hogy erre évek óta nem volt példa. A terepmunka során harmadszor láttam nyolc-tíz előadásra kiterjedő sorozatban az FNC előadásainak nézőterét. Korábban egyszer sem láttam ilyen sűrűn látogatott házakat. A kutató benyomásait akár magánügynek is tekinthetjük, de ezek egybecsengenek a spontán ötletek súlyának csökkenéséről szóló adatokkal.

A korábbi kutatások során úgy láttuk, hogy a fővárosban és a közvetlen közelében élők inkább rövid távon döntenek cirkuszi programjuk időpontjáról, a távolabbról érkezők gyakrabban döntenek korábban. Ezt a kapcsolatot kísérik figyelemmel a következő táblázatban:

A döntések időpontja, a lakóhely távolsága szerint (% , N = 300)

	aznap	1-3 napja	4-6 napja	egy hete	egy hét és egy hónap között	egy hónapnál régebben	Σ
Budapest	18	28	14	19	12	9	100
Pest megye	11	35	11	27	7	9	100
belső kör	6	21	18	21	22	12	100
külső kör	8	8	15	8	19	42	100
Σ	14	27	14	20	13	12	100

4. táblázat

A kővér kiemelésekkel ismét az átlagtól jelentősen eltérő adatokat jelöltük. A diagonális elrendezés precízen mutatja a rövidtávú és a korai döntések közötti markáns különbségeket. A spontán vagy ahhoz közeli elhatározások első sorban a fővárosiakat

és a Pest megyében élőket jellemzik, míg korai döntésekről részben a belső, de leggyakrabban a külső megyegyűrből érkezett nézők számoltak be. Minden kétséget kizáróan ismét azzal a jelenséggel találkoztunk, amelyet már 1998-ban és 1999-ben is leírtunk: a legtávolabb lakó megkérdezettek az utazási kényszer miatt lényegesen korábban tervezik meg cirkuszi programjukat.

Az előadás megtekintésének ötletadóit a 290 gyerekekkel érkezett megkérdezett egyetlen kivétellel megjelölték. A domináns válaszok közel azonos arányban vagy a gyerek(ek)kel közös ötletről számoltak be, vagy a felnőtt kezdeményezéséről szóltak. A részletes adatok így alakultak:

Ki kezdeményezte a mai előadás megtekintését (% , N = 290)

felniót	43
gyerek	11
közös ötlet	45
nem tudja	1
Σ	100

A felnőttek és a gyerekek szerepét akkor tudjuk reálisan szemlélni, ha az elemi válaszokat együttesen szemléljük. A felnőttek az ötletek 88 százalékában legalább részben megjelentek,

míg a gyerekek a válaszok 56 százaléka szerint voltak kezdeményezők. A 32% eltérés megfelel a második és harmadik oszlop közötti különbségnek.

Meglehetősen ritkán (mindössze 11%) fordult elő, hogy a gyerekek

önálló javaslatai nyomán jöttek el az előadásra. Ezek az arányok a megkérdezettek szinte valamennyi csoportjában minimális eltéréssel ismétlődtek, csupán a gyermeküket egyedül elhozó apák szűk alcsoportjában láttunk más helyzetet. A mindössze 16 személyes körben 37% állította, hogy gyermekük önálló ötlete alapján nézték meg a produkciót. E kis csoport válaszi viszont az összképben igen kis súllyal jelennek meg. Ezért állíthatjuk, hogy a közös cirkuszlátogatás elvéve fakad a gyerekek önálló kívánságából.

Hasonló képet kaptunk 1998-ban, amikor ezt a kérdést azoktól kérdez-

szerkezet viszont azonos típusú: a közös ötlethez igen közeli a csak felnőttek javaslatából kiinduló programok súlya, és ritka a kizárólag gyerekek kezdeményezéséből fakadó cirkuszlátogatás.

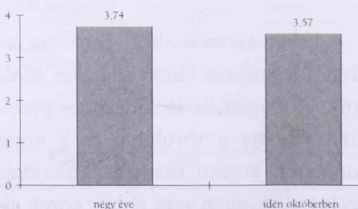
Az elégedettség globális és differenciált vizsgálata

Az elégedettséget vizsgáló blokkban a látogatók először egy átfogóan közelítő kérdést találtak arról, hogy elvárásainak mennyire felelt meg az előadás nyújtotta szórakozás. Az iskolai osztályzatokhoz hasonlítva, ötfokú skála egyes értékeihez az alábbi jelentéseket adtuk meg:

elvárásainak teljesen megfelelt	5
nagyrészt	4
közepesen	3
alig	2
egyáltalán nem felelt meg	1

A feldolgozás során az elaprózott válaszok helyett a skálaértékekből számított súlyozott átlagot (\bar{x}) használjuk. Ezzel az egyetlen adatból álló mutatóval olyan indikátorhoz jutunk, amely tömörségével alkalmas az összehasonlításra. A súlyozáshoz a skála fokokat egy egész értékkel alacsonyabban használtuk, így a grafikus megoldásoknál az *egyáltalán nem felelt meg* minősítés a tengely 0 pontjához tartozik. Ezzel elkerülhetjük a megjelenítést torzító hatásokat.

A szórakozás színvonalának globális megítélése (\bar{x} , $N = 918$, ill. 285)

7. ábra

Oszlopdiagramunk azt jelzi, hogy a Halló, itt víziló című produkció megkérdezett nézői egy kevéssel kritikusabban értékelték a szórakozás színvonalát, mint 1999-ben a Moszkvai jég-cirkusz előadásainak látogatói az akkori produkciót. Az elvben négy skálafok terjedelmű mutató esetében a nem egészen két tized eltérést elhanyagolhatónak tartjuk.

A globális elégedettség átlagos szintje az ítéletalkotásra vállalkozó 285 megkérdezett egészét jellemzi. Mint mindig, az elégedettségi index kapcsán is áttekintettük, vajon vannak-e sajátos ítéletalkotású csoportok, vagy a csoportvélemények belesimulnak az átlagos képbe. A súlyozott átlagot kiszámítottuk a demográfiai változók szerint elkülöníthető csoportokra (nemek, életkor, iskolázottság, településtípus és a lakóhely távolsága szerint). Úgy találtuk, hogy érdemi eltérések kizárólag az eltérő iskolázottságú csoportokat jellemzik, a többi változó mentén nagyfokú konszenzust láttunk a globális elégedettségben. Így a nemek szerint mindössze 0,04 skálafok az elégedettség eltérése, de a további esetekben sem haladja meg az egy tizedet. Az iskolázottság mentén ennél jelentősebb a csoportálláspontok távolsága és értelmezhető elrendezésben is követik egymást:

Globális elégedettség, az iskolai végzettség szerint (\bar{x} , $N = 273$)

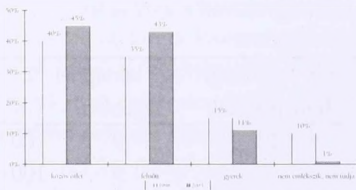
Iskolázottság	\bar{x}
8 általános	3,80
szakmunkásképző	3,69
középfokú	3,60
felsőfokú	3,51
Σ	3,59

A különböző iskolai végzettségű csoportokban korántsem tapasztaltunk olyan nagyfokú konszenzust, mint ahogyan a férfiak és a nők megítélték a produkció nyújtotta szórakozást. A nemek szerint közel egyöntetű elégedettséget tapasztaltunk, az iskolázottság emelkedésével viszont egyre ke-

54 K É K

tük, akik a megkérdezés előtt, felnőttként máskor is láttak cirkuszi előadást és akkor gyerek is volt a társaságukban:

Ki kezdeményezte az előadás megtekintését (% , $N = 241$, ill. 277)

6. ábra

A korábbi emléképről és az aktuális előadásról szóló válaszok arányaiban ugyan vannak eltérések, de a legnagyobb távolságot az 1998. évi „nem emlékszik” és a mostani „nem tudja” értékei között találtuk. Ezt a ki tudja mikori esemény bizonytalan felidézése és az aktualitás közötti igencsak lényeges különbség magyarázza. A két válasz-

Budapest

vésbé elégedett nézőkkel találkozunk. Ez azt jelenti, hogy az iskolázottabb megkérdezettek kritikusan szemlélték a *Halló itt viziló* előadásait. Az eltérés mértéke alapján még ebben az esetben is azt mondhatjuk, hogy a jelentősen elégedett nézők eltérő iskolai végzettségű csoportjai közepes fokú konszenzussal ítélték meg a produkciót.

Az elégedettség átfogó vizsgálata mellett elvégeztünk egy tíz szempont-ra terjedő, elégedettség szerkezet elemzést is. Mi tette szükségessé az elégedettség differenciált vizsgálatát? Az, hogy a részmozzanatok akkor is szerephez juthatnak a produkcióval kapcsolatos elégedettség-elégedetlenség kialakításában, ha egyik-másik összetevőről csak benyomásai vannak valakinek, de nevesítve ki sem mondja azokat. A globális ítéletek gyakorta úgy jönnek létre, hogy nem is tudjuk, hogy mely részletek váltak vezető szerepűvé egy-egy jelenségről, élményről vagy akár személyről vallott álláspontról megfogalmazásában. Ilyen összetevők még elviselhető hosszúságú sorozatáról kívántuk megismerni a nézők álláspontját. Az alábbi részleteket választottuk:

- tájékoztatás a mai a programról,
- az előadás szereplő művészek teljesítménye,
- a cirkusz dolgozóinak udvariassága, segítőkészsége,
- a programban használt hangtechnika
- a programban használt világítás-technika,
- a nézőtéri ülések kényelme,
- a büfé áru kínálata,
- a büfé árszínvonala,
- a tisztaság a közönség által használt helyiségekben,
- a mellékhelyiségek (WC, mosdó).

Osztályozóskála használatával arról kértünk állásfoglalást, hogy ezek egyenként mennyire felelnek meg az elvárható követelményeknek. Az indexszámításban figyelembe vett skálaértékekhez az alábbi ítéletek tartoztak:

az elvárható követelményeknek

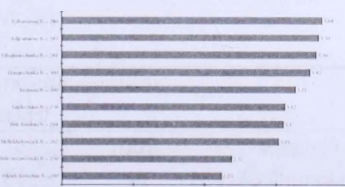
teljesen megfelel	5
nagyrészt megfelel	4
közepesen felel meg	3
alig felel meg	2
egyáltalán nem felel meg	1

A grafikus ábrázolás miatt itt is egygyel alacsonyabb értékekkel dolgoztunk. Azokat, akik a további válaszok egyikét adták nem vontuk be a súlyozott átlag kiszámításába:

erről nincsenek tapasztalatai	8
erre nem tud válaszolni	9
erre nem szeretne válaszolni	0

Ezek a válaszok legtöbbször az elégedettségi sor (lásd: 8. ábra) alsóházába került részmozzanatoknál fordultak elő. Jellegzetesen azért, mert nem voltak tapasztalataik a büféről vagy a mellékhelyiségekről. Meglehetősen ritkán találkoztunk a „nem tud”, „nem szeretne” válaszokkal. Azt mondhatjuk, hogy az ítéletalkotásban elsősorban azok nem vettek részt, akik nem tartották magukat kompetensnek egyik-másik részmozzanat megítélésében. Az elégedettség szerkezetéről a megkérdezettek álláspontjai nyomán az alábbi képet kaptuk:

Elégedettség index a tíz részmozzanat kapcsán (x, N = oszloponként változó)

8. ábra

Az index értékek sorozatába két helyen nyilatkat szűrtünk be. Ezek jelzik,

hogy hol válnak el az ítéletek szerkezetében a jól értelmezhetően eltérő ítéleteket kifejező mutatók. A „felsőházban” találjuk az FNC dolgozóinak udvariasságát, a produkcióban fellépő művészek teljesítményét és a világítás-technikát. Ezeket az elvárhatónak teljesen megfelel ítélethez közeli index értékek jellemzik. Az öt elemből álló, középső sáv összetevőiről kapott ítéletek már kritikusabbak, inkább a nagy-részt megfelel besorolással minősíthetjük indexeiket. Az alsó sávban a büfé árszínvonalát és a nézőtéri ülések kényelmét a közepesen megfelel besorolás közelében találjuk.

55
K É K

A sorozat tagoltsága azt jelzi, hogy a megkérdezett látogatók számára a vizsgált részmozzanatok közötti különbségtétel nem okozott nehézséget, ítéleteikben nem mosták egybe a vizsgált produkció mozzanatait, a körülményeket és a járulékos szolgáltatásokat.

Az ítéleti szerkezet produkcióhoz közvetlenül kapcsolódó elemeit többnyire abban a sávban találjuk, amelybe korábban, a globális ítéletalkotás során, a szórakozás színvonalát sorolták. A feltételekről, az előadás körülményeiről megismert álláspontok viszont azt jelzik, hogy a Fővárosi Nagycirkusz olyan cirkuszi játszóhely, amely igencsak megérett a felújításra.

Mint ahogyan a szórakozás színvonalával kapcsolatos globális elégedettség index esetében is tettük, most is feltételeztük, hogy az átlagadatok mögött esetleg markáns csoport eltéréseket találhatunk. Valamennyi számításba vehető demográfiai változó és az

informált-nem informált megkülönböztetés esetében megvizsgáltuk, vajon konszenzussal, vagy ítéleti eltérésekkel kapott index értékek sorozatát láttuk-e a 8. ábrán. Mindössze a lakóhely távolságát jelző régiók szerint találtunk értelmezhető csoport különbségeket az ítéletekben, és ezek is csupán az elégedettség szerkezet három eleméhez kapcsolódtak. Mindhárom az ítéletsorozat középső sávjához tartozik. A nagyrész megfelel besoroláshoz közeli hangtechnika, tisztaság és mellékhelyiségek megítélésében a csoportítéletek jellegzetesen elválnak egymástól. Az összes további mozzanatról

A hangtechnika megítélésében maroknásabb, a tisztaság és a mellékhelyiségek esetében kevésbé elváló, de azonos tendenciájú a négy csoport állásfoglalásainak eltérése. Mindhárom mozzanatról a budapestiek ítéletek szigorúbban és a távolabbról érkezettek álláspontjai az elfogadóbbak.

Hasonló eltéréseket négy évvel ezelőtt a globális elégedettségben láttunk, bár akkor szűkebb sávban mozgottak a csoportkülönbségek. Akkor úgy találtuk, hogy az FNC produkcióihoz köthető jártasság eltérő szintjei befolyásolták az ítéleti különbségeket. Most, amikor a részmozzanatok mérlegelésére adtunk lehetőséget, ismét azokat találtuk elfogadóbbaknak, akik feltehetően kevesebb viszonyítási alappal rendelkeztek. Álláspontjuk kialakításában feltehetően az is szerepet játszott, hogy távolabbról érkeztek, ami hosszabb felkészülést, fáradtságosabb utazást igényelt. Röviden szólva nekik „többe került” mire helyet foglalhattak a nézőtérén. Mindennapos tapasztalatunk, hogy amire egyszerűbben hozzáférünk, azzal szemben könnyebben tudunk kritikusak lenni. Úgy gondoljuk, hogy a kevésbé tapasztalt, de nagyobb áldozatot vállaló nézők elfogadóbb attitűdje alakította a csoportítéletek eltéréseit.

Az elégedettség általunk vizsgált harmadik összetevője a belépőjegy árának elfogadhatósága. Mindössze 12 megkérdezett állította, hogy nem kellett fizetnie, tőlük nem kértünk választ a jegy árával kapcsolatban. A fennmaradó 288 néző döntő többsége (94%) állásfoglalást tartalmazó válasz adott, mindössze 6% választotta a kitérés lehetőségét a „nem tudja”, ill. a „nem szeretne válaszolni” válaszok megjelölésével. Az álláspontok szerkezetét rendezett sorban ismertetjük:

Reális-e a belépőjegy ára (% , N = 288)

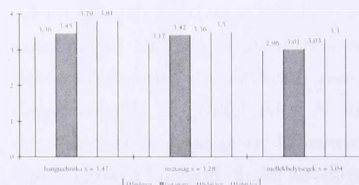
reális	76
alacsonyabb lenne reális	16
magasabb is lehetne	2
nem tudja, nem válaszolt	6
Σ	100

A fizető nézők háromnegyede úgy gondolta, az FNC jegyárai arányosak az érték kapott szolgáltatással. Jelentősnek tekintjük az árat magasnak ítéelő 16 százalékot, és elhanyagolhatónak azt a kört, akik többet is megfizethetőnek tekintettek. Az árakat sokalló 47 személy esetében áttekintjük azt is, hogy mennyivel kevesebbet gondoltak reális árnak, de előbb a most látott válassorozat árnyalataira kell figyelniünk. Az átfogó kép mögött ez esetben is találtunk sajátos csoportítéleteket, mégpedig az iskolázottság mentén elkülöníthető csoportokban.

56 KÉK

azt mondhatjuk, hogy megítélésük a megkérdezettek csoportjainak nagyfokú konszenzusával jött létre, e három átlagérték viszont közepes egyetértés mellett alakult ki:

A hangtechnika, a tisztaság és a mellékhelyiségek elégedettségi indexe, a megyegyűrők szerint (x, N = 300, 300, ill. 262)

9. ábra

Az oszlopdiagram kategóriatengelyén a három részmozzanat megnevezése mellett feltüntettük a megkérdezettek egészére kapott átlagos index értékeket, így könnyen mérlegelhetjük a csoportítéletek tendenciáját.

Reális-e a belépőjegy ára, a legmagasabb iskolai végzettség szerint (% , N = 277)

	reális	alacsonyabb lehetne	lehetne több	nem tudja, nem válaszolt	Σ
8 általános	100	-	-	-	100
szakmunkásképző	79	15	-	6	100
középiskola	80	12	3	5	100
felsőfokú	69	23	1	7	100
Σ	76	16	2	6	100

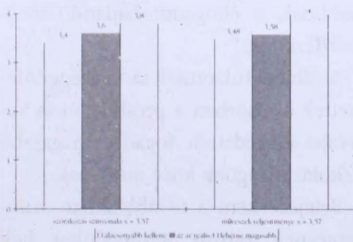
5. táblázat

Két oszlopban kellett kiemeléssel megjelölnünk egy-egy adatot. Diagonális elrendezésük jól jelzi, hogy egymás ellenpontjai. A legalacsonyabb iskolai végzettségűek valamennyien reálisnak vélték a jegyárakat. A felsőfokon iskolázottak körének csak bő kétharmada gondolta ugyanezt, miközben közel negyedrészükhöz határozottan magasnak tekintette az árakat.

Az eltérő álláspontokban hasonló megosztottság köszön vissza, mint amit a globális elégedettség indexénél láttunk: az iskolázottabbakat a szórakozás színvonalával is kevésbé elégedettnek találtuk. Az egybecsengő állásfoglalások azt is jelzik, hogy az eltérő iskolázottságú csoportokhoz tartozó megkérdezettek a globális elégedettséget és a jegyárak realitását vizsgáló kérdésekre következetesen válaszoltak.

Ezek után szükségessé vált, hogy a globális és a differenciált elégedettség kérdések indexértékeit az eddigiektől eltérő csoportosítás szerint is áttekintsük. Megnéztük, találunk-e jellegzetes eltéréseket a jegyárakról más-más ítéletet alkotó csoportok elégedettség indexeiben. Két esetben talákoztunk számottevő eltérésekkel. A globális elégedettség (a szórakozás színvonala) és a művészek teljesítménye kapcsán másként ítélték a jegyárakról más-más módon gondolkodó csoportok:

A szórakozás színvonala és a művészek teljesítménye index értékei, a jegyárakról alkotott ítélet szerint (x, N = 256, ill. 255)

10. ábra

Oszlopdiaagramunk plastikusan érzékelteti, hogy miképp kapcsolódik két megkülönböztetett index értéke a

jegyárakról alkotott eltérő ítéletekhez. A két azonos szerkezetű oszlopcsoport azt fejezi ki, hogy a megkérdezettek ártartalékot feltételező köre elégedettebb a nézők minden más csoportjánál. Ítéleteik azt fejezik ki, hogy amit kaptak, az több pénzt is megérne. Emlékeztetőül fel kell idéznem azt is, hogy ez a kör a fizető nézők igen kis hányadát jelenti, mindössze 2 százaléku tartozik ide.

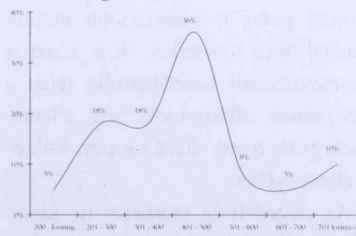
Az árakat magasnak tartó 47 megkérdezett közül csak 39 vállalkozott összeg megjelölésére, az 5 „lehetne több” álláspontú esetében csak három forintban is meghatározott választ kaptunk. Utóbbiakat tételesen felsoroljuk, a 39 árcsökkentő javaslatot még érdemes százalékban kifejezni.

A lehetne magasabb válaszok forint értékei (gyakoriság, N = 5)

nem válaszolt	2 személy
200 forint	1 személy
300 forint	1 személy
1000 forint	1 személy

A sorozat esetlegessége semmiféle értelmezést nem tesz lehetővé, minden ilyen kísérletünk köklерkedés lenne. Az „árcsökkentő javaslatok” elemszáma megengedi az arányosítást, így a fejezet végére ennek áttekintése kerül:

Az alacsonyabb ár összegének megoszlása (% , N = 39)

11. ábra

A méltányosnak tekintett árkülönböztetés sorozatban elsőként azt néztük meg, melyik tartományban találjuk a

válaszok modusát, tehát az 50% + 1 választ. Esetünkben ez a 401 – 500 forint közötti sávba tartozik. Ezt jelöltük a görbe csúcsára mutató nyíllal. A válaszok döntő többsége (76%) eddig az összegig terjedő „árcsökkentő” javaslatot tartalmazott. Magasabb (501 forint feletti) összeget mindössze 24 százalék engedne a jegyárakból. Ezeket az arányokat a baloldalra eltoló görbe lefutása jól érzékelteti: a modális értékig meredeken felszaladó görbe az 501 forint feletti tartományban hirtelen zuhan és alacsony arányokkal elnyúló, lapos ívet vesz fel. Az utolsó kategóriához tartozó enyhe emelkedés

57
K É K

annak köszönhető, hogy ebben már együtt jelenik meg minden 701 forintnál magasabb válasz. Ha ezeket még tovább szakaszoljuk, akkor tetszés szerint elfutó hosszúságú, ennél is laposabb jobboldali ágat „szabunk” a grafikonnak. Ezzel azonban nem pontosabban, csak aprólekosabban ábrázoltuk volna a válaszok szóródását. A képet összefoglalóan úgy jellemezhetjük, hogy nem véletlenszerűen szórt, hanem az alacsonyabb árkülönböztetésekre koncentrált válaszokat ismerünk meg.

Végül emlékeztetnünk kell arra, hogy az alacsonyabb jegyárakra vonatkozó válaszokat elsősorban a kevésbé elégedett, magasabban iskolázott nézőktől kaptuk.

Összefoglalás

Szükségesnek látjuk, hogy tapasztalataink sorából néhány elemet kiemel-

jünk. A hasonló kérdezéstechnikával készült 1999. évi kutatáshoz képest a megkérdezettek összetételében és társas helyzetében, a nagyfokú stabilitás mellett is, tapasztaltunk néhány érdemi változást.

A korábbi kutatáshoz képest idősebb szülők hozták el gyermekeiket. Ennek hátterében az első gyermek megszületésének későbbi időpontját kell érzékelnünk.

Csökkenett a néhány személyes társaságok súlya és számottevően emelkedett a négy-öt személyes csoportok aránya. Úgy látjuk, hogy ezt a két program tartalma közötti eltérés vál-

képest háttérbe szorult a személyes kapcsolatok révén szerzett értesülések súlya. Ugyanakkor a személyes aktivitást igénylő informálódás a telefonhasználat révén gyakoribbá vált, és eddig nem vizsgált új elemként belépett az Internet jelentős szerepe.

Azt gondoljuk, hogy az eltérések egy része (az ismerősöktől származó információk háttérbe szorítása) a felvétel időzítéséhez kapcsolódhat. A bemutatót közvetlenül követő, igen rövid idő alatt elvégzett adatfelvétel idején a szóbeli információátadás talán nem válhatott olyan gyakorivá, mint egymásfél hónap kivárása esetén. Ezt a hipotézist egy későbbi kutatás módosított adatfelvételi időpontjával ellenőrizhetjük.

A telefon és az internet használata kapcsán arra érdemes figyelnünk, hogy ezek az aktivitásra építő tájékozási módok elsősorban Budapesten kívül váltak fontossá. Ott, ahol más források csak korlátozottan segítik a tájékozódást.

Az előadás a megkérdezettek többsége szerint elvárásaikhoz igen közeli szórakozást jelentett. Ez az álláspont a legtöbb demográfiai változó mentén nagyfokú konszenzussal járt együtt. Csak az iskolázottság mentén találtunk említésre érdemes eltéréseket. Ebben a dimenzióban az iskolázottabbak kritikusabb állásfoglalásai azt jelzik, hogy az alacsonyabb végzettségűek elfogadóbb, a magasabban iskolázottak pedig távolságtartóbb módon hozták meg ítéleteiket. Itt is közepes konszenzusról beszélhetünk, tehát a megismert álláspontok nem jelentenek gyökeresen eltérő csoport különvéleményeket.

Az elégedettség szerkezet tíz szempontra kiterjedő, tagoltabb vizsgálata alapján azt láttuk, hogy az elvben 0,00 és 4,00 közötti értékeket átélő elégedettség skálán a súlyozott átlagpontok 2,23 és 3,64 értékek közé estek. A sorozat felsőházában az FNC dolgozói-

nak udvariasságát, a produkciók szereplőinek teljesítményét és az alkalmazott világítástechnikát találtuk. A megkérdezettek a legkritikusabb ítéleteit a büfé árszínvonaláról és az ülések kényelméről kaptuk. E két részletet bátran az elégedettségi sor alsóházának tekinthetjük.

Az elégedettségi index sorozat kapcsán fontosnak tartunk egy megjegyzést. Az állásfoglalások azonos technikájú feldolgozása révén a súlyozott átlag értékek az ítéleteket egymással összehasonlítható, egy-egy adattal jellemzik. Ezek tudottan az elégedettség szubjektív mérőszámai, de nem viselik el a sorozattól idegen elemekkel való egybevetést. Így a ligeti büfé árakkal való összehasonlítást sem. A megkérdezettek álláspontjai azt mutatják, hogy ebben a térben, a kifizetett jegyárak mellett mennyire tartják elfogadhatónak az itteni büfé árakat, függetlenül attól, hogy kint, másféle költségek mellett mit kellene kifizetniük azonos élvezetekért. Feltehetően úgy mérlegeltek, hogy összes költségeikhez mérten talogatták, mennyire elfogadhatóak az itt talált árak, és ezeket tekintették az elvárhatóól távoliaknak.

Végül a jegyárakról megismert álláspontokat kell jellemeznünk. A véleményalkotók háromnegyede (76%) reálisnak tartotta az FNC jegyek árát, és mindössze 16% állította, hogy alacsonyabb jegyárakat tartana reálisnak. Az így vélekedők a szórakozás színvonalát és a művészek teljesítményét is kritikusabban ítélték meg, mint a jegyárakat reálisnak, vagy akár magasabbnak is elfogadni hajlandó megkérdezettek.

Az árakat túlzottnak tartó megkérdezettek elsősorban a produkciót is kevésbé elégedetten fogadó, magasabb iskolázottságúak közé tartoznak.

Befejezőként a továbbiakban szükségesnek tartott tennivalókat kell megemlítenünk. Az információforrások kapcsán már érintettük, hogy a következő kutatást célszerű lenne másképp időzíteni. Ezt azért tartjuk fontosnak, hogy a szájról-szájra terje-

totta ki. Az 1999-ben vizsgált jégcirruszi produkció közönségében érdemi arányban fordultak elő gyermekek nélkül érkező felnőttek, akiket a „jéges” műsor iránti érdeklődés hozott el a cirkuszba. A mostani előadásnak nem volt ilyen karakteres sajátossága, így csak elvéve talákoztunk gyermekek nélkül, „mindössze” saját szórakozásuk kedvéért érkező felnőttekkel.

A felnőtt-gyerek kapcsolatokban, a Pest megyéből érkezettek kivételével, érzékelhetően emelkedett az együtt érkező szülőpárok előfordulása.

A látogatók rekrutációs bázisát szemlélve azt kell kiemelnünk, hogy budapesti lakosok változatlan dominanciája mellett jelentősen megnőtt a fővárost körülvevő agglomerációból érkezők aránya. Ezt a tendenciát mindhárom eddigi kutatásunk adatainak együttes értelmezéséből követhetjük nyomon.

Az információforrások együttes áttekintése azt jelzi, hogy a korábbiakhoz

Budapest

dó értesüléseknek hosszabb kifizetési időt adjunk. Álláspontunk szerint ezt akkor érhetjük el, ha a bemutató után egy-másfél hónappal kezdjük a megkérdezést. Ettől a változtatástól az informális értesülések szerepének tisztázását várhatjuk.

A másik kérdéskört a jelenlegi kutatásban egyáltalán nem érintettük, bár a cirkuszi programok megítélésének fontos része. A különböző karakterű műsorszámok fogadtatásának vizsgálatára ebben a kutatásban nem volt lehetőségünk. Az 1998. évi felvétel során már láttuk, hogy az előadás műsorszámainak elkülönített vizsgálata sikeresen megoldható, ha személyes kikérdezéssel készíthetjük az adatfelvételt. Akkori tapasztalatainkra támaszkodva biztonságosan megtervezhető egy olyan kutatás, amelyben az eltérő karakterű műsorelemek elfogadásának különbségeit vizsgálhatjuk. Ez segítheti az FNC további műsorainak tervezését, támpontokat nyújthat több nyitott kérdés megválaszolásához. Ismereteim szerint ilyen, eldöntendő kérdésnek tekintik a kifejezetten artisztikus programelemek és az állatszámok előadásban belüli súlyát. Utóbbiak kapcsán az is mérlegelendő, hogy az állatvédők szempontjai nyomán a produkciókban milyen állatszámok válhatnak ki tiltakozást, akár bojkott felhívásokat is. Ha sikerül megteremteni újabb közönségkutatás

feltételeit, akkor kifejezetten hiba lenne, figyelmen kívül hagyni ezeket a szempontokat.

Melléklet

A kérdésekhez kapcsolódó spontán megjegyzések

- A zene hangos.
- A zene nagyon, nagyon hangos volt.
- A büfé drága!
- A büfé drága!
- Frenetikus volt! (A globális elégedettségnél.)
- A zene túl hangos
- Interneten találtak rá (Javítás a válasz szövegében) Kerestük meg.
- A zene túl hangos.
- A zene túl hangos.
- A zene kicsit hangos.
- A mínusz 500.- forinthez: Családi jegy!
- A reális árhoz: A múlt héten ugyanennyiért voltunk egy vándorcirkuszban, ami ezt a cirkuszt meg sem közelíti.
- Van gyerek válaszhoz: Persze, ez csak természetes.
- Kifogásolom, hogy telefonon képtelenség Önöket az előadás napján elérni. Az összes ismerősömnek

ugyanaz a tapasztalata, nem lehet információhoz jutni, van-e jegy, mikor kezdődik az előadás.

- Kezdesi pontosság: pontatlan, több mint 10 perc késés volt.
- Ülések kényelméhez: A szék támlájának kopottságán lehetne javítani.
- Jó lenne egy IVR telefonközpont, ahol online lekérdezhető az előadás kezdete. Vagy internetes jegyfoglalás, esetleg mobil vásárlás keretében jegy fizetése.
- Az internetes jegyrendelés 11. hó 02-től működik, a pénztárban a telefonszám 13 és 15 óra között 8 próbálkozásra sem vették fel. Hogy lehet

59
K É K

Önöknel jegyeket rendelni? 2003. 10. 25.

- A telefonos jegyrendelés nem működött ma 13 - 14.00 között. Internetes jegyrendelés csak 1 héttel későbbi időpontra lehetséges. Ez a mai kor követelményeinek nem felel meg.

A Life Long Learning – mely jelentheti az egész életen át tartó, vagy az élethosszig tartó tanulást – már a '60-as, '70-es években megjelent az európai oktatáspolitikai irányelveiben. Igaz akkor még hangsúlytalan formában. A fogalom mögött lényegében egyetlen meghatározás húzódik, a tanulás kiszélesedése a formális iskolai képzésen túl a felnőtt társadalom egészére.

Jelentősebb, mint az iskolai oktatás és a továbbképzés közötti hagyomá-

mek, illetve a népfőiskolák intézményei más típusú képzést biztosítottak.

Angliában a Nyílt Egyetem 1971-ben kezdte meg működését. Jellemét tekintve a részdíjs tanfolyam, a hagyományos levelezőoktatás és a médiaoktatás keveréke. Az 1980-as évek közepén a felnőttoktatás magába foglalta a folyamatos oktatást, ezáltal egyértelművé vált az iskolai oktatás időbeli kiterjedése.

Finnországban a népfőiskolai intézmények honosodtak meg. A népfőis-

Laki Ildikó

Life Long Learning

avagy a technikai modernizáció és az élethosszig tartó tanulás kapcsolata

nyos megkülönböztetés. Egy gyorsan változó világ kihívására felel, habár ez a megállapítás már nem új keletű, hiszen az oktatásról szóló előző jelentések is hangsúlyozták már, mennyire fontos, hogy az iskola alkalmassá váljék arra, hogy szembenézzen a szakmai és a magánéletben egyaránt jelentkező új követelményekkel.¹

Peter Jarvis szerint „az egész életen át tartó tanulás felemelkedésében” tizenhárom változás említhető az elmúlt egy-két évtizedben. Így az iskolai oktatástól a felnőttoktatáson át az élethosszig tartó oktatásig, a tanárközpontúságtól a tanulóközpontúságig, a nappali tagozattól a részdíjs oktatásig, a tantermi oktatástól a távoktatásig.

A felnőttoktatás korábban – elsősorban – az iskolarendszerből kimaradt, hátrányos helyzetűek, analfabéták, illetve fél-analfabéták továbbképzését jelentette Közép-Kelet Európában, tekintettel arra, hogy Európa fejlettebb országaiban jelenlévő nyitott egyete-

kola gondolata Grundtvig dán pedagógusnak és teológusnak köszönhetően 1840-as években fogalmazódott meg.

A népfőiskolák bizonyítványt és képesítést nyújtó tanfolyami tevékenysége mögött szociális okok húzódtak és – talán – húzódnak a mai napig is. A népfőiskolák nem hagyományos, iskolarendszerű tanfolyamaira leginkább azok jelentkeznek, akik valamilyen oknál fogva nem tudták befejezni tanulmányaikat a rendeskorúak iskoláiban.

Svédországban a felnőttoktatás e területét népművelésnek (folkbilding) nevezik, angol fordításban „popular education”-nak. A svéd népművelés formái között tarthatóak számon az olvasóköri, a népfőiskolák, a tanulóköri, illetve a közkönyvtárak csoportjai. A népművelés ugyanakkor nem teljesen ugyanaz, mint az általános vagy a liberális felnőttoktatás. A népművelés esetében elsősorban a tudatosítás és emberi méltóság hangsú-

61

K É K

lyozása jelenik meg mind az ismeret-átadásban, mind a készségfejlesztésben egyaránt. A svéd iskolarendszerű felnőttoktatás a dolgozók iskoláinak különböző típusait foglalja magába (kilencosztályos alapképzést, a hároméves dolgozók gimnáziumát, illetve a dolgozók szakközépiskoláit).

A dán felnőttoktatás sajátossága az állam aktív részvétele a felnőttkori tanulás legtöbb formájában. A „folkeoplysning” a dán kultúrának és művelődésnek egy olyan tradicionális koncepciója, amely megnehezíti a dán felnőttoktatás más országokéval való összehasonlítását. A folkeoplysning nemcsak a non-formális

sával – többek között Spanyolország és Portugália belépésével – megjelentek a szegénység, a munkanélküliség és a bizonytalanság elemei. Már ekkor megállapításra került, hogy a munkanélküliség és a szegénység elsősorban az aluliskolázottakat, illetve az országok elmaradott térségeiben/régióiban élőkét sújtja. Ez a tény ráébresztette az Európai Unió oktatással foglalkozó szakembereit, hogy e feladat megoldása halaszthatatlan, s megfelelő irányelvek kidolgozására van szükség. A közösségi politika (ekkor) még nem tartalmazott oktatáspolitikai irányelveket és nem is szabályozta a tagállamok oktatáspolitikáját.

2000-ben készült el az Európai Bizottság által kiadott, stratégiai fontosságú jelentés, a „Memorandum az élethosszig tartó tanulásról”. A dokumentum valójában az új évezred kihívásait és az erre adott válaszokat fogalmazza meg. Eszerint mindenkiben egy alapvető készséget kell kialakítani: a tanulásra való képességet és igényt. A Memorandum a nevelés helyett a tanulást hangsúlyozza, tehát az egyént és képességeit állítja középpontba.²

A Memorandum szerint „Az egész életen át tartó tanulás a tudásalapú gazdaság és társadalom felé való sikeres átmenet velejárója.” E megfogalmazás értelmében az egész életen át tartó tanulás nem csupán az oktatás és képzés egyik aspektusa, hanem inkább irányítóelve. A Memorandumban megfogalmazottak szerint a tudásalapú társadalom a változások erőpróbája, melyhez nélkülözhetetlen a jó minőségű alapoktatás biztosítása, az egyéni motíváltság és a tanulási lehetőségek széles skálája, az egyéni esélyek biztosítása mindenki számára a tanuláshoz, valamint az oktatási és képzési ellátás módozatainak kialakítása (család, munka, tanulás közötti kapcsolat). A Memorandum hat kulcsfontosságú üzenetet is megfogalmaz az egész életen át tartó tanulás terén. Ezen üzene-

tek között szerepel: az új ismeretek és készségek hozzáféréseinek biztosítása mindenki számára, a nagyobb befektetés biztosítása az erőforrások területén, az innováció az oktatásban és a tanulásban, a tanulás értékelése, az úttmutatás/orientálás és tanácsadás, valamint a közelebb vinni a tanulást az otthonokhoz irányelv is.

Irányelveinek meghatározásában elméleti szinten fogalmaz, ugyanakkor a gyakorlati oldal nem körvonalazódik.

Az élethosszig tartó tanulás kérdéskörét vizsgálva azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a foglalkoztatáspolitikát, hiszen az Európai Unió közösségi irányelveiben éppen, hogy a munkanélküliség kapcsán merült fel e problémakör.

A foglalkoztatási képzésnek, tágabb értelemben minden munkaerő-piaci képzésnek alapvető követelménye az alkalmazhatóság-orientáltság. Ez épülhet a már megszerzett szakmára és képzettségre, vagy lehet átképzés egy új szakmára, foglalkozásra. A termelés-szerkezet és a munkaerő-szükséglet dinamikus mozgása állandó változásra kényszeríti a munkaerő-piaci képzést és emiatt mindig új szükségletek merülnek fel, míg mások háttérbe szorulnak.

Egy másik megközelítés szerint: „Az egész életen át tartó tanulás a felgyorsult ütemű tudományos-technikai fejlődés hatására született elmélet és gyakorlat, amely szerint a tanulás nem korlátozódhat többé a gyermek- és ifjúkorra, hanem annak folytatódni kell a felnőttkorban is.”³

Ebben a kontextusban a technika fejlődésének, illetve az információs társadalom kihívásainak való megfelelés megközelítéséből értelmezném az egész életen át tartó tanulás fogalmát. 1960-as évektől a fejlett európai és Európán kívüli országokban nagymérvű technikai robbanás következett be, mely magába foglalja a telefon, telefax szolgáltatások meghonosodását, a műholdas adások megjelenését, a számítógépek elterjedését, valamint az ezzel együtt történő információ-áramlás hirtelenszerű megnövekedését.

62

K É K

oktatás és tanulás alapjait, az egész életen át tartó tanulás megvalósításához szükséges és elengedhetetlen képesség alapjait is adja. A folkeoplysning (nép-felvilágosodás) hagyománya a személyiségfejlesztés, a közösségi érzés, a szakképzés és a demokrácia iránti felelősség kiépítése.

Németországban a felnőttoktatásnak régi hagyománya van, amely egészen a felvilágosodás koráig nyúlik vissza, a demokrácia és az ipari fejlődés során mély gyökereket eresztett, és az azóta eltelt idő alatt is változáson ment keresztül. Az első népfőiskolák az 1900-as években jöttek létre, a lakosság igényeire és szükségleteire reagálva széleskörű programkínálattal szoros összefüggésben.

A felnőttképzés strukturájának átalakítását több tényező befolyásolta a '70-es évek után. Az Európai Unió bővítésével, az oktatási és művelődéspolitikai irányvonalak meghatározásával, a tagországok folyamatos csatlakozá-

Az új típusú információhordozó eszközök elterjedésének eredményeképpen azonban az igények is jelentősen megváltoztak. Ezen igények társadalmi és egyéni oldalról történő megközelítése arra enged következtetni, hogy az egyéni igények nem feltétlenül azonosak a társadalom által elvárt vagy követelt igényekkel. Amennyiben a tudást vizsgáljuk mindenféle képpen elmondható, hogy a technika révén egyrészt divergense válik a szellemi és fizikai munka, másrészt mindkét esetben a tudás, a minden területet magába foglaló tudás kerül előtérbe. Az eszközök egyre inkább helyettesítőkké, kiegészítő tevékenységet szolgálókká válnak. A munkavégzés és a munkafolyamatok átalakulnak, bizonyos értelemben leegyszerűsödnek, és bizonyos értelemben viszont differenciáltabbá válnak. Az első esetben a mechanikus munkavégzés lesz a jellemző, mely nem feltétlen igényel újabb, korszerűbb tudást, ismereteket.

Amíg néhány évtizeddel ezelőtt csak az iskolarendszerben történő oktatás volt képes megadni a munkánkhoz, érdeklődésünkhöz szükséges ismereteket, információkat, ma az internet segítségével hozzájuthatunk a területek széles skálájához, távoktatás formájában pedig otthon is „járhatunk” középiskolába, vagy elvégezhetjük szakmai- és felsőfokú tanulmányainkat. Az oktatási rendszer feladata a szerepköréből adódó feladatain túl a készségek és képességek kibontakoztatása, az egyénből történő előhozása, valamint ezek segítségével az ismeretek megszerzéséhez szükséges technikák elsajátíttatása. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a meglévő, vagy hiányos készségek fejlesztése, (részbeni) pótlása. Az oktatás intézményesített állapota (iskolák, képzések, szervezett oktatási formák) a technika vívmányainak egyre nagyobb teret hódító hatásainak ellenére még mindig az egyik legfontosabb szereplőnek bizonyul az oktatásban részesülni kívánók igényeiben. A fontosságát az adja, hogy csak ebben a formában lehet do-

kumentumot, vagy igazolást szerezni hivatalosan a tudásról. Arról azonban nem célszerű beszélni, hogy a dokumentum és a tudás milyen arányosságban áll egymással.

Az egész életen át tartó tanulás tulajdonképpen felfogható egy motivációs ciklus mentén is. A permanens oktatásban való részvétel céljaként meghatározhatjuk a motivációt, az érdeklődést és az ismeretek iránti vágyak megszerzését. Az információk megszerzése lehet egy vágy, s ez a vágy fogja tovább sarkalni az egyént, hogy minél több ismereteket szerezzen. Az egyén egy idő után nem lesz elégedett azzal, amit magához ragadott, így egyre többet szeretne tanulni, elsajátítani. A folyamatos érdeklődés gyakorlatilag az élethosszig tartó tanulás frázisa, amelyben azok a szociálpszichológiai tényezők játszanak szerepet, melyeket kora gyermekkorban célszerű lenne kiépíteni, tudatosá tenni. Amennyiben ezt az építményt siker övezné, úgy a felnőttkorban nem okozna nehézséget a tanulás iránti igény felkeltése. A motiváció és vágy segítő eszközeként lehet jelen az informatika, a korszerű és modern technika.

Mi is tehát az élethosszig tartó tanulás? Valójában egy olyan oktatási folyamat, mely egész életünket végigkíséri, intézményesített vagy nem intézményesített formában, didaktikus, vagy autodidaktikus módon, melynek legfőbb szereplője lehet a motiváció, a vágy. E szereplő mindennek a meghatározója, a legtöbb döntés alapja. A többi (informatikai eszközök, technikai robbanás) lényegében csak segédeszköz. A társadalom lassan felismeri: ez a tanulás nem kötelező érvényű, nem intézményhez kötött, de ott van önkéntelenül is a napjainkban, tevékenységi struktúránkban.

Az egész életen át tartó oktatás az ember tudásának, viselkedésének, ítélpéességének és cselekvőképességének folyamatos gondozója. Hozzásegíti ön-

magá és környezete megismeréséhez és értelmezéséhez, munkahelyén és közösségében betöltött szerepének kiteljesítéséhez. Az egész életen át tartó oktatás többdimenziós, dialektikus folyamat, a mindennapokban megélt tapasztalatokkal, adatok és komplex tények megértetésével. Magában foglalja ugyan bizonyos gesztusok és praktikus ismeretek ismétlését és utánzását, de alapvetően mégis egyedi és kreatív elsajátításra készlet.¹ Hiszen olyan döntéseinkkel, hogy egy kiváló kiállításra vagyunk kíváncsiak és ellátogatunk egy múzeumba, vagy egy nagyszerű előadást szeretnénk látni-

63
K É K

hallani és elmegyünk az Operaházba, ezzel mind-mind az élethosszig tartó tanulás kategóriáját erősítjük. A modernizáció pedig folyamatosan alakítja, változtatja és formálja majd ezt, s egyáltalán nem biztos, hogy néhány év múlva még különálló, kiemelt folyamatnak fogjuk tekinteni az oktatási irányelvekben.

Jegyzetek

- 1 Oktatás – rejtett kincs. A Jacques Delors vezette Nemzetközi Bizottság jelentése az UNESCO-nak az oktatás XXI. századra vonatkozó kérdéseiről. Osiris Kiadó, Bp., 1997.
- 2 Európa kézikönyv az élethosszig tartó tanulásról. Magyar Népfőiskolai Társaság, Bp., 2001.
- 3 Felnőttoktatási- és képzési lexikon. Szaktudás Kiadó Ház Rt., Bp., 2003.
- 4 Lásd: Oktatás – rejtett kincs. A Jacques Delors vezette Nemzetközi Bizottság jelentése az UNESCO-nak az oktatás XXI. századra vonatkozó kérdéseiről. Osiris Kiadó, Bp., 1997.

Bevezetés

A változás a társadalmi valóság egyik legmeghatározóbb jelensége, kihívása, követelményrendszer, felkiáltójele.

Az alkalmazkodás, az adaptáció, a változás, a tanulás, a gyors reagálás már minden szervezetnek alapvető lételeme. Ez nem volt másképp a szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola Művelődéstudományi és Kommunikáció Tanszékén sem.

1996-ban hallgatóként érkeztem meg a tanszékre, 2000-ben történelem szakos tanári és művelődésszervezés szakon andragógia szakirányon sze-

nyekkel jártak a változások? Melyek a jelenkori szervezeti dilemmák?

Művelődésszervező szak
'létjogosultsága'

Cél-és értékrendszerének megközelítése, öndefiníálási kényszerek, szakmai identitási kérdésekkel való szembesülés

Képzési filozófia átalakulása, modell-váltás

Modernizáció, változás

Lendvai Katalin

Egy kereső és tanuló szervezet

Művelődésszervező szak a Berzsenyi Dániel Főiskolán

I. rész

reztem diplomát. 2001-ben tértem vissza a tanszékre a szombathelyi levelező és távoktatásos képzés koordinátoraként, értékelő andragógusként és a tanulástechnika tréning oktatójaként. Szemtanúja voltam annak a folyamatnak, amelynek során a művelődésszervezés egy kis tanszékéből a Főiskola egyik legnagyobb tanszékévé nőtte ki magát néhány éven belül.

Kutatási kérdések

A tanulmány célja, hogy dokumentáljam, ha töredekesen is ezt a '90-es évek második felében történt drasztikus változást olyan történelmi perspektívában, amely egészen a szak létrehozásától kezdődik. Hogyan jellemezhető az a szervezeti változás, amely lezajlott a szombathelyi képzésben? Hogyan változtatta ez meg a szak profilját? Melyek voltak az előremenekülségi stratégiák? Illetve milyen következmé-

A tanulmány ezekre a kérdésekre próbál meg válaszolni. A vállalt feladat azonban nehezebb volt, mint gondoltam és talán töredékesebb lett, mint vártam. Érzékeny terület egy olyan szervezetet elemezni, egy olyan változást dokumentálni, amelynek résztvevője voltam. Ennek ellenére igyekeztem nem szubjektív lenni, és céltom volt az elméleti keretekben felvetett kérdések, problémák átültetése, lefordítása a gyakorlatba. Ezért hívom segítségül azt az oktatáspolitikai szakirodalmat, amely az oktatás funkcióváltását és környezeti elemeinek változását tárgyalja, ezért dolgoztam fel a magyar művelődésszervezés válságának, identitásproblémájának szakmai vitáját, és ezért nyúltam a tanuló szervezetek ('learning organisation') elméleti anyagához. Ez az a három elméleti keret, amelynek tükrében próbálok meg kommentálni a lezajló szervezeti változásokat.

Két kutatási feltételezéssel dolgoztam. Az egyik kutatási hipotézis szerint

a képzés eltömegesedése egyéb erőforrások kárára kell, hogy megtörténjen, ez pedig a képzési minőség kérdése. A második kérdésfeltevés, hogy mennyire tekinthető a vizsgált szervezet tanuló szervezetnek.

Módszertan

A kutatás empirikus anyaga három része tagolódik. Az első részben a szak története került feldolgozásra meglévő irodalmak alapján, a második részben saját adatok alapján a szak változása a számok tükrében. (Itt számos problémával szembesültem és jelentős mennyiségű saját gyűjtés volt szükséges ahhoz, hogy hallgatói létszámok és egyéb alapadatok áttekintésre kerülhessenek.) A harmadik részben a tanszéki irattárban megtalálható tanszéki jegyzőkönyvek tartalomelemzését végeztem annak érdekében, hogy a tanszék által megfogalmazott stratégiai dilemmákat, kérdéseket, kihívásokat összegezhessem.

Kihívások: a felsőoktatás funkcióváltása és a művelődésszervezés válsága

A felsőoktatás társadalmi kontextusának változása

A rendszerváltozás, az európai integráció, a globalizáció, valamint ezek társadalmi, gazdasági, politikai hatásai gyökeresen átalakították a magyar felsőoktatás működési kontextusát.

Az alábbi fejezet célja, hogy áttekintse azokat a kihívásokat, amelyek az oktatáspolitikai terén megfogalmazott hazai, európai, tudományos és politikai diskurzusokban nyilvánultak meg.

A '90-es évek felsőoktatásának legfontosabb jellemzői a változás (Vizvári, 2003), az alkalmazkodás (Zsinka, 2003), a modernizáció (Barakonyi, 2002; Oktatási Minisztérium, 2003), és az öndefiniálási kényszerek (Schlett, 2003).

Barakonyi Károly (2002) tanulmányában a felsőoktatást ért kihívások két típusát különbözteti meg: a globalizált világ *megatrendjeit*, valamint a világtrendek *metatrendjeit*. A globalizált világ meгатrendjei, átfogó érvényű, mindenre kiterjedő, makro hatású tényezők, míg a metatrendek konkrétabb, specifikusabb, konkrétabb formákat öltő tényezők.

Megatrendek és metatrendek

Barakonyi Károly három meгатrendet különböztet meg:

1. az információs és kommunikációs technológiák megjelenése,
2. a globalizáció és individualizáció folyamatai,
3. valamint a tudásalapú társadalom térnyerése.

Az információs és kommunikációs technológiák forradalma jelentősen átalakítja a tudás megszerzésének, átadásának, közvetítésének technológiai hátterét. Ezek a technológiák jelentősen nagyobb hatással vannak a felsőoktatásra, mint azt először gondolkodtunk. Barakonyi például említi a képzési idők csökkenését, ám ezen túl ide sorolhatók még olyan következmények, mint a távoktatás megjelenése, az 'e-learning' térnyerése, mindezek jelentősen befolyásolják és átalakítják a tradicionális tanulási folyamatokat.

A globalizáció és az ezzel párhuzamosan kialakuló individualizáció folyamata is egy fontos meгатrendje globalizált világunknak. A növekvő mobilitás, a felsőoktatás 'globális piac', a világ kitágulása és egységesedése jelentős hatással van a magyar felsőoktatásra is. A 2003-ban kiadott „A Magyar Felsőoktatás modernizációját, az Európai Felsőoktatási Térséghez történő csatlakozását célzó felsőoktatás-fejlesztési koncepciója” a következőképpen fogalmaz a felsőoktatási reform céljával kapcsolatban:

„Magyarországnak a lehető legrövidebb időn belül olyan felsőoktatással kell rendelkeznie, amely lehetőségeinek maximális kiaknázásával jelentős mértékben szolgálja hazánk minél gyorsabb és hatékonyabb beilleszkedését a fejlett országok közösségébe, és a tudástársadalom kiépülését. A felsőoktatás a tudás különféle formáival kapcsolatos, széleskörű szolgáltatásai nemzetközi mérce szerint is versenyképesnek kell lenniük a globalizálódó piacokon, a lehető legmagasabb színvonalon, és rugalmasan alkalmazkodva ki kell elégíteniük a vele szemben felmerülő, változó társadalmi igényeket.”

65
K É K

(Az Európai Felsőoktatási Térséghez történő csatlakozását célzó felsőoktatás-fejlesztési koncepciója, 2003: 6)

Végül a harmadik meгатrend a tudásalapú társadalom a posztindusztriális gazdasági szerkezet azon átalakulására utal, amelyben a gazdaságnak „olyan munkaerőre van szüksége, amely széles látókörrel, viszonylag önállóan képes eligazodni a bonyolult helyzetekben, képes a jelentkező problémákat felismerni és kezelni, megoldani” (Barakonyi, 2002:22).

Ezeket a meгатrendeket az Európai Bizottság az egész életen át tartó tanulásról szóló Memorandumában a következőképpen fogalmazza meg:

„Európa ma az ipari forradalmakhoz hasonló léptékű változásokat él át. A digitális technológia az életkörülmények minden aspektusát átalakítja, a biotechnológia pedig egyszer talán magát az életet is megváltoztatja. A világméretű kereskedelem, utazás és

kommunikáció kitágítják az emberek kulturális látókörét, és megváltoztatják a gazdaságok között zajló verseny módját. A modern életvitel nagyobb esélyeket és választási esélyeket kínál az egyén számára, de egyúttal nagyobb kockázatokat és bizonytalanságot is eredményez.... Mind többen egyre tovább maradnak az oktatási és képzési rendszerben, de a szakadék tágul azok között, akik megfelelő szakképzettséggel rendelkeznek ahhoz, hogy a felszínen maradjanak a munkaerőpiacon, és azok között, akik visszavonhatatlanul marginalizálódnak.”

(Memorandum, 2000:8)

dal felől megközelítve több oka lehet: félelem a biztonság, a lehetőségek csökkenésétől vagy elvesztésétől (Dinya, 1997).

Jones és Sullivan szociális és gazdasági megatrendeket különböztetnek meg, amikor az oktatás új kontextusáról beszélnek. A szociális megatrendek között említik a nukleáris családok hanyatlását; a társadalom változó életkori profilja; a multikulturalizmus, a kulturális sokszínűség felerősödése; a jóléti állam hanyatlása, az állam kivonulása a közfeladatok ellátásából; az 'underclass', az új szegénység megjelenése minden országban; a változó nemi szerepek; a globális piac és a versenyképtenség, a munkaerőpiac átalakulása, a növekvő szervezeti autonómia, laposabb szervezeti struktúra. A gazdasági megatrendek: a növekvő mennyiség és minőség; a kommunikáció globalizálódása; a kapacitás/költség ráta exponenciális változása (dolgok egyre olcsóbbá válnak); a szimbolikus tudást biztosító szervezetek átalakulása, sokszor elmozdítása; a hozzáférés univerzalizálódása (mindenki hozzáfér mindenhez); az információs bűnözés megjelenése (pld. plagiarizálás); az informális feketepiac növekedése; integrált média (video és telekonferencia, interaktív video, televásárlás) (O'Sullivan, 1997).

Az oktatás társadalmi és gazdasági környezete tehát kitágult. Az egyetem ma már nem csak diplomákat kiadó, tudásadó intézmény, de egyre inkább társadalmi újratermelési folyamatokat befolyásoló, társadalmi liftrendszerként működő intézmény, versenyképes munkaerőt, társadalmi életesélyeket, foglalkoztatási esélyeket, információkat, társadalmi, kulturális tőkét biztosító intézményrendszer (Polónyi-Tímár, 2001; V. Pók, 2003).

Ez utóbbi kapcsán írja V. Pók Katalin a következőket:

„A tudástőke tömegesedése megy végbe korunkban. Megváltozik a kulturális tőke jellege. Az évszázadokon átívelő könyves kultúra technikaivá lesz. Itt azonban nem áll meg, mert megváltozik a kulturális tőke funkciója is. A változás iránya, a kulturális tőke „reprodukción funkciójától”, a „mobilizáló funkció” felé tart. A kulturális tőke megváltozó funkciója pedig csoportos mobilitást tesz lehetővé. Ez azt jelenti, hogy tömegek haladjak meg a korábbi kulturális és társadalmi státuszukat. E jelenség tetten érhető az oktatás expanziójában, a tömegoktatás jelenségében....” (V. Pók, 2003:1)

Összefoglalóan, az oktatáspolitikai hirtelen a gazdaságpolitika, a foglalkoztatáspolitikai, a szociálpolitika és a közpolitika kereszteződésében találta magát.

66 K É K

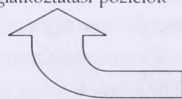
A metatrendek már a magyar felsőoktatás '90-es évekbeli folyamataihoz köthetők. Ezek a folyamatok pedig: az állami felelősségvállalás csökkenése, az 'állam kivonulása' a felsőoktatásból, a felsőoktatási piac megjelenése, az erősödő verseny az intézmények között, az életen át tartó tanulás, valamint a felsőoktatás eltömegesedéséhez köthetők (Barakonyi, 2002).

Dinya László (1997) a következő felsőoktatást érintő változásokat emeli ki:

- digitális forradalom,
- globalizáció,
- tudásgazdaság (tanulási készség kiemelt szerepe),
- újfajta munkakészségek iránti igény, mint az innovativitás, rugalmasság, aktív tudás képessége,
- növekvő komplexitás politikai-gazdasági-társadalmi kontextusban.

Mindezen tényezők értékrendbeli átalakulást feltételeznek. A változással szembeni ellenállásnak az emberi ol-

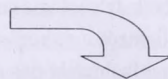
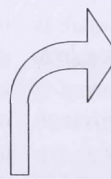
Társadalmi életesélyek
Társadalmi integráció
Társadalmi beilleszkedés (inklúzió)
Társadalmi liftrendszer
Társadalmi mobilitás
Foglalkoztatási pozíciók

OKTATÁS

a szintézis

FOGLALKOZTATÁSPOLITIKA
SZOCIÁLPOLITIKA
GAZDASÁGPOLITIKA
KÖZPOLITIKA

Információs társadalom
Tudástársadalom
Posztmaterializmus
Európai állampolgárság

(A tanulmány szerzője által készített ábra)

1. ábra. Az oktatási szintézis

Az oktatás megváltozott követelményei és paradigmaváltása

Az oktatáspolitikát megváltozott, vagy legalábbis explicitebb, kimondottabb társadalmi helyzetének következményeként megváltoztak az oktatás tartalmi elemei, kihívásai is. A tudás fogalma kiszélesedik, a mechanikus tudástranszfert felváltja egy sokkal inkább készség-orientáltabb megközelítés:

INFORMÁCIÓ	—————→	Megtanulni tanulni
KOMMUNIKÁCIÓ	—————→	Megtanulni tudni
MOBILITÁS	—————→	Megtanulni cselekedni
TANULÁS	—————→	Megtanulni együttélni
PARTICIPÁCIÓ, RÉSZVÉTEL	—————→	Megtanulni élni

4 típusú tanulási cél lefektetett:

1. *információ és tudás*, hogy dekonstrukciós lehessen sztereotipikus ítéleteket, hogy az eltérő társadalmi, kulturális közegek közös vonásai felfedezésre kerülhessenek.

2. *személyes, szociális és technikai készségek*, amelyek lehetővé teszik a helyi közösségekben való hatékony és önmegvalósító, önkitaljesítő részvételt.

3. *kritikai készségek*, konfliktuskezelés, problémamegoldási készségek, a helytelen gyakorlatok, az EU alapértékeivel szembeni gyakorlatok elutasítása.

4. *személyes fejlődés és önmegvalósítás*, folyamatos énkeresés és identifikációs folyamat egy individualizált és komplex korban.

A szemléletváltás az oktatási rendszer egy sor aspektusát kihívások elé állítja. Ezeket az aspektusokat próbálja meg összefoglalni az 1. tábla.

A táblából jól látható, hogy a paradigmaváltás, amelyben a kulcsfogalmak megváltoznak, a hangsúlyok új helyekre kerülnek és a szemléletmód is megváltozik, nagyon kiterjedt. Az innováció, a verseny, a munkaerőpiac, a készségek felváltják az állami monopólium, tanárcentrikus, szinte mindenfajta versenyt nélkülöző pre-89-es helyzetet. Ezek a változások nagyon átfogóak, amelyek a felsőoktatás szín-

Felnőttoktatás

te minden aspektusát érintik. Külön érdekes elemzés lenne azt vizsgálni, hogy a magyar felsőoktatás milyen változáspotenciált mutatott, vagy mennyire mutatott konzervatív változás-rezisztens elemeket a '90-es évek folyamán.

A paradigmaváltást 'A Magyar Felsőoktatás modernizációját, az Európai

Felsőoktatási Térséghez történő csatlakozását célzó felsőoktatás-fejlesztési koncepciója' (2003:6-7) a következőkben foglalja össze:

- Az államnak a felsőoktatás, mint közhasznú tevékenység fejlesztéséért való fokozott felelősségvállalása;
- A felsőoktatás közhasznúságának elve;
- A felsőoktatás nyitottsága és esélyegyenlőségének elve;
- A felsőoktatásban a világnézeti és minden egyéb megkülönböztetéssel szembeni fellépés és az oktatás politikamentességének elve;
- A szerződéses kapcsolatok kiterjedt rendszerének és az együttműködésre való törekvés érvényesítésének az elve;

1. tábla: Az oktatási paradigmaváltás: oktatásorientáció helyett tanulás központúság

OKTATÁS	TANULÁS
Oktatás, mint társadalmi intézmény, társadalmi elvárásokkal, társadalmi hatalmi egyenlőtlenségeket újratermelő intézményrendszer	Tanulás, mint egyéni folyamat, az intézmény-orientáció helyett tudás és folyamat orientált
Társadalmi felelősség	Individuum-orientált, egyéni felelősség
Merev	Rugalmas
Közpolitika-orientált	Nem policy-orientált, de komplex feltételrendszer
Forráshiányos	Forrásgeneráló
Non-reflexív, lassan reagáló	Reflexív
Rendszerlegitimáló	Rendszerintegráló
Klasszikus állampolgári jogra építő	Nem jogi megközelítésű, mégis az európai állampolgárság központi eleme
Papír-orientált,	Készségorientált
Tanár-centrikus	Tanuló-centrikus
Hagyományos tanár-szerep	Tanár-szerep összetettebb (facilitátor, mentor)
Centralizált	Decentralizált
Állami monopólium	Szektorközi esélyegyenlőség, kötelező együttműködés, piaci verseny
Közepesen vagy gyengén kapacitásigényes,	Erősen kapacitás- és készségigényes,
Készségigénye statikus	a készségigény dinamikus,
Sok passzív tudás	erős adaptáció szükséges
Oktatáspolitikai	Erősen aktív tudásigényes
Változó minőségbiztosítás igény	Társadalompolitika
Korlátozott versenyhelyzet	Erős monitoring, értékelés és ellenőrzés szükséges
Korlátozottan innovatív	Erős versenyhelyzet
Motiváció nem megcímzett	Erősen innovatív
Politikának kiszolgáltatott	Motiváció-teremtés alapfeltétel
A feltételrendszerre reagál (reaktív)	Nem a politika, hanem a gazdaság és a társadalom által irányított, facilitált
A társadalmi kirekesztés elleni küzdelemhez nincs eszköztárszere	Komplex társadalmi feltételrendszer előfeltétel (proaktív)
	A kirekesztést közvetlenül célozza

(A tanulmány szerzője által készített tábla, a szakirodalomban megfogalmazott szempontok alapján)

- A felsőoktatási intézmények pénzügyeinek hatékony, gazdaságos és költségkímélő kezelése;
- A felsőoktatási intézmények önkormányzathoz, tulajdonhoz, önálló gazdálkodáshoz, vállalkozáshoz való joga;
- A tudományos munka, az oktatás és a művészetek szabadsága, önállósága és függetlensége;
- A tudományos elméletek, nézetek, módszerek sokszínűsége;
- A tanulás szabadsága;
- A hallgatók jogainak érvényesítése és az őket közvetlenül érintő döntésekbe való beleszólási joga;

fejlesztését a nevelés eredményességének, minőségének rovására érvényesítik Képletesen szólva a „tudásgyártól” a „papírgyár” felé, a minél több, minél magasabb szintű oklevél kibocsátásának irányába haladunk...” (Polónyi-Tímár, 2001:15)

A szerzők főbb megállapításai hangsúlyozzák, hogy a mai oktatáspolitikai nem ad megfelelő választ az oktatásügyben tetten érhető problémákra és kihívásokra; az oktatás minősége mérhetően romlik; illetve az oktatás nem a megfelelő körülmények között zajlik.

Barakonyi (2002) is hangsúlyozza már a felsőoktatás kapcsán, hogy a '90-es évek egyik legmeghatározóbb jellemzője a felsőoktatás infrastrukturális ellehetetlenülése:

„A '90-es évek közel változatlan (vagy alig növekvő) oktatói létszám mellett kb. háromszoros hallgatói létszám felfutást hozott a magyar felsőoktatásban. Ezzel kapcsolatban több súlyos probléma is felmerült.

Az egyik gond az, hogy mindez közel változatlan infrastruktúrával következett be. Ennek következtében számos helyen lehetetlen állapotok alakultak ki: teremhiány, számítógép-ellátottság, infernalis könyvtári állapotok, kollégiumi férőhelyhiány, szegényes önmegvalósítási, kulturálódási és sport lehetőségek stb...

A háromszoros hallgatói létszám-növekedés gyakorlatilag változatlan felkészültségű oktatói gárdával, alig változó oktatási és tanulási technológiával, a tárgyi infrastruktúra érdemi fejlesztése nélkül következett be”. (Barakonyi, 2002:24–25)

Az oktatási-tanulási technológiák hiánya, alulfejlettsége, alkalmazásának hiánya jelentősen hátráltatja a széleskörű IT ismeretek, mint kulcs-kompetencia kialakulását, elsajátítását, alkalmazását.

A rendszerváltás alapjaiban rázta meg a kulturális, művelődésszervezési szakemberképzést. A szakemberképzés problémájáról Mankó Mária a következőképpen vélekedett:

„... Az önálló szakma feltételei és munkakörülményei az 1950-es években alakultak ki, bizonyos történeti és szakmai szerepelőzményekben. A munkavégzésre felkészítő és jogosító képzés azonban hiányzott, illetve tanfolyami jellegű és ideológiai-politikai tartalmú volt. Ez utóbbi szinte végig meghatározó eleme a népművelőképzésnek. Ebben a helyzetben jórészt a politikai szándék hatására, hamarabb alakult ki egy intézményrendszer és a hozzá kapcsolható szakmai igény, mint magára a szakmára való felkészítés. Ez hatással volt mind a szakma, mind a szakképzés fejlődésére. Az így létrehozott foglalkozás egyfajta mesterségesen „konstruált szakma” képét mutatja”. (T. Kiss, 2000:138–139)

Kleisz Teréz professziódiskurzus tanulmányában a professzió illetve az ún. „félprofesszió” (semi-profession) kategóriát veszi nagytit alá. A professzió alatt Kleisz a következőket érti: „a professzió a magasfokúnak elismert és nehezen megszerezhető szakértelem intézményesülési formájaként határozható meg, amely autonómiát és kizárólagosságot biztosít az adott tevékenység űzőinek, akik identitásában döntő ez a hivatásvégzés, s létalapjuk is ezen alapul” (Kleisz, 2002a:1). A félprofesszió kategóriát Etzioni alkotja meg 1969-ben, s ő ebbe sorolná a népművelő-művelődésszervező szakmát is (Kleisz, 2002a). A félprofessziók jellemző jegyei: rövidebb szakmai képzés, kisebb súlyú specializált tudás, gyengébb szakmai autonómia, társadalmi legitimitás gyenge alapjai (Kleisz, 2002b). A félprofesszió kategóriába sorolja még az ápolónő, a szociális munkás, a könyvtáros, vagy a gyógyszerész szakmákat is.

- A hallgatók, oktatók belföldi és nemzetközi mobilitása.

A magyar vita a felsőoktatásról

A felsőoktatás társadalmi és gazdasági kontextusának megváltozása élénk magyar vitának adott táptalajt. A vita a felsőoktatás egy sor kérdését feszegette. A céloom alább nem a teljes vita áttekintése, sokkal inkább a vita azon elemeinek tárgyalása, amelyek a tanulmány szempontjából különösen aktuálisak és fontosak.

Talán az utóbbi évek egyik legnagyobb vitáját kiváltó munkája Polónyi István és Timár János *Tudásgyár vagy papírgyár* című 2001-ben megjelent könyve, amelynek következtetéseit szerint:

„A magyar oktatáspolitikában, fél évszázad óta ismétlődően olyan tendenciák kerülnek előtérbe, amelyek az oktatás, a szakképzés formális, mennyiségi

Földiák András hasonló problémára mutat rá, Lipp Tamás: *Hályogkovácsok szociográfiájára* hivatkozva. A 'hályogkovács' kifejezést a népművelő-képzésre vonatkoztatja. Maga a terminus a nem szakképzett egyén jelölésére szolgál, aki mindezek ellenére jól végzi a dolgát. Vitathatatlan, hogy a képzés sokoldalú műveltséget ad, viszont a korszerű polihisztor jellegét megkérdőjelezték (Földiák, 2002).

A polihisztor fogalom értelmezése szükségszerűen „sokféle ismerettel bíró tudós”, „minden tudományban jártas, sokoldalú egyetemes tudós”. A szerző kiemeli, miszerint a tudományos tevékenység kap hangsúlyt és nem a „sokféle cselekvési mód gyakorlati ismerete”. A polihisztorság napjainkban új megfogalmazásban és más dimenzióban értelmezendő.

„A kulturális értékközvetítő munkavégzéshez olyan minőségbiztosítási struktúra kialakítására van szükség, melyet nem az egyén „mindenből egy keveset” tudása, hanem komputer-jellegű paradigmikus gondolkodásmódja és személyközi kulturális kommunikációs képességének az integrációja alakít ki és határoz meg.” (T. Kiss, 2002:3)

Maga a képzési cél és a tananyag összegegyeztetése is problémát okozott, erről Mankó Mária a következőképpen vélekedett:

„A képzés az általános műveltségelemeket elengedhetetlen háttérként szerepeltette a sikeres képzés feltételeként, sőt állandó feltételezett gyarapodásához akarta igazítani a szakmai anyag oktatását. Ez egyrészt azt jelentette, hogy evidenciaként számolt a szakanyag kijelölésénél a magas szintű általános műveltséggel, annak ellenére, hogy folyamatosan meggyőződhetett arról, hogy a magas szintű műveltség mint olyan, a képzési folyamatba belépőknél inkább csak eszmény, mint valóság.” (T. Kiss, 2000:138)

Vagyis Mankó Mária már explicit módon utal arra, hogy a képzésbe belépők műveltségi szintje nem nevezhető magasnak. Egy másik kontextusban

a szombathelyi levelező tagozatos képzés kapcsán is megállapítja, hogy „a művelődésszervező szak iránt azok körében a legnagyobb az érdeklődés, akik munka mellett igyekeznek diplomát szerezni. A korstruktúra arra utal, hogy vagy a középiskolai eredményekre hivatkozva, önbizalom hiányában nem próbálkoznak más felsőoktatási szakkal, vagy túl vannak már néhány sikertelen próbálkozáson, mire a művelődésszervező szak mellett döntenek az első helyen...: azt is megfogalmazhatom, hogy...az ott tanulók túlnyomó többségét nem annyira a szakterület iránti elkötelezettség motiválja, mint inkább a felsőfokú végzettség megszerzése” (Mankó, 2002:65).

Ez expliciten utal arra, hogy a szak egyfajta második esély iskolájaként funkcionál, ahol a szakmai, kulturális elkötelezettséget a diploma iránti igény helyettesíti.

A kulturális értékközvetítő szerep válsága

A rendszerváltást követően szükség-szerűvé vált a tudásstruktúra újjászervezése. A kulturális értékközvetítő szerep kerül előtérbe a művelődés helyett. A kulturális értékközvetítés lényegi sajátja a változékonyság, melynek a strukturálatlan tudás feleltethető meg leginkább, a kultúra változó természetéből adódóan. (T. Kiss, 2000)

Koltai Dénes szerint „számba kell venni a kulturális életünk feszítő gondjait, ... a támogatási rendszer diszfunkcionális működését, civil társadalom által igényelt intézményrendszer hiányát ... a jelenben zajló paradigmaváltás megváltozott feladatokat, új célokat, új szervezeti elveket jelenít meg” (Koltai, 1989:2–4).

Maróti Andor tanulmányában a tudás és műveltség kapcsolatának elemzése kapcsán írja, miszerint nem helytálló az a megállapítás,

hogy a műveltségfogalom érvényét veszti a tudástársadalomban. Mélyebb műveltség nélkül nem alakulhatnak ki olyan kompetenciák, mint a problémamegoldó, ítélo- és döntésképeség, és nem utolsósorban kommunikáció- és tanulási képesség.

Megemlíti, hogy a kor kihívásainak köszönhetően egyre komplexebb szaktudásra van szükség. A problémák a szaktudományok határterületein is interdiszciplináris megközelítést igényelnek. „Tarthatatlanná válik az – írja –, miszerint a több szakterületre kiterjedő tudományos érdeklődést di-

lettantizmusnak minősítsék” (Maróti, 2002:159).

Kleisz Teréz szerint „Az elmélet átültetése a gyakorlatba tézis sok bírálatot kapott az utóbbi időben. A kontextus szerepe, a kontextuális praxistudás, a szituatív tapasztalati tudás értékelődik fel ... A praxis nincs meg elmélet nélkül, s maga is elméletgeneráló. Minden adott szituációban újrakonstruálódik a szakember szakmai repertoárja, amelynek birtokában lehet új, nem megszokott kontextusokban szakmailag működni. A hajdan népművelőnek – ma művelődésszervezőnek – nevezett szakma a fentebb leírt praxistudást kultiválta mindig, emiatt nehezen találta meg a helyét a felsőoktatásban...” (Kleisz, 2002a:3).

Sári Mihály és Bordás István (2002) arról a paradigmaváltásról beszélnek, amelynek során az 'aktív állampolgárság' tudás- és készségelemeinek megteremtését kellene elérni a közművelődési szakemberek bevonásával.

Számos kérdés fogalmazódhat meg, többek között, hogy szükség van-e egyáltalán a 21. században művelődésszervezőre? Van-e munkaerő-piaci igény e tudáseggyüttesre? Milyen elvárások vannak a szereppel kapcsolatban? – még hosszán lehetne sorolni a további kérdőjeleket.

Hidy Péter és T. Kiss Tamás vezetésével a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézete 'Művelődésszervezők szerepfelfogása és pályaképe' címmel kutatást indított. Céljuk

jellemző tulajdonság-párok értékelésével a következő eredmény körvonalazódott: a képzés inkább nagyvonalú, mint beszűkült, inkább igényes, inkább demokratikus, inkább széleskörű és inkább elméleti. A válaszolók negyede (26%) felületesen ítéli a képzést és 40%-uk könnyűnek. A válaszolók háromnegyede elméletinek tartja a képzést, a gyakorlati képzés megoldását a végzetek nem igazolják vissza. Természetesen a diploma értékére vonatkozóan ki-ki milyen választ adott, az meghatározta a képzésre vonatkozó minősítés irányvonalát is. Az értékválasztás kapcsán a család, a munka, mint legfontosabb tényező szerepelt. A vezető célérték a család és a belső harmónia. Eszközértéknl az értelmesség volt a legfontosabb, legkevésbé az engedelmesség (Hidy, 2001). Hasonló adatokat találunk egyébként egy szombathelyi felmérésben is, ahol a hallgatók 30%-a gondolja csak azt, hogy a szak jó gyakorlati képzést ad; és mindössze 20%-a véli úgy, hogy széleskörű műveltséget ad (Mankó, 2002:67). Érdekes körülménynek tartható, hogy az akkor végzetek mindössze 6%-a dolgozott a művelődésszervezéshez, kultúrához kapcsolható szakmában.

A kultúrafogalom elbizonytalanodása

A művelődésszervező szak elbizonytalanodásában nagy szerepe van a kultúrafogalom elbizonytalanodásának is. Vitányi kiemeli a kultúra háttérbe szorítását, illetve ez ellen való küzdést. „Kell egy civil társadalom, írja, amelyben a társadalmi mozgástér kiszélesedik. És ehhez kell leginkább a kultúra. Ez a kultúrának a haszna.” (Vitányi, 1989:14)

A szak elnevezései mögött más képzési formák és tartalmak utalnak a változásra. Kezdetben a népművelő szak főiskolai, majd az egyetemi szintű képzésben is elfogadottá válik. Ezt kö-

vetően tanári szakokkal párosítva szerkezhető közművelődési képesítés.

A 21. században szükség van-e közművelő szakos képzésre, e *sajátos értelmiségi közszolgálatot vállaló professzióra?* – teszi fel a kérdést Szövényi Zsolt (2002). A válasza:

- szükség van az értékzavarodott világunkban azokra, akik az *értékekre figyelmeztetnek*;
- „elszemélytelenedő napjainkból” hiányoznak *kisközösségek szervezői, mozgatói*;
- szükség van a *civil társadalom* jelenlétére;
- „az európai úton biztonsággal csak saját *identitásunkkal* közlekedhetünk”;
- a *máság tisztelete* csak önmagunk ismeretével és elfogadásával lehetséges.

„... Talán ők azok, akik hivatásként, a harmadik évezred egyik professziójaként fogják tenni mindazt, amit az egykori népművelők, közművelők tettek...” (Szövényi, 2002:21).

Tanuló szervezetek, szervezeti változás és adaptáció – elméleti keretek

Amint azt láttuk az előző gondolatmenetből, a magyar felsőoktatás általában is, de maga a művelődésszervező képzés és szakma is rengeteg bizonytalansággal, dilemmával, vitával, identitási kérdőjelekkel, túlélési kényszerekkel szembesült. A változások nagyon mélyrehatóan kérdőjelezték meg a képzés szükségességét, tartalmát, minőségét, célját és eszközeit. A változás és az ebből szükségszerűen megkívánt szervezeti tanulás a '90-es évek egyik kulcsfolyamata volt. Ezért a jelen fejezet célja, hogy a tanuló szervezet elméleti koncepcióját áttekintse.

Amint azt már korábban is láthattuk, a mai magyar oktatásban az élethosszig tartó tanulás az ún. '3L' a bekövetkezett paradigmaváltás kulcsszava.

Új hallgatói kompetencia kialakítására van szükség, miközben problé-

volt annak a feltérképezése, hogy az elmúlt 10 évben végzett művelődésszervezők, korábban népművelők hogyan vélekednek a művelődésszervező képzés tartalmi vonatkozásairól; továbbá a diplomáról való vélekedésre, mögöttes értékek feltérképezésére irányult a kutatás. A tervezett 1000 művelődésszervező diplomásból 400 fő vett részt a kutatásban.

A művelődésszervező diploma értékére vonatkozó kérdésfeltevésre a többség válasza (66%) szerint a diploma használható, de érdemes kiegészíteni. A megkérdezettek 14,7%-a teljes értékű diplomaként értékeli, 14,2%-uk szerint a komolyabb végzettség megszerzésének alapfeltételének minősíti. Egyik végtel képviselői szerint „előszobába a komolyabb diplomához” könnyű diplomaszerezés, a másik végtel a hátrányos helyzetű rétegek képviselői, akiknek egyfajta státusznövekedés jelent, anyagi és szellemi megterhelés árán. A művelődésszervező képzés egésze

mamegoldási, önértékelési, tanulási képességek megléte nélkül interdiszciplinaritásról, integrált ismeretek oktatásáról nem beszélhetünk (Meleg, 1999). Udvardi-Lakos (2003) szerint a *kompetencia* szó konnotációja sokkal erősebben gazdasági-munkaerőpiaci kapcsolódású, mintsem pszichológiai. Gazdasági vonatkozásban a cselekedni tudás képességét, tehát egy *aktív tudáskészletet* feltételez, valamint felerősíti a képzés és a munkaerőpiac kapcsolatát.

Az élethosszig tartó tanulásban résztvevő egyének törekvése arra irányul, hogy képzettségüket folyamatosan megújítsák, belőlük alakul ki a 'learning society' a *tanuló társadalom*. Duke tanulmányában a felnőttoktatási intézmények 21. századi perspektíváit öszszegzi. A 'learning organizations', azaz 'tanuló szervezetek' és a 'learning region', azaz a 'tanuló régió' fogalmak azt a folyamatot jelzik, amely során a felsőoktatási intézmények az adott régió gazdasági fejlődésében kiemelt szerepet töltenek be (Cser, 2001). A 'learning organizations', azaz tanuló szervezetek egyrészt feltételeznek egy állandó kölcsönhatást, vagyis a gazdasági igényekre gyorsan és adekvátnan felelő oktatás, képzés kerül előtérbe. Másrészt egy interaktív tanulási folyamatot is jelent, azt, hogy a régiófejlesztési szerepet az intézmények és oktatók is folyamatosan tanulják (Cser, 2001).

Kleisz Teréz hivatkozik arra, miszerint az angol nyelvű folyóiratokban egyre gyakrabban találkozunk a felsőoktatási intézmények, mint 'learning' azaz tanuló szervezetek illetve 'earning' pénzkereső szervezetek elnevezéssel. (Kleisz, 2002b). Ez azzal is jár, hogy az egyetemeken egyre inkább bevett termelő intézmények is, nemcsak a 'tudás katedrálisai'.

A tanuló szervezet definíciója és jellemzői

Peter Senge a tanuló szervezet koncepció megalkotója szerint:

„Tanuló szervezet nem létezik. A tanuló szervezet nem más, mint egy nyelvi kategória. Mint minden nyelvi –fogalmi konstrukció, ez a kategória is olyan kétélű fegyver, amely lehet fel-szabadó erejű, de gúzsba is köthet... Amikor a 'tanuló szervezetről' beszélünk, akkor nem egy külső függetlenül létező, objektív jelenségről beszélünk..., hanem olyan jövőkép mellé tesszük le a voksot, amelyben jó lenni és dolgozni, és amely sikeres lehet az egyre bonyolultabb, változó világban. Nem is az a fontos, hogy ez a jövőkép pontosan mi, hanem az, hogy mit teszünk az elérése érdekében” (Bakacsi-Bokor–Császár–Gelei–Kovács–Takács, 1999: 325–326)

A tanuló szervezet egyrészt *filozófiát, szemléletet* jelent, amely a gondolkodást befolyásolja a szervezet hosszú távú fennmaradása és az önmegvalósítás feltételeinek megteremtése végett. Másrészt a tanuló szervezet jelent egy *konkrét cselekvést*, amely a szervezet-változási, tanulási, fejlődési képességeinek fejlesztését célozza meg. A tanuló szervezet koncepció a 'jövő' paradigmájához kapcsolódik, de a jellel szorosan összefonódik, hiszen ez jelenti a kiindulópontot. Nem minden szervezet nevezhető egyformán jól tanuló szervezetnek. Senge szerint:

„A tanuló szervezet kialakításakor utazóvá kell válnunk, aki megéli az apró örömeit magában az útban és az utazásban is, és aki képes mindig érdekesebbé és jobbá tenni a haladást, szemben a klasszikus turistával, aki csak azt várja az egész út során, hogy valahová végre megérkezessen, majd elinduljon a következő végcél felé”

(Bakacsi–Bokor–Császár–Gelei–Kovács–Takács, 1999: 327)

A tanuló szervezet modelljei

A tanuló szervezet 5 alapelve Senge szerint a következők:

1. *Rendszergondolkodás.* A rendszergondolkodás célja, hogy a szervezet a döntéseknél a hosszabb távú, úgymond továbbgűrűző hatásokra összpontosítson. Ne a felszíni, hanem a mélyebb összefüggések, elemzések határozzák meg cselekedeteit és döntéseit. A bizalom, az együttműködés, a hibák felvállalása mind előremutató tényezők a szervezeti működés kapcsán.

2. *Személyes irányítás.* Az elsődleges cél a szervezeti tagok tanuló- és fejlődőképességének kibontakoztatása. A tanuló szervezetben az érett, önmegvalósító személyiségek, akik döntéseikről

71
K É K

felelősséget vállalnak, képesek arra, hogy tanuljanak saját és mások tapasztalataiból. A tanuló szervezet biztosítja számunkra azt a keretet, amelyben a számukra megfelelő célok elérék.

3. *Gondolati minták.* Ezek a sémák hatással vannak, hogy a szervezet miként észleli, hogyan értékeli környezetét. Fontos ezek felismerése, tudatosítása. A gondolati minták a szervezeti kultúra mélyebb rétegeihez tartoznak. A felismerés hozzájárul egy szemléletváltáshoz. Ez elengedhetetlen ahhoz, hogy a környezeti kihívásokra megfelelő választ tudjunk adni.

4. *Közös jövőkép kialakítása.* A tanuló szervezetek jövőképeinek találgatnia kell a szervezeti tagok személyes céljaival. A jövőkép megvalósítása közös felelősségvállalást, együttműködést feltételez. A közös jövőkép megalkotása szüntelen feladat a kihívásoknak köszönhetően.

5. *Csoportos tanulás.* A jól tanuló csoportok egyik legfőbb ismerve az

együttgondolkodás, ahol a vélemények, és a gondolatok összeadódnak. A közös gondolkodás egyben hozzájárul saját egyéni fejlődésükhöz is (Bakacsi és mtsai, 1999).

A tanuló szervezet öt elemű modelljét Garvin vázolta fel:

1. *Szisztematikus problémamegoldás.* Ez jelenti a döntésnek a hipotézis helyett tényszerű megalapozását. A szervezeti tagok ismerjék a problémamegoldó módszereket, és ezt a gyakorlatban is képesek legyenek alkalmazni.

2. *Tanulás a saját tapasztalatból.* Eltérő nézőpontok megismerése, utkö-

adptálása, illetve továbbgondolása csak így valósulhat meg.

4. *Kísérletezés.* Kísérleti projektek, programok. E kísérleti kezdeményezésekhez pénzügyi forrás rendelése.

5. *Tudás terjesztése.* Fórumok szervezése, külső tanácsadók és kutatók alkalmazása, akik a tanuló szervezetté válást támogatják.

A tanuló szervezeteknek egy fontos sajátossága az *önfejlesztés és az önjáraszervezés képessége*. Ebből következik, hogy a „szervezeti tanulás fejlesztése és a tanuló szervezet építése csak egy stratégiai szemléletű emberi erőforrás-menedzsmenttel lehetséges” (Bakacsi és mtsai 333. o.)

A tanuló szervezetekhez szorosan kapcsolódik az a tény is, hogy a szervezetek egyben „célkövető rendszerek. Ez azt jelenti, hogy működésüket jelentős mértékben, sőt, alapvetően befolyásolja az, hogy célokat tűznek ki, amelyeket el szeretnének érni... a célkövető rendszerekben fontos a hatékonyság és a hatásosság is. Mennyire hatékony celjai elérésében, és ennek érdekében milyen hatásokkal, milyen hatásossággal tudja erőforrásait mozgósítani” (Javor, 1993:7).

John Burgoyne és kollégái a tanuló szervezeteket olyan szervezetekként jellemzik, amelyek folyamatosan át-

alakítják önmagukat, és amelyek aktívan facilitálják mind saját maguk, mind tagjaik tanulását. Olyan gyakorlatok összességét értik alatta, amelyek *'a tanulás aktív menedzsmentjét'* jelentik, és amelyek tartalmában a stratégia tanuló megközelítése a résztvevő policy formálást; a belső dialógust; a dialógushoz használt informatikai technológiák igénybevételét, a visszacsatolások rendszerének kialakítását; az ösztönzőrendszerek kidolgozását; szervezetek közötti tanulás lehetőségének megteremtését, a tanulást elősegítő szervezeti kultúra megteremtését jelenti többek között (Raper, Ashton, Felstead and Storey, 1997). A tanuló szervezetek koncepciója e tekintetben egy jó szempontrendszer ad a szervezeti elemzések elvégzéséhez, mindamelllett, hogy a tanulás operacionalizálása és megragadása nagyon nehéz feladat.

Johnson (1998) a tanuló szervezetek fogalmát a változás fogalmával társítja és ebben a keretben tárgyalja. Érvelése szerint a szervezetek számára fájóan világos, hogy nem maradnak életben, ha nem változnak; az egyetlen konstans tényezője a környezetnek a változás; valamint hogy a túlélő szervezetek jövője abban rejlik, hogy a változást proaktívan megértették és magukévá tették. Lewin modelljére hivatkozik, aki szerint a *változás jellemzői* a következők:

2. táblázat. Fontos kompetenciák a tanuló szervezetben

Egyéni kompetenciák	Csoportos kompetenciák
<ul style="list-style-type: none"> - nyitottság - kreativitás - kezdeményezőképeség, felelősségvállalás - önrányítás, önellenőrzés - támogató együttműködés - empátia, érzékenység - önismeret, tanulás a saját tapasztalatokból - rendszerszemlélet - csoportos döntéshozatal moderálása - csoportfejlesztési készségek. 	<ul style="list-style-type: none"> - szisztematikus problémaelemzés - kreatív problémamegoldás - a saját teljesítmény elemzésén alapuló teljesítményfejlesztés - csoportos döntéshozatal - dialógus, hatékony kommunikáció - konfliktusmegoldás - külső és belső tudásmegosztás - tapasztalati tanulás teamben - tanulás mások tapasztalataiból.

(Forrás: Bakacsi és mtsai, 338. o.)

tetése és ezek elemzése műhelymunka keretében. A saját tapasztalatból való tanuláshoz több szintje van. A 'két-hurkos tanulás' (double loop learning) során nemcsak egy problémát oldunk meg, hanem a problémamegoldó képességet is javítjuk: ez szervezeti innovációhoz vezet. Ehhez képest az az ún. 'egy-hurkos' (single loop learning) tanulási modell során lényegében csak a magatartás változik, a normák, értékek, szemléletmód megkérdőjelezése nélkül. Ez az Argylis és Schon által kidolgozott nagyon nagy hatású tanulási modell azt is sugallja egyben, hogy a tanulási folyamat, illetve az ehhez kapcsolható szervezeti változás során először az eszközök, a módszerek változnak, és csak később változnak meg a szervezet meghatározó értékei, normái és szemléletmódja.

3. *Tanulás mások tapasztalatából.* Ez esetben fontos a 'hogyanra' koncentrálni, nem pusztán az eredményekre, mert a bevált megoldások

1. mindig ellentmondásos
2. folyamatosan jelen lévő
3. és facilitálható, befolyásolható.

Verlander szerint a változások sebessége, iránya, intenzitása jelöli ki a nyertesek és a vesztesek táborát. A vesztesek képtelenek a változások beérésére, befolyásolására, és megelőzésére. Johnson hivatkozik Revansra is, aki szerint a szervezetek túléléséhez a tanulásnak mennyiségileg nagyobbnak, kell lennie a változásoknál vagy legalábbis egyenlőnek.

TANULÁS \cong VÁLTOZÁS

Ebből világossá válik, hogy a tanulás és a változás egymástól elválaszthatatlan és szükségszerűen egymással összefüggésben álló két folyamat.

A tanuló szervezet központi sajátossága, hogy segíti, facilitálja a tanulást, segíti a változások 'megemésztését'. Johnson (1998). Senge tanuló szervezet-definíciójából 'a létrehozás, a kreatívra való képesség, és kapacitás' fontosságát hangsúlyozza. Készségépítés, készségexpánzió, készségfejlesztés, gyorsaság, értékelési képességek, új tudások generálása azok a kulcskompetenciák, amelyekkel a tanuló szervezeteknek rendelkezniük kell.

Szervezet és környezete: az adaptáció folyamatai

A környezet-szervezet kapcsolatrendszerben az adaptáció mint kulcsfogalom meghatározó szerepet kap. Az adaptáció 3 módon valósítható meg:

- *Reaktív (vagy passzív) alkalmazkodásról* akkor beszélünk, amikor a külső környezetben bekövetkező változások után következnek be a szervezeti változások, a környezeti változások mintegy kényszerítő hatására.
- *Preaktív alkalmazkodás* esetén a szervezet a várható környezeti változásokat megelőzően hajt végre szervezeti változásokat.

– *Proaktív (vagy interaktív) befolyásolás* a nagyobb mozgáster megteremtésére, a környezeti feltételrendszer módosítására irányul.

A preaktivitás feltételezi, hogy a szervezet rendelkezik a változás képességével (Dobák, 2000). Dinya (1997) a változási folyamatot komplex irányított folyamatként értelmezi, amelynek elemei a Változási kényszer + Világos elképzelés + Képesség a változásokra + Aktív első lépések = VÁLTOZÁS.

Meglátásom szerint ezek a tényezők a jelenlegi felsőoktatásban nem csupán lehetőséget és iránytűt jelentenek, hanem túlélési kényszertényezőként is felfoghatók.

A szervezeti változás összetevői

A *változási kényszer* fogalmán belül megkülönböztethetünk külső illetve belső kényszert. Egy szervezetben minél nagyobb a belső kényszer szerepe annál sikeresebb a szervezet. Sokatmondó az idézet, mely szerint: „Már ahhoz is futnunk kell, hogy helyben maradjunk!” (Dinya, 1997). A külső kényszer dominanciája esetén a szervezet létét fenyegető válság, a változás kikényszerítője.

A *világos elképzelés* egy kívánatos jövőképet vázol fel, milyen téren szeretnénk változtatást végrehajtani.

Képesség a változásra jelenti a motiváció meglétét a szervezeten belül. Fontos, hogy harmadik tényezőként ez mindenképpen jelen legyen.

Aktív első lépések, a konkrét akciót jelenti, célok, értékek meghatározását is magába foglalja.

A fenti elemek mindegyike fontos a sikeres változási folyamathoz.

A szak története

Szombathelyen a kezdetektől

1959-ben kezdte meg működését a Felsőfokú Tanítóképző Intézet, mely 1962-ben népművelő-könyvtáros képzéssel bővült ki. Horváth Margit (2002) kiemeli, az első évfolyam kultúra iránti fogékonyságát, nyitottságát, a kulturális hagyományok szeretetét, erős kritikai beállítottságukat. A művelődési otthonok és könyvtárak alakulásával szakemberigény jelentkezett. Ez a

73
K É K

szükséglet hívta életre a képzést (Szabó, 1989). Az 1960-as évek meghatározó oktató egyéniségei: dr. Poszler György, dr. Eiben Ottó, dr. Novák József, Horváth Margit, Bödey Imre, Benke Éva, Király Zoltán, Kálmán József, Nagy Árpád, Nagy Árpádné, dr. Kiss Gyula, dr. Konkoly Alajosné, Szalay László, Orbán László (Mankó, 2002).

A Pécsi Tanárképző Főiskola 1971-ben Szombathelyre kihelyezett tagozatot hozott létre. A képzés 1972-ben kibővül népművelő tanári szakkal együttes indításával: népművelés-magyar és népművelés-ének szakpárosítással (T. Kiss, 2000). Ennek elméleti célja: „A gyermek és felnőtt művelődésének eredendő egységét igyekezett a permanens nevelés szellemében a tanár-népművelő képzés koncepciójában megcélózni” (Szabó, 1989:171). 1974-ben az önállóvá vált közművelődési szakot már történelemmel, majd testneveléssel is lehetett párosítani (Szabó Á. – Szabó B., 2002).

A 2/1976. (XI.14.) OM. sz. rendelettel lehetővé válik, hogy a hároméves népművelő-könyvtáros szakot végzetek főiskolai szintű oklevelet szerezhessenek (T. Kiss, 2000). Az 1970-es évek meghatározó oktatói: dr. Szabó Árpád, dr. Csider Sándor, Bejczy Károly, Benke Éva, Horváth Margit, Kálmán József, Király Zoltán, Kiss Gyula, Orbán László, Nagy Árpád, Nagy Árpádné, dr. Pesti József, Szabóné Molnár Anna, Szalay László. 1980-ban a tanító szakos hallgatóknak népművelési szakkollégium indult. A szakkollégiumi végzettség a 2/1980. (III.14.) K.M. sz. képesítési rendelet

szerint művelődési otthon vezetésére jogosított fel. (T. Kiss, 2000)

1989-ben a megújulás időszaka következett.

„A megújulást az élet követelte, hiszen a közművelődés szoros kapcsolatban van a gazdasági, társadalmi gyakorlattal. Olyan szolgáltatás, amely meghatározott társadalmi szükségleteket és igényeket hivatott kielégíteni, mégpedig úgy, hogy közben állandóan formálja, fejleszti és gazdagítja ezeket a szükségleteket, az igényeket. Az eltelt utóbbi évek nem voltak szűkmarkúak a változásokban” (Szabó, 1989:169)

A tanszék 1980-as évek oktatói között találjuk Alpárné dr. Szála Erzsébetet, dr. Szabó Árpádot, Benke Évát, Bejczy Károlyt, dr. Csider Sándort, Bödey Imrét, Györkös Lászlót, Horváth Margitot, dr. Kiss Gyulát, Koltainé Éliás Zsuzsát, Nagy Árpádot, dr. Pesti Józsefet, Sándorné Bogáth Margitot és végül, de nem utolsósorban Török

Gábert és Szalay Lászlót. (Mankó, 2002).

1990-ben egyszakos hároméves képzési idejű levelező közművelődés szak indult Budapesten. Az 1990-es években a tanszék tanári gárdája: Alpárné dr. Szála Erzsébet, dr. Szabó Árpád, Benke Éva, Bejczy Károly, dr. Csider Sándor, Murai András, Murai Gábor, Sándorné Bogáth Margit, Török Gábor, dr. Mankó Mária, Kiss Judit (Mankó, 2002). Jól látható tehát egy erős kontinuitás a tanári gárda tekintetében.

A szak elnevezése 1992-től művelődésszervező szak. A szak akkreditációjára 1996-ban került sor, a nappali tagozatos képzés erős minősítést kapott, a Magyar Akkreditációs Bizottság a budapesti képzést megfelelőre minősítette, a kihelyezett képzésre vonatkozóan visszatérő akkreditációt rendelt el. 1997-től a tanszék elnevezésében is változás következett be: a Közművelődési Tanszék helyett Művelődéstudományi és Felnőttképzési Tanszék név felvételére került sor. 1999-től két meghatározó tényező jelenik meg: egyrészt a tanszék a művelődésszervező képzés mellett a kommunikáció szakért is felel, másrészt 1999-ben Művelődéstudományi- és Kommunikáció Tanszék elnevezéssel a távoktatás képzés beindult a művelődésszervező szakon. A képzés indításának indokai a következők voltak:

1. Magas hallgatói létszám a levelező képzésben (abban az évben 780 fő tanult csak a levelező tagozaton)

2. Infrastrukturális problémák Szombathelyen. A magas levelezős hallgatói arányszámnak egyre sürgetőbb kérdése volt az infrastrukturális problémák (krónikus teremhiány) jelenléte a Főiskolán. A távoktatási tagozat egyik legnagyobb előnye az infrastrukturális kérdések szinte teljes eltűnése.

3. Magas rezsiköltségek. A levelező tagozat helyigénye, valamint a Főiskola örökölt infrastrukturális problémáit

tovább tetézte a Budapestre kihelyezett tagozat kimagaslóan magas rezsiköltsége. A távoktatási tagozat gazdaságossága ebben a tekintetben is kitűnik.

4. Tanulási segédletek hiánya.

5. Oktatói leterheltség. A növekvő óraszámok, magas hallgatói létszám az oktatók nagy leterheltségét jelentik. A távoktatás nagy előnye, hogy az oktatói óraleterheltségét jelentősen csökkenti.

6. Vizsgaidőszak tehermentesítése. Az alacsony oktatászám különösen nagy terhet jelent a vizsgaidőszakban a számonkérés és tanulmányi adminisztráció tekintetében. A távoktatás ideális abból a szempontból is, hogy időbeosztásában viszonylag egyenlően oszlik meg az évben.

„Mindezek alapos indokát adják annak, hogy próbáljunk váltani, mert a probléma hovatovább kezelhetetlené válik mind oktatásszervezési, mind oktatási, mind számonkérési szempontokat figyelembevéve. Kitérésre pontnak a távoktatást látom, ami stratégia-váltást jelentene a nagy létszámokkal való foglalkozást illetően.”

(Forrás: 1999. július 22-i tanszékvezetői levél)

A visszatérő akkreditáció során 2000-ben a szombathelyi levelező tagozat kiváló minősítést kapott, s megtörtént a budapesti kihelyezett tagozat és a távoktatásos tagozat feltétel nélküli akkreditációja is (Mankó, 2002). A tanszéken oktatók 2000-től: Horányi Özséb, dr. Csider Sándor, dr. Mankó Mária, dr. Szabó Árpád, Murai András, Murai Gábor, Milován Andrea, Török Gábor, Velics Gabriella, Földes Anna címzetes főiskolai tanár, Pető György címzetes főiskolai docens.

Képzési filozófia változásai

1960-as évek: a művelődés iránti társadalmi igény kielégítése;

1970-es évek: „permanens nevelés szakmai kultúráját hordozó szakemberek iránti igényt kívánták kielégíteni”;

Felnőttoktatás

1980-as évek: „mennyiségi és a tömegképzéssel járó problémák közép-pontba állítása”;

Napiainkban: „A képzés szolgáltatás-ként való értelmezése, megfelelni a piac igényeinek”. (Mankó, 2002)

A képzési filozófiát összefoglaló 2. ábra jól mutatja, hogy egyfelől a képzés elmozdult az erősen ideológiai, retorikai elvek; a nevelés és a művelődés hangsúlyozásától (a művelődés mint 'közjó' megközelítésétől) egyfajta piaci megközelítésig, ahol a művelődésszervezés (illetve a diploma) megvehető, megvásárolható, beszerezhető. Itt az utóbbiban a képzési filozófia már nem említi a művelődés társadalmi értékét, 'közjó' voltát.

Napiainkban a szervezeti, képzési profil már szöges ellentétben látszik állni azzal a szemlélettel, amelyet Sza-

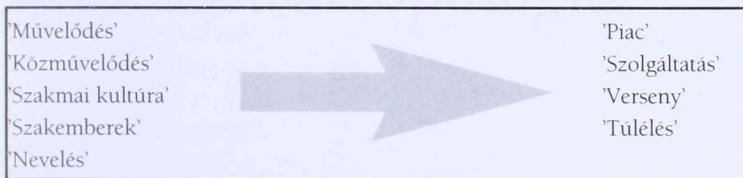
A művelődésszervező szak a számok tükrében

A művelődésszervező szak Szombathelyen az 1990-as években egy nagyon látványos expanziót élt meg, amelyet az adatok híven tükröznek.

A '80-as években a tanszék az akkori viszonyok között viszonylag nagy létszámmal dolgozó népművelési szak volt, átlagosan 80 nappali tagozatos hallgatóval, 16 oktató mellett. A '90-es évek elején a tanszék mind hallgatói, mind oktatói létszámában jelentősen visszaesett. 1988 és 1993 között a hallgatók száma drasztikusan csökkent, átlagosan 30 körül mozgott, míg az elbocsátási hullámok eredményeképpen az

hirtelen expanziója mindenkit meglepő – vidéki főiskolai léptékekkel mérve – hatalmas piacot jelentett.

A levelező tagozatos hallgatói létszám 5 éven belül a nulláról 1500 fölé emelkedett; megháromszorozódott a nappali tagozatos hallgatók létszáma; megjelent a távoktatásos tagozat; mindez pedig folyamatosan növekvő óraszámok mellett történt – 1984–85-ben a kötelező óraszám 1044-ről, 2000-ben már 1500-ra emelkedett – változatlan főállású oktatói létszám mellett. A tanszék működési paramétereit tekintetében óriási változásokon ment keresztül.

2. ábra

bó Árpád fogalmaz még meg 1989-ben:

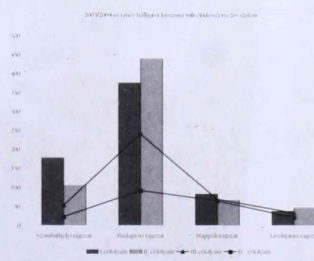
„képzési filozófiánk ... lényege, hogy az általános műveltség, a közművelődési szakismeretek nyújtásán túl tegyük képessé hallgatóinkat egy művelődő közösségben, csoportokban egyéni szaktudásuk átadásával is nevelő, művelő tevékenység végzésére. Legyenek képesek művelődési mozgalmakat, egyéni és közösségi kezdeményezéseket felkarolni, kisebb intézményeket vezetni, s a művelődési folyamatokhoz a feltételeket megteremteni, azokat tervezni, szervezni, megvalósítani, a kulturális vállalkozásokat menedzselni a művelődés valamely területén.” (Szabó, 1989:174)

oktatói gárda létszáma is jelentős csökkenést mutatott: mindössze 5 oktató dolgozott a tanszéken. A '90-es évek második felében azonban ez a trend teljes fordulatot vett elsősorban a levelező tagozatnak és azon belül is a budapesti kihelyezett tagozatnak köszönhetően. Néhány éven belül a kis tanszékből a főiskola egyik, ha nem a legnagyobb hallgatói létszámmal dolgozó tanszékévé vált a Művelődéstudományi és Kommunikáció Tanszék. A levelező tagozat beindítása, majd az 1990-es évek harmadik harmadában bekövetkező

3. ábra (Mankó, 2003 előadásanyag)

A 2003/2004-es tanévben az emelkedő tendencia tovább folytatódott. A budapesti tagozaton a tanév második szemeszterében 1151 fő tanult, a szombathelyi levelező tagozaton 361, míg a távoktatási tagozaton 139-en tanultak. A nappali tagozat is immár jelentős számú, 284 hallgatót kínál meg kurzusaival. A 2003–2004-es tanév 2. félévében tehát közel 2000 hallgató tanult a tanszéken. Ez nagyon számottevő növekedés ahhoz képest, hogy a 90-es évek közepén a tanszék még 100 fő alatti hallgatói létszámmal dolgozott.

4. ábra (saját gyűjtés alapján)

75
K É K

Felnőttoktatás

Ez a folyamat a szervezeti profilt is ábrázolta. A megemelkedett hallgatói létszámok egyfelől létrehozták az oktatásszervezői funkciót, másrészt szükségessé tették a külső óraadók foglalkoztatását. 2004 elején a tanszék több mint 30 külsős munkaerőt, valamint két főállású oktatásszervezőt foglalkoztatott. *A főállású oktatók a nagy óraszám-leterhelésük mellett félvétenként kb. 1500–2000 érdemjegyet adnak.*

2. táblázat. Az egy oktatóra jutó hallgatói létszám alakulása

1980-as évek átlaga	8–12
2003-2004-es tanévben	150–200

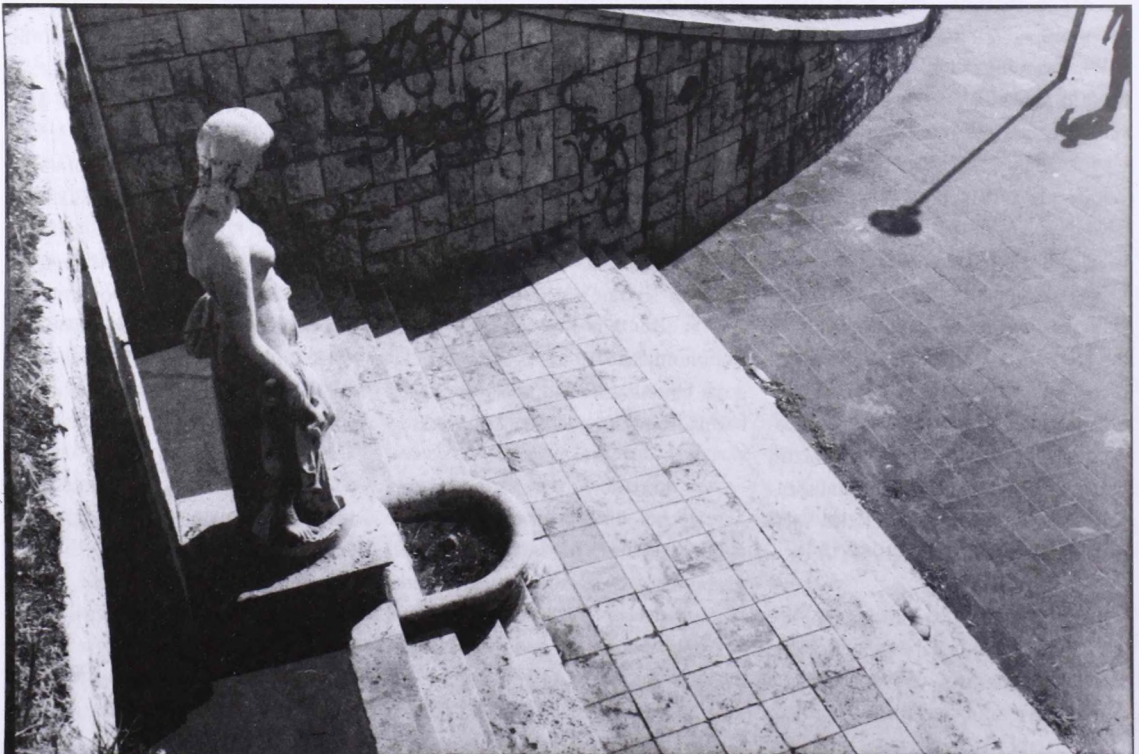
A hallgatói létszám 'boom'-ot azonban nem követte a Főiskola infrastrukturális fejlesztése:

- A könyvtár fejlesztésének elmaradása, a budapesti tagozat részére nem áll rendelkezésre könyvtár;
- mindössze egy fénymásoló van a tanszéken, szigorú használati korlátozás mellett;
- a tanszék telefonos ellátottsága korlátozott;
- a számítógépes laborok kihasználtsága nagyon alacsony.

Ezek a fejlesztési irányok és elhanyagolt prioritások részben azt is jelentik,

hogy a Főiskolán – különös tekintettel a levelező tagozaton – háttérbe szorulnak a könyvtárlátogatási, a számítógép-használati szokások; továbbá a konzultáción kívüli közösségi, felsőoktatási, intellektuális tér, közeg kialakítása sem adott. A nagy létszámok szinte ellehetlenítik a szeminarizálást és jelentősen visszafogják a tanár-diák kommunikáció gyakoriságát. Szervezeti szinten és vezetési szempontból ez azt jelenti, hogy a képzés elsődleges és sokszor kizárólagos kérdéseit sokkal inkább oktatásszervezési, finanszírozási és technikai, mintsem szakmai kérdések dominálják.

(A tanulmány második részét a bibliográfiával együtt következő számunkban közöljük – A szerk.)

Pontosan húsz évvel ezelőtt jelent meg frissen egy tanulmánykötet, melynek címloldalán egy addig „gyanús” jelentéstartalmú, vagy baljós előéletű szak kifejezés tűnt fel: (Történeti) *antropológia*. Humán érdeklődésű emberek között is jócskán vannak még ma is, akik számára az antropológia jelentése az embertan egy száz vagy félszáz évvel korábbi alkalmazásának emléképképe, a fajelméleti különbségtétel, osztályozás és kulturális rangképesség

gyarapszik ama társadalomtudományi területek száma, amelyeknek korábban már volt szociológiája, pszichológiája, filozófiája, etikája, s most mindenik sorra „megtalálja” a hozzáillő „lógia” között az antropológiát. Az antropológia, amely pedig egyszerre elméleti indíttatású és gyakorlati alapú, történeti bázisú és változásra orientált, úgy tűnik, nemcsak önálló tudásterület lett, hanem művelésének, nézőpontjainak alkalmazása mintegy

A. Gergely András

Munkásantropológia... (?)

77
K É K

tartalmát hordozza... Ezenközben pedig kisedkorából immár érett kasszá cserepedett az a tudományterület, amely a néprajz, a szociológia és a pszichológia között, a vallás és a viselkedéstudományok szomszédságában, az etológia és a szociálpszichológia rokon területén helyezkedik el.

Az *antropológia* az ókori és középkori gondolkodók körében az emberről tudható, széles ismeretvölgyben elhelyezkedő kulturális komplexitás ismeretanyaga, magyarul: *általános kultúratudomány*. Olykor összehasonlító, különböző kultúrák másságát regisztráló, máskor jelenségek és történések mögöttes jelentéstartalmát feltáró, de mindenképpen emberszabású tudásterület. Elterjedésének (amerikai előéletének másfélszáz éve nyomán) ma már egyre komolyabb rangja, és alkalmazásának egy sor részterülete van. Ismeretesek vallás-, gazdaság-, politikai-, művészet-, irodalom-, város- és film-antropológiák, s egyre

„besegít” a történeti szemlélet jelenidejű alkalmazásába, s a jelenkori történéseknek a kultúra hullamzó tengerén való elhelyezésbe is. (Bántóbban fogalmazva: korunk „gumifogalma” lett).

Így aztán korántsem meglepő már, ha nemcsak hogy színházantropológia van kutatási kérdésekkel és elméleti írásokkal, de külön ágazatként él már a test, a mozgás, a kifejezésár, a zene, a színek, a szimbolikus gondolkodás árnyaltabb leírása is... – antropológiai interpretációban. Nemcsak vallásantropológia jött létre, de a kutatások specializálódtak hagyományos vallási normákra és modern betérési folyamatokra, szakrális térhasználatra, testfelfogás és vallásos életmód leírására is... Nemcsak városleírások vannak immár, hanem a városantropológia is iskolákra, ágazatokra, korszakokra bontható... (mint ezt lapszámunkban talán éppen terézvárosi tanulmányom is illusztrálja).

Így jött tehát létre (egyfajta elaprózódás nyomán) az a „technikai” megoldás, hogy minden komplex jelenséget lehet (és érdemes is) „antropológiailag” megközelíteni. S mindezek okán csöppet sem kell csodálkozni, ha egy kötet címlapjára a „munkásantropológia” szakszó kerül... Ha lehet a nemeknek, a tűznek, az irodalmi műnek vagy az ENSZ-nek is antropológiája, miért ne lehetne akár a munkásságnak is...

A szóbanforgó kötet a Napvilág kiadónál jelent meg, s egy másfél sztenddővel korábbi konferencia anyagát tartalmazza, tizennyolc előadást, meg

ság-viszonyait, az „osztályrétegződés” utáni és közbeni korszakban?

Elbeszélések ezek a tanulmányok, pontosabban a munkás-életformából kikönyöklő emberek megszólaltatásának narratívái. Írott források értelmezéséből, vagy interjúkból, megfigyelésből vagy dokumentum-elemzésekéből miként tekinthető át a munkáslét változása – ezt példázzák a tanulmányok igen sokféle módon. Horváth Réka például egy Duna-menti falu belső térváltozását, társadalmi értékrend és életmódváltást, a paraszti felől a munkás felé mozgó identitás normáit és erőhatásait tekinti át Lábatlan esettanulmánya alapján.

Noha írása talán „iskolás” (lévén egyetemi hallgató), „kicsiben” azonban mégis fölillantja a munkatematika szinte összes sorra vehető szempontját: lakóhelyi kapcsolatok formálódása a kis faluból iparvárosivá növekvő lakótelepesedés során, falusiból városivá válás folyamata és megrekedési állapotai, életstílus-átalakulás készen vett mintákkal és hagyományos paraszti létformába beilleszthetetlen attitűdökkel, tiszta normák nélkülivé vált értékrend, kusza tárgyegyüttes és halmozódó identitásproblémák stb. Fűrészné Molnár Anikó a szintén korszakos jelentőségű és sajátos történeti karakterű tatabányai munkáslakótelep 20. század eleji formálódását, a „vállalati összkomfort” és a munkáskolónia szűkös belső kényelme alapján megmaradt képet elemzi.

R. Nagy József pedig az észak-magyarországi bányászletforma összképet körvonalazza, Dobák Judit írásával több ponton rimelő konklúziókkal, aki a diósgyőriek sorsának alakulását analizálja abban a korszakban, amikor a munkahelyek lerobbannak, a lakások megrekednek a környék leérteklődési folyamatában, s ez menekülésre kényszerít mindenkit, aki csak túlélni képes maradt... A *kolónia-kutatás* tehát egyik fő vonala a munkásantropológi-

ának, amelyben életmód- és értékváltozás, paraszti normarend és városi munkás létforma közötti átmenetiség, lakóhelyi identitások kialakulása és megbetegedése válik hangsúlyos témává.

Az ipari munkások kutatásában a kortárs folyamatokra érzékenyebb városnéprajzi vizsgálódások is jelentősebb adat-anyagot halmoztak fel: Paládi-Kovács Attila, valamint a kötet egyik elméleti bevezetőjét író Pethő László ezt a szférát járja be, régmúlt megélhetési tevékenységek és mai foglalkoztatottsági reménytelenségek mentén tagolva a kutatástörténeti előzményeket (Pethő két résztémáról is cízellaltabban, alföldi és borsodi empirikus kutatás alapján formál képet, a jászági és lórci *munkásszociológiai nézőpontra* építi észrevételeit, melyek a rendszerváltás óta szinte elmaradt, megszűnt munkásság-kutatásról is szólnak, jelezve, hogy bár nem támogatja őket MSZMP vagy kormányzópárt, de néhány következetes kutató mégsem tartja mellőzhetőnek egy számottevő „osztály” elvékonyodásának folyamatát.)

Maga a kötet (illetve az időben ezt megelőző 2002-es konferencia) az *életmód- és életszínvonal-kutatásokkal* indít, ebben osztrák, német előképek és előképek (ünneplésmódok, bérharc-formák, iváskultúra) szempontjait érvényesíti. A munkásság mint hatalmi tényező, mint *osztálytudat és diktatúra-eszköz* jelenik meg a következő fejezetben, mely az állami ellenőrzés rendszerétől az 56 utáni megkorlátozások hatásaiig, félparaszti és kereskedő-rétegek proletárosodásának fázisaiig, női emancipációtól a szocialista brigád-kitüntetésig árnyalja a munkásság paraszti sorsból öntudatos osztályerővé alakulásig ívelő korszakot és változásokat. E témakörben nemcsak a leírás *politikatudományi* felülete (Mark Pittaway, Majtényi György, Joachim Kuroпка előadása) izgalmas, hanem Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne és Tóth Eszter Zsófia árnyalt *mentálástörténeti* megköze-

egy keretező és „helyre tevő” előzőt (utóbbi a szakmában erről az oldalról, antropológiai érdeklődéséről ismert, városhistóriai kutatásaiból is méltán el- és felismerhető Gyáni Gábor írta). A könyv teljes címe: *Munkástörténet – munkásantropológia*. Szerkesztői (Horváth Sándor, Pethő László és Tóth Eszter Zsófia) azt a kemény kérdést teszik föl maguknak és a szakembereknek: kik is azok a munkások és hogyan harcolnak a beskatulyázás ellen? Miért, miben és hol különbözik a munkás fogalma attól, amit a mozgalomtörténetből vagy a gyár-ipar szocializmuskori felíveléséből oly jól ismerni vélünk? S mi történt velük azt megelőzően, hogy gyári melósok lettek? Mi lett velük azóta, hogy a „gyárpart” eltörtölték? Hová tűntek, hogyan alkalmazkodtak a piachoz, hogyan váltottak életmódot vagy munkaviszonyt? S egyáltalán: ha megfaggatják őket mai énjükről, hogyan látják a munkások társadalmi azonos-

tése is – a fiatal szociológusok és történészek egy olyan generációs felfogásra jellemző hangját hozzák, amely ugyanabban a pártos milióben megformált magatartásra kérdez rá az egyedi ember vagy a csoport nézőpontjából, amire az antropológia és a mikrotörténetírás is a *kollektív emlékezet* szempontjából tekint. Ezt a tematikus blokkot a *lakóhelyi identitás*ok tanulmányai követik, jelesül, a „prolivárosok” mintája és a mitizálódott ipari centrumok (Tatabánya, Miskolc, Sztálinváros) *szimbolikus jelentésháttere* felől szemlélve a folyamatokat; végül a *lakóhelyzet* és az együtt élő (lakó)telepek *értéktrendi* változásai zárják a kötetet.

A kétszáz oldalas kiadvány sokak számára akár bele is simulhatna abba a korszakos kiadványtömegbe, amely az etatizált szocialista jólétség bázisát látta és hirdette a munkásság „személyében” és aktív tömegeiben. Épp ezért kell itt külön is aláhúzni, hogy az antropológiai tudáshorizonton most feltűnt újabb tematika egészen árnyaltan azt a sajátlagosságot képes felmutatni, amelyet a pártállami politikai szövegek elnagyoltak, győztesnek hazudtak, leküzdhetetlennek mutattak. S ha úgy vesszük, hogy a munkások és a hatalom viszonyában fennálló változások nemcsak a korábbi korszak meghatározó jegyei voltak (mint ezt Gyáni Gábor is kiemeli előszavában), hanem a munkáshatalom „letűntével” még nem úgy olvadtak szét, ahogyan azt az állami gyámkodásra és piaci haszonvételre

beállt etatizmus alapján feltételezni lehetne, akkor megállapíthatjuk, hogy az antropológia eszköztárának az a lehetősége, miszerint belülről (is), múltjában (is), makro-szintű folyamatokban és mikro-miliókben egyaránt komplex módon képes vizsgálni a jelenségeket, most és itt, ebben a kötetben már fel képes mutatni a munkástörténet és a munkáslétmódok „önös” vagy „lokális”, „félparaszti” vagy „kváziemancipált” formavilágát is. Levéltári adatelemzés, oral history archívumok megszólaltatása, családi izlésvilág és megélhetési aspirációk szemrevételezése, diskurzus-elemzés és nyilvánosságteszt érvényesítése, szaktörténeti búvárlat és kommunikatív szférák feltárása, statisztika és narratív értelmezések fölvonultatása együttesen van jelen ebben a kötetben, amely karakteresen elszakad mindattól, amit egy rendszerváltással korábban a „munkásság” kategóriájához nyelvileg és sugallt identitás-tartalmakkal zordan hozzárendeltek. Nem egyértelmű, hogy mindezt csakis az *antropológiai megközelítésmód* eredményezi-e, vagy a kortárs tudományos *gondolkodás és interpretáció* áll immár közelebb az ember-léptékű megközelítésekhez. De annyi bizonyos, hogy a korábbi időszakhoz, az elmúlt húsz esztendő hazai antropológiai tudásgyarapodásához ezzel a kötettel egy újabb témakör csatlakozott: a munkástörténelem mellett

formálódóban van a munkásantropológia területe is. Immár nemcsak történeti dimenzióban, de a történeti antropológia tudományos fegyvertárát is használva, s nemcsak kulturális csoportegységek működésének megjelenítőjeként, hanem az elmúló állapotok, egykor volt értelmezésmódok, mai interpretáció sokszínűségének felmutatási merészségével is. S korántsem az „átfestett” munkásmozgalom-történet, proletár osztályideológia vagy valláspótló rendszerideológia mentén, hanem olyan árnyalt értelmezésben, amely emberek és csoportok, erők és viszonyok, célok és megvalósulások

komplex folyamatábráját sejdíti a társadalmi hovatartozás mögött, s ezt meg is nevezi, „vissza is csatolja” abba a társadalomba, amely még messze nem „vetkőzte” le az egyenirányított ideológia korszakos hatását...

A kiadvány adatai: *Munkástörténet – munkásantropológia*. Szerkesztette: Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia. Budapest: Napvilág Kiadó, 2003. 212 oldal, 1200 Ft.

Szerzőink

A. Gergely András (Budapest, 1952), politológus, kulturális antropológus, az MTA Politikai Tudományok Intézetének tudományos főmunkatársa, az Etnoregionális Kutatóközpont tudományos igazgatója, az ELTE TáTK Kulturális Antropológia Tanszékének oktatója, lapunk egyik társszerkesztője.

Bethlenfalvy Ádám (1977, Delhi) az ELTE kulturális antropológus hallgatója, az Artemisszió Alapítvány terézvárosi kutatásának egyik résztvevője, amatőrszínházi rendező.

Diósi Pál (Budapest, 1942), szociológus. A DIÓDATA Szociológiai Kuta-

tó és Tanácsadó Iroda tulajdonosa, közművelődési és ifjúsági témában számos publikációja jelent meg.

Laki Ildikó (1973) Végzettsége művelődésszervező, könyvtáros, szociológus. Jelenleg az MTA Szociológiai Kutatóintézet tudományos munkatársa és PTE külső oktatója. Oktatási területe: munka- és szervezetszociológia, általános szociológia, nevelésszociológia, andragógia. Kutatási területe: Life Long Learning, funkcionális analifabétizmus. A közeljövőben leadásra kerülő PhD dolgozatának témája: a nagy lakótelepek társadalmi és környezeti fenntarthatósága.

Lendvai Katalin (1978, Szombathely) 2000-ben szülőhelyén, a Berzsenyi Dániel Főiskolán végezett történelem szakos tanárként és művelődésszervező- andragógusként. 2004-ben a Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézetében szerzett művelődésszervező egyetemi diplomát. 2004-ig a Berzsenyi Dániel Főiskola Művelődéstudományi- és Kommunikáció Tanszékén dolgozott. Jelenlegi munkahelye a Zsigmond Király Főiskola Kommunikáció- és Művelődéstudományi Intézete.

ISSN 0113-2597

9 770133 259002